॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

॥ श्री मदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ अथ श्रीयमुनाष्टकम् ॥

(શ્લોક ૯)

नमामि यमुनामहं सकलसिद्धिहेतुं मुदा ।
मुरारिपदपंकजस्फुरदमंदरेणूत्कटाम् ।
तटस्थनवकाननप्रकटमोदपुष्पांबुना ।
सुरासुरसुपूजितस्मरपितुः श्रियं बिभ्रतीम् ॥१॥

આ શ્લોકમાં શ્રી યમુનાજીનાં ત્રણ વિશેષણ આપ્યાં છે. શ્રી યમુનાજીનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. ૧) આધિભૌતિક-જલ રૂપે, ૨) આધ્યાત્મિક-માહાત્મય રૂપે અને ૩) આધિદૈવિક-ચિત્રમાં કમળની માલા લઈ બિરાજે છે તે સ્વરૂપ.

(૧) सकलसिद्धिहेतुम् - સકલ અલૌકિક સિદ્ધિઓના કારણરૂપ

(૨) मुरारिपदपंकजस्फुरदमंदरेणूत्कटाम् - મુરારિના ચરણકમળની અમંદ (જલસમૂહથી વધારે) ઘણી રજ જેમાં છે એવાં,

(૩) तटस्थनवकाननप्रकटमोदपुष्पांबुना सुरासुरसुपूजितस्मरपितुः श्रियं बिभ्रतीम् -પ્રભુનું સ્મરણ થાય એવી શોભાને ધારણ કરનાર હોવાથી, તટમાં રહેનાર નવીન વનમાંના પ્રકટ સુગંધયુક્ત હર્ષ રૂપી ફળ સહિત જલ વડે, સુર (દીનતાભાવવાળા) અને અસુર (માનભાવવાળા) ભક્તોએ, સારી રીતે પૂજા કરાએલાં એવાં

(૪) यमुनां अहं मुदा नमामि - શ્રી યમુનાજીને હું હર્ષથી નમું છું. ૧

कलिंदगिरिमस्तके पतदमंदपूरोज्ज्वला ।
विलासगमनोल्लसत्प्रकटगंडशैलोन्नता ॥
सघोषगतिदंतुरा समधिरुढदोलोत्तमा ।
मुकुंदरतिवर्धिनी जयति पद्मबंधोः सुता ॥२॥

આ શ્લોકમાં છ વિશેષણ આપી શ્રી યમુનાજીનો આવિર્ભાવ બતાવ્યો છે.

(૧) कलिंदगिरिमस्तके पतदमंदपूरोज्ज्वला । - (સૂર્યમંડળમાં જે નારાયણસ્વરૂપ છે, તેના આનંદાત્મક હૃદયથી દ્રવીભૂત રસાત્મક પ્રકટ થયેલા શ્રી યમુનાજી તે સૂર્યમંડળથી) કલિંદગિરિ ઉપર પડવાથી તીવ્ર પૂરથી ઉજ્જવળ દેખાતાં,

(૨) विलासगमनोल्लसत्प्रकटगंडशैलोन्नता - વિલાસગતિ રૂપ સુશોભિત અને પ્રકટ ગંડશૈલોવડે ઊંચા દેખાતાં,

(અ) વિલાસગતિ–ઊંચે નીચે પર્વતમાં ચઢવું ઉતરવું, એ રૂપી વિલાસગતિ તે વડે સુશોભિત,

(આ) પ્રકટ–સ્પષ્ટ દેખાતાં,

(ઈ) ગંડશૈલોન્નતા–ફેંકાતા પાષાણથી ઊંચા દેખાતાં;

(૩) सघोषगतिदंतुरा - શબ્દ સહિત પ્રવાહની ગતિથી દરિયાનાં મોજાંની પેઠે ચડતા ઉતરતા વિવિધ વિકારવાળાં,

(૪) समधिरूढदोलोत्तमा - ઉત્તમ દોલામાં જાણે સારી રીતે આરોહણ કરાએલાં હોય નહિ શું? એવાં બિરાજમાન,

(૫) मुकुंदरतिवर्धिनी - મુકુંદ (મોક્ષદાતા શ્રીકૃષ્ણ)ની પ્રીતિ ભક્ત પ્રત્યે વધારનારાં, તથા ભક્તની પ્રીતિ મુકુંદમાં વધારનારાં,

(૬) पद्मबन्धोः सुता - પદ્મના ભાઈ સૂર્ય તેમનાં સુતા શ્રી યમુનાજી जयति સર્વથી શ્રેષ્ઠતાથી બિરાજે છે. ૨

भुवं भुवनपावनीमधिगतामनेकस्वनैः ।
प्रियाभिरिव सेवितां शुकमयूरहंसादिभिः ॥
तरंगभुजकंकणप्रकटमुक्तिकावालुका ।
नितंबतटसुदरीं नमत कृष्णतुर्यप्रियाम् ॥ ३ ॥

શ્રીયમુનાજી પૃથ્વી ઉપર પધાર્યા પછીનાં પાંચ વિશેષણ આપ્યા છે.

(૧) भुवनपावनी - જગતમાં સ્વજનને પાવન કરનારાં,

(૨) भुवं अधिगताम् - પૃથ્વી ઉપર પધારેલાં,

(૩) प्रियाभिः इव अनेकस्वनैः शुकमयूरहंसादिभिः सेवितां - પ્રિય શ્રી ગોપીજનોએ (શ્રીયમુનાજીનું) સેવન કરેલ છે, તેની પેઠે અનેક સ્વરવડે, શુક, મયૂર અને હંસોવડે સેવાયેલાં,

(૪) तरंगभुजकंकणप्रकटमुक्तिकावालुका-नितंबतटसुंदरीम् - તરંગરૂપી શ્રીહસ્તમાં પહેરેલ કંકણ મધ્યના જણાતા મોતીરૂપી વેળુયુક્ત નિતંબ રૂપી તટવાળાં સુંદરી,

(૫) कृष्णतुर्यप्रियाम् - શ્રી કૃષ્ણનાં ચોથાં પ્રિયા (વહાલા) શ્રી યમુનાજીને નમત હે ભક્તો તમે નમો.૩

अनंतगुणभूषिते शिवविरंचिदेवस्तुते ।
धनाधननिभे सदा ध्रुवपराशराभीष्टदे ।
विशुद्धमथुरातटे सकलगोपगोपीवृते ।
कृपाजलधिसंश्रिते मम मनः सुखं भावय ॥ ४ ॥

આ શ્લોકમાં શ્રીયમુનાજીને સંબોધનથી સાત વિશેષણ આપેલાં છે.

(૧) अनंतगुणभूषिते - અનંત ગુણોથી શોભાયમાન,

(૨) शिवविरंचिदेवस्तुते - શિવબ્રહ્માદિ દેવવડે સ્તુતિ કરાયેલાં,

(૩) धनाधननिभे - ગાઢ મેઘના સરખી કાંતિવાળા,

(૪) सदा ध्रुवपराशराभीष्टदे - ધ્રુવ અને પરાશરને સદા ઈચ્છિત ફળ આપનારાં,

(૫) विशुद्धमथुरातटे - વિશુદ્ધ મથુરાજી જેમના તટ ઉપર આવેલાં છે એવાં,

(६) सकलगोपगोपीवृते - સકળ ગોપ અને ગોપીથી વીંટાએલાં,

(૭) कृपाजलधिसंश्रिते - કૃપાજલધિ જે શ્રી કૃષ્ણ, તેમનો આશ્રય કરીને રહેલાં,

श्रीयमुनाजी मम मनः सुखं भावय મારા મનના સુખને વિચારો. ૪

यया चरणपद्मजा मुररिपोः प्रियंभावुका ।
समागमनतोऽभवत् सकलसिद्धिदा सेवताम् ॥
तया सदृशतामियात् कमलजासपत्नीव यत् ।
हरिप्रियकलिंदया मनसि मे सदा स्थीयताम् ॥५॥

સર્વેથી શ્રીયમુનાજીની શ્રેષ્ઠતા બતાવાય છે.

(१) यया समागमनतः चरणपद्मजा मुररिपोः प्रियंभावुका अभवत् - જેની સાથે સમાગમ થવાથી શ્રી ઠાકોરજીના ચરણકમળમાંથી પ્રકટ થયેલાં શ્રી ગંગાજી મુરારિના પ્રિય ભાવવાળાં થયાં, (च यः) અને જે,

(૨) सेवातम् सकलसिद्धिदा अभवत् - પોતાની સેવા કરનારને સકળ સિદ્ધિ આપનારાં થયાં,
(૩) तया सदृशताम् का इयात् - તે શ્રીયમુનાજી સાથે બરાબરી કોણ પામે?
(૪) यदि इयात् (तर्हि) कमलजा सपत्नी इव इयात् - જો બરાબરી પામે તો સપત્ની (શોક્ય) શ્રીલક્ષ્મીજી કાંઈક પામે. (इव થોડાપણું બતાવનાર અવ્યય છે.)
(૫) हरिप्रियकलिंदया मे मनसि सदा स्थीयताम् - હરિને પ્રિય ભક્તોના કલેશને ખંડન કરનારાં શ્રીયમુનાજી મારા મનમાં હંમેશા બિરાજો. ૫

नमोऽस्तु यमुने सदा तव चरित्रमत्यद्भुतम् ।
न जातु यमयातना भवति ते पयःपानतः ॥
यमोऽपि भगिनीसुतान् कथमु हंति दुष्टानपि ।
प्रियो भवति सेवनात् तव हरेर्यथा गोपिकाः ॥ ६ ॥

(૧) हे यमुने, सदा नमःअस्तु - હે યમુનાજી, તમને સદા નમન હો,

(૨) तव चरित्रम् अति अद्भुतं - આપનું ચરિત્ર અતિ અદભુત છે,

(૩) ते (तव) पयःपानतः यमयातना जातु न भवति - તમારા પય(જળ) પાનથી યમ સંબંધી દુઃખ ક્યારે પણ થતું નથી,

(૪) यमः अपि भगिनीसुतान् दुष्टान् अपि कथम् उहन्ति - યમ પણ ભાણેજ દુષ્ટ છતાં પણ તેને અરે શું મારે છે? ના.

(૫) यथा गोपिकाः तव सेवनात् हरेः प्रियः अभवन् तथा तव सेवनात् जीवः हरेः प्रियः भवति - જે પ્રમાણે ગોપીજનો તમારા સેવનથી હરિને પ્રિય થયાં છે તે પ્રમાણે તમારા સેવનથી જીવ હરિને પ્રિય થાય છે. ૬

ममास्तु तव सन्निधौ तनुनवत्वमेतावता ।
न दुर्लभतमा रतिः मुररिपौ मुकुंदप्रिये ॥
अतोऽस्तु तव लालना सुरधुनी परं संगमात् ।
तवैव भुवि कीर्तिता न तु कदापि पुष्टिस्थितैः ॥ ७ ॥

(१) हे मुकुंदप्रिये, तव सन्निधौ मम तनुनवत्वम् अस्तु एतावता मुररिपो रतिः दुर्लभतमा न – हे मुकुंदप्रिये! આપની સમીપમાં મારા શરીરનું નવાપણું હો. (સેવાપયોગી નવીન દેહ થાઓ) એટલાથી મુરારિમાં પ્રીતિ થવી અતિ દુર્લભ નથી.

(२) अतः तव लालना अस्तु – એ પ્રમાણે આપનું મારા પ્રત્યે લાલન હો,

(३) सुरधुनी परं तव एव संगमात् भुवि कीर्तिता पुष्टिस्थितैः तु कदापि तव विना कीर्तिता न – શ્રીગંગાજી પણ કેવળ આપના જ સંગમથી પૃથ્વીમાં વખણાયેલાં છે, પણ

આપના વિના એકલાંને વખાણેલાં નથી, તેમાં પણ પુષ્ટિ (અનુગ્રહ) માર્ગમાં રહેલા જીવોએ તો આપના વિના એકલાં શ્રીગંગાજીને ક્યારે પણ વખાણેલાં નથી. ૭

स्तुतिं तव करोति कः कमलजासपत्नी प्रिये ।
हरेर्यदनुसेवया भवति सौख्यमामोक्षतः ॥
इयं तव कथाधिका सकलगोपिकासंगमः ।
स्मरश्रमजलाणुभिः सकलगात्रजैः संगमः ॥८॥

(૧) हे कमलजासपत्नी हे प्रिये तव स्तुतिं कः करोति - હે લક્ષ્મીજીનાં શોક્ય! હે પ્રિયે! (શ્રીયમુનાજી) તમારી સ્તુતિ કોણ કરે છે – કરી શકે છે – કોઈ કરી શકતું નથી.

શ્રી લક્ષ્મીજી અને શ્રીયમુનાજીની સેવા કરવાના ફળની સરખામણી કરાય છે કે,

(૨) यद् अनुसेवया आमोक्षतः सौख्यम् – શ્રી લક્ષ્મીજીનું પ્રભુની સાથે સેવનવડે મોક્ષ

પર્યંત સુખ થાય છે, પરંતુ તમારી સેવાથી,

(૩) सकलगात्रजैः सकलगोपिकासंगमस्मर श्रमजलाणुभिः संगमः भवति - સર્વ શ્રી અંગથી ઉત્પન્ન થયેલાં, સર્વ ગોપીજનના સમાગમથી થયેલા જે શ્રમજલનાં બિંદુઓ, તે સાથે સમાગમ થાય છે. કારણ કે શ્રી લક્ષ્મીજીને તો પોતાના પતિનો પૂર્ણભાવ છે અને હે શ્રીયમુનાજી તમોને પતિભાવ એટલે માલિકના સુખનો જ નિર્વિકાર નિર્ગુણાત્મક ભાવ છે.

(૪) इयं तव कथा अधिका - આ તમારી કથા અધિક છે. ૮

तवाष्टकमिदं मुदा पठति सूरसूते सदा ।
समस्तदुरितक्षयो भवति वै मुकुंदे रतिः ॥
तया सकलसिद्धयो मुररिपुश्च संतुष्यति ।
स्वभावविजयो भवेद् वदति वल्लभः श्रीहरेः ॥ ९ ॥

(१) हे सूरसूते, तव इदं अष्टकं यः पठति तस्य समस्तदुरितक्षयः भवति, च मुकुंदे रतिः भवति, च तया (रत्या-प्रीत्या) सकलसिद्धयः भवन्ति, च मुररिपुः संतुष्यति, च स्वभावविजयः भवेत् - હે સૂર્યના પુત્રી! આપનાં આ અષ્ટકનો જે પાઠ કરે છે તેનાં (૧) બધાં પાપોનો નાશ થાય છે, (૨) મુકુંદમાં પ્રીતિ થાય છે, (૩) તે પ્રીતિવડે સકલ અલૌકિક સિદ્ધિ થાય છે, (૪) મુરારિ સારી રીતે પ્રસન્ન થાય છે અને છેવટ (૫) સ્વભાવનો વિજય થાય છે. એ અનુક્રમે શ્રીપ્રભુમાં પ્રેમરૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯

(१) इति श्रीहरेः वल्लभः वदति - એ પ્રમાણે શ્રીહરિના વહાલા શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી કહે છે.

॥ इति श्रीमद्वल्लभाचार्य विरचितं श्रीयमुनाष्टकं संपूर्णम् ॥

॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

॥ श्री गोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीबालबोधग्रन्थः ॥(શ્લોક ૧૯)

नत्वा हरिं सदानंद सर्वसिद्धांतसंग्रहम् ॥
बालप्रबोधनार्थाय वदामि सुविनिश्चितम् ॥ १ ॥

અર્થઃ સદા આનંદરૂપ હરિને નમીને, સારી રીતે વિશેષ કરીને નિશ્ચય કરેલા સર્વ સિદ્ધાંતના સંગ્રહને બાળકોને માટે કહું છું.

બાળક કે વૃદ્ધ, અજ્ઞાની કે જ્ઞાની, વગેરે તમામ અવસ્થામાં અને સર્વકાળ દરેકનો સ્વાભાવિક ધર્મ એ છે જે – હરિને નમન કરવું, માટે પ્રથમ હરિને નમન કરીને નિશ્ચય કરેલો સર્વ સિદ્ધાંતનો સંગ્રહ કહે છે.

આ ગ્રન્થમાં પોતાનો ઈષ્ટ સિદ્ધાંત બતાવ્યો નથી, કારણ કે આ સિદ્ધાંત તો બાળબુદ્ધિ (શાસ્ત્રીવિષયમાં અજાણ્યાં) મનુષ્યોના લાભ

માટે છે, જેથી તેને લાયક સર્વ સિદ્ધાંત બતાવ્યા બાદ મન જ્યારે ભમતું અટકે, ત્યાર પછી ભક્તિમાર્ગમાં ક્યો સિદ્ધાંત ઈષ્ટ (સૌથી વધારે ઈચ્છવા લાયક) છે, તે હવે પછીનાં ગ્રંથ સિદ્ધાંતમુક્તાવલીમાં બતાવ્યો છે. ૧

धर्मार्थकाममोक्षाख्यां चत्वारोऽर्था मनीषिणाम् ॥
जीवेश्वरविचारेण द्विधा ते हि विचारिताः ॥ २ ॥

અર્થઃ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ નામે મનુષ્યોના ચાર અર્થો જીવવિચારવડે અને ઈશ્વરવડે, એમ બે પ્રકારે વિચારાએલા છે.

જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે, છતાં સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ઈશ્વરના જેવો શુદ્ધ વિચારવાળો નથી. જો કે ઋષિ મુનિઓને કેટલેક દરજ્જે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન નાશ પામ્યું હોય તેટલે દરજ્જે તેમના વિચાર શુધ્ધ હોય

છે, જેથી ઋષિઓમાં જીવનબુદ્ધિ હોય જ, માટે તેમના વિચારમાં આવેલા ચાર પુરુષાર્થ અને ઈશ્વરના શુદ્ધ વિચારમાં આવેલા ચાર પુરુષાર્થ એ બેમાં તારતમ્ય (ગૌણ અને વિશેષપણું) છે, માટે બે પ્રકારના પુરુષાર્થો છે, એમ કહેલું છે. ૨

अलौकिकास्तु वेदोत्काः
साध्यसाधनसंयुताः ॥
लौकिका ऋषिभिः प्रोक्ताः
तथैवेश्वरशिक्षया ॥ ३ ॥

અર્થ: સાધ્ય અને સાધનસહિત અલૌકિક પુરુષાર્થ (ઈશ્વરવિચારિત) વેદમાં કહેલ છે, અને ઈશ્વરની પ્રેરણા વડે તેજ મુજબ (સાધ્ય અને સાધન સહિત) લૌકિક પુરુષાર્થો ઋષિઓએ કહેલા છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ નામે ચાર પુરુષાર્થ છે, તે દરેકના બે વર્ગ છે. (૧) જીવ વિચારિત (૨) ઈશ્વર વિચારિત.

જીવ વિચારિત (ઋષિઓએ વિચારેલા) ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થો સ્મૃતિ નામે ગ્રંથોમાં બતાવ્યા છે.

ઈશ્વર વિચારિત ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થો વેદમાં કહેલાં છે.

સ્મૃતિગ્રંથોમાં કહેલ ચાર પુરુષાર્થોના દરેકના સાધ્ય (સાધવા લાયક) અને તે માટેના સાધન (સાહિત્યો) કરતાં વેદમાં કહેલ ચારે પુરુષાર્થના સાધ્ય અને સાધન વિલક્ષણ છે; તે બધી બાબત જેમ જેમ જીવની યોગ્યતા થતી જશે તેમ તેમ બીજા ગ્રંથો અને સત્સંગથી જણાતું જશે. ૩

लौकिकास्तु प्रवक्ष्यामि वेदाद्या यतः स्थिताः ॥
धर्मशास्त्राणि नीतिश्च कामशास्त्राणि च क्रमात् ॥ ४ ॥
त्रिवर्गसाधकानीति न तन्निर्णय उच्यते ॥

અર્થઃ ઈશ્વર વિચારિત પુરુષાર્થ વેદમાં સ્થિત છે, (અને તે ગહન છે) જેથી (આ ગ્રંથમાં) લૌકિક પુરુષાર્થને કહું છું – તે લૌકિક પુરુષાર્થ પૈકી ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ માટે અનુક્રમે ધર્મશાસ્ત્રો, નીતિશાસ્ત્રો અને કામશાસ્ત્રો છે, તેથી એ ત્રિવર્ગનો નિર્ણય હું (અહીં) કહેતો નથી.

વેદમાં જે પુરુષાર્થો કહેલા છે તે ગહન છે, બાળક જેવી બુદ્ધિવાળાને તે સમજાય તેવા નથી, અને આ ગ્રંથ બાળબોધ છે, એટલે ધર્મવિષયમાં જેની બુદ્ધિ બાળક બરોબર છે તેવાને માટે વેદમાં કહેલા પુરુષાર્થો આ ગ્રંથમાં કહેવામાં આવતા નથી. તેમજ ઋષિઓ વડે કહેવાએલા સ્મૃતિમાં જે પુરુષાર્થો છે, તેમાંના ત્રણ પુરુષાર્થ નિત્ય ફળ આપનાર નથી, અનિત્ય છે, માટે શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે તે લૌકિક

ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ કરવા માટે તે તે માટેના ગ્રંથો જોઈ લેશે, પણ મોક્ષ એ નિત્ય છે, માટે મોક્ષનો નિર્ણય અત્રે કરાય છે. ૪

मोक्षे चत्वारि शास्त्राणि लौकिके परत: स्वत: ॥ ५ ॥
द्विधा द्वे द्वे स्वतस्तत्र सांख्ययोगौ प्रकीर्तितौ ॥
त्यागात्यागविभागेन सांख्ये त्याग: प्रकीर्तित: ॥ ६ ॥
अहंताममतानाशे सर्वथा निरहंकृतौ ॥
स्वरुपस्थो यदा जीव: कृतार्थ: स निगद्यते ॥ ७ ॥

અર્થઃ લૌકિક પુરુષાર્થ મધ્યના મોક્ષમાં ચાર શાસ્ત્રો છે, તેમાં પરથી મોક્ષ અને સ્વતઃ (પોતાથી) મોક્ષ એમ બે પ્રકાર છે. તે દરેક પ્રકારનાં બબ્બે શાસ્ત્રો છે; જે સ્વતઃ મોક્ષનાં શાસ્ત્રો છે, તે ત્યાગ અને અત્યાગ એમ બે વિભાગ વડે અનુક્રમે સાંખ્ય અને યોગ નામે બે શાસ્ત્રો કહેલા છે. સાંખ્યશાસ્ત્રોમાં ત્યાગ

કહેલો છે. અંહતામમતાનો નાશ થયે છતે સર્વ પ્રકારે અહંકારથી રહિત થઈ જ્યારે જીવ સ્વરૂપ જ્ઞાનમાં રહેનારો થાય ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય છે.

(અ) પોતાનાં સાધન બળથી મોક્ષ મેળવવાનાં બે શાસ્ત્રો.

(૧) સાખ્યશાસ્ત્રો તેમાં ત્યાગની બાબત મુખ્ય છે, અને તે વડે અંતઃકરણમાંથી જ્યારે અહંતામમતાનો નાશ થઈ તદ્દન અહંકાર રહિત થવાય ત્યારે જીવ પંચપર્વા અવિદ્યાથી રહિત થઈ પોતાના સ્વરુપમાં રહેનારો થાય ત્યારે કૃતાર્થ (મોક્ષપ્રાપ્તિ) થાય છે. વિશેષ વર્ણન ૮ મા શ્લોકમાં છે.

(૨) યોગશાસ્ત્રો તે અત્યાગવાળો (દેહાદિની પ્રવૃત્તિવાળો) છતાં તેમાં મન વડે ત્યાગ છે. તેની વિશેષ હકીકત ૯ મા શ્લોકમાં બતાવી છે.

(આ) પરથી મોક્ષ મેળવવાનાં બે શાસ્ત્રો.

(૧) શિવથી મોક્ષ મેળવવાનાં શાસ્ત્રો - પાશુપત શાસ્ત્રો વગેરે.

(૨) વિષ્ણુથી મોક્ષ મેળવવાનાં શાસ્ત્રો- નારદ પંચરાત્ર વગેરે.

આ બંનેનું વિશેષ વર્ણન ૧૦ મા શ્લોકથી ૧૯ મા શ્લોક સુધી આપ્યું છે. ૫-૬-૭

तदर्थप्रक्रिया काचित् पुराणेऽपि निरुपिता ॥
ऋषिभिर्बहुधा प्रोक्ता फलमेकमबाह्यत: ॥८॥

અર્થઃ તે અહંતામમતાના નાશને માટે પુરાણમાં પણ કેટલીક પ્રક્રિયા નિરુપણ કરેલી છે, તે પ્રક્રિયા ઋષિઓએ બહુ પ્રકારે કહેલી છે.

અબાહ્ય સાંખ્યશાસ્ત્રોથી ફળ એક જ છે.

સાંખ્યશાસ્ત્રોના બે પ્રકાર છે. (૧) અબાહ્ય એટલે સેશ્વર સાંખ્ય, તે ઈશ્વરનું સર્વકર્તાપણું

માને છે. (૨) બાહ્ય સાંખ્ય એટલે નિરીશ્વર સાંખ્ય, તે આ જગતના કરનાર ઈશ્વરનોજ ઈનકાર કરે છે. આમાંથી સેશ્વર સાંખ્યનું ફળ અને ઋષિઓએ પુરાણમાં ઘણા પ્રકારે કહેલી અહંતામમતાનાશક પ્રક્રિયાનાં ફળ એક જ છે, જેથી તે, બધી શિષ્ટોએ આદર કરેલાં છે, કારણ કે બધાનું ફળ (આગલા શ્લોકમાં કહેલી અહંતામમતાનો નાશ થઈ સર્વથા અહંકાર વગરના થઈ જ્યારે જીવ પોતાના સ્વરુપમાં રહેનાર થાય છે) આ એક જ છે. ૮

જે બાહ્યસાંખ્યશાસ્ત્રો નિરીશ્વરવાદી છે તેનું ફળ તો નરક છે માટે તે અનાદર કરવા યોગ્ય છે.

अत्यागे योगमार्गो हि त्यागोऽपि मनसैव हि ॥
यमादयस्तु कर्तव्या सिद्धे योगे कृतार्थता ॥ ९ ॥

અર્થ: યોગમાર્ગ અત્યાગવાળો છતાં મનવડે ત્યાગ છે. યજ્ઞાદિક કર્તવ્ય છે, જેથી યોગ સિદ્ધ થતાં કૃતાર્થ પણું છે.

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ, એ આઠ યોગનાં અંગ કહેવાય છે. આ અષ્ટાંગ યોગમાં ગૃહનો ત્યાગ કરવાની જરૂર જણાતી નથી, પણ મનની સર્વે વૃત્તિઓનો નિગ્રહ રાખી ધ્યાન કરવા યોગ્ય ઈષ્ટ સ્વરૂપમાં યોગ સિધ્ધ થતાં આપોઆપ અવિદ્યાનો નાશ થઈ જીવને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ પોતાના આત્મામાં રમનાર થાય છે, ત્યારે તેને કૃતાર્થપણુ મળે છે. ૯

पराश्रयेण मोक्षस्तु द्विधा सोऽपि निरुप्यते ॥
ब्रह्मा ब्राह्मणतां यातः तद्रुपेण सुसेव्यते ॥ १० ॥

અર્થ: પરાશ્રયવડે મોક્ષ તે પણ બે પ્રકારનો નિરુપણ કરાએલો છે. બ્રહ્મા બ્રાહ્મણપણાને પામેલા છે જેથી તે રુપવડે સારી રીતે સેવાય છે.

આ જગતના નિયમક દેવ ત્રણ છે, છતાં પરાશ્રયવડે બે પ્રકારનો મોક્ષ કહેલો છે. તે શંકાના નિવારણ માટે કહે છે કે ત્રણ દેવ પૈકી બ્રહ્મા બ્રાહ્મણપણાને પામેલા છે અને લોકમાં તે સન્માન, દાન, દક્ષિણા ભોજન વગેરે પ્રકારે બ્રાહ્મણપણાથી બ્રહ્માની સેવા સારી રીતે થાય છે.

બ્રાહ્મણરુપે બ્રહ્માની સેવા મોક્ષની ઈચ્છાથી થતી નથી, પણ વેદ વગેરેના અધ્યયન માટે, બ્રહ્મજ્ઞાન થવા માટે, અથવા બ્રહ્મતેજ (બ્રાહ્મણપણાના તેજ)ની પ્રાપ્તિ માટે બ્રાહ્મણની સેવા કરવામાં આવે છે. ૧૦

ते सर्वार्था न चाद्येन शास्त्रं किंचिदुदीरितम् ॥
अतः शिवश्च विष्णुश्च जगतो हितकारकौ ॥ ११ ॥
वस्तुनः स्थितिसंहारो कार्यो शास्त्रप्रवर्तको ॥

અર્થ: તે સર્વ અર્થ આદ્ય (બ્રહ્મા) વડે નથી મળતા, (વૈખાનસતંત્ર વગેરેમાં) સહેજસાજ મોક્ષનું વર્ણન છે, જેથી (બાકીના) શિવ અને વિષ્ણુ એ બે જગતના હિતકારી દેવ છે. તેઓ બંને મોક્ષશાસ્ત્રોના પ્રવર્તક છે, અને વસ્તુમાત્રની સ્થિતિ અને સંહારના કરનાર છે.

સર્વ પ્રકારના અર્થ (ચારે પ્રકારના પુરુષાર્થો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) બ્રહ્માથી મળતા નથી. જો કે વૈખાનસતંત્ર વગેરેમાં બ્રહ્માએ સહેજસાજ મોક્ષ મેળવવા સંબંધી વર્ણન કરેલું છે, જેથી જગતના હિતકારી એટલે જગતના જિજ્ઞાસુ જીવોને મોક્ષ આપવાવાળા શિવ અને તે બંને મોક્ષશાસ્ત્રોના પ્રવર્તક છે. વસ્તનું પાલન કરવું એ વિષ્ણુનું અવશ્ય કાર્ય છે, અને સંહાર કરવો એ શિવનું અવશ્ય કાર્ય છે. મતલબ કે પાલન કરવું એ સત્વગુણનું કાર્ય

છે, જેથી સત્વગુણના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ છે, અને સંહાર કરવો એ સાત્વિકગુણનું કાર્ય છે, જેથી શિવ તામસ ગુણના અધિષ્ઠાતા દેવ છે; જેથી વિષ્ણુ પાસે સાત્વિકગુણનાં સાહિત્યો હોય છે, અને શિવજી પાસે તામસગુણના સાહિત્યો હોય છે. ૧૧

ब्रह्मैव तादृशं यस्मात् सर्वात्मकतयोदितौ ॥ १२ ॥

અર્થ: કેટલાક ઠેકાણે શિવજીને સર્વાત્મકપણાથી વર્ણવેલા છે તેમજ કેટલાક ઠેકાણે વિષ્ણુને સર્વાત્મકપણાથી નિરુપણ કરેલ છે. આ પ્રમાણે કહેવાનું પ્રયોજન તે તે સ્થળે શિવ તથા વિષ્ણુરુપથી બ્રહ્મનું જ નિરુપણ છે. કાંઇ ગુણાત્મક શિવ તથા વિષ્ણુનું સર્વાત્મકપણાથી વર્ણન કરેલ નથી.

શિવ અને વિષ્ણુનું (તે તે શાસ્ત્રોમાં) સર્વાત્મકપણાથી વર્ણન કરેલું છે, જેથી બ્રહ્મ

જ તેવું છે, એમ વર્ણન કરેલ છે એમ સમજવું. ૧૨

निर्दोषपूर्णगुणता तत्तच्छास्त्रे तयोः कृता ॥
भोगमोक्षफले दातुं शक्तौ द्वावपि यद्यपि ॥ १३ ॥
भोगः शिवेन मोक्षस्तु विष्णुनेति विनिश्चयः ॥

અર્થ: તે તે શાસ્ત્રોમાં તે બન્નેનું નિર્દોષપૂર્ણગુણપણું નિરુપણ કરેલ છે. જો કે ભોગ અને મોક્ષ બંને ફળ આપવાને સર્વથા શક્તિમાન છે, પરંતુ શિવવડે ભોગ મળે છે, અને વિષ્ણુવડે મોક્ષ મળે છે, એમ નિશ્ચય છે.

ઉપર કહેવા પ્રમાણે શિવ અને વિષ્ણુ બન્નેનું વર્ણન તે તે ગ્રંથોમાં નિર્દોષપૂર્ણ ગુણપણાથી કહ્યું છે. પૂર્ણ ગુણપણાને લીધે સર્વસમર્થ બન્ને દેવ છે, એટલે ભોગ અને મોક્ષ બન્ને આપવાને દરેક સમર્થ છે. પણ સાધારણ નિયમ પ્રમાણે ભોગ શિવથી અને મોક્ષ વિષ્ણુથી મળે છે.

બન્ને સર્વ સમર્થ છતા સાધારણ નિયમથી આ સૃષ્ટિનો કાર્યભાર ચલાવે છે. કોઈ વખત સાધારણ નિયમ ઉપરાંત અતિપ્રિય ભક્તો પર વિશેષ પ્રસન્ન થાય ચે ત્યારે પોતાના સર્વ સામર્થ્યોનો તે ભક્ત પ્રત્યે ઉપયોગ કરે છે. તે વખતે શિવજી પોતાના ભક્તને મોક્ષ પણ આપે છે, અને વિષ્ણુ ભોગ પણ આપે છે. સાધારણ રીતિથી તેમ થતું નથી. ૧૩

लोकेऽपि यत्प्रभुर्भुक्ते तन्न यच्छति कर्हिचित् ॥१४॥

અર્થ: લોકમાં પણ સ્વામી જે ભોગવે છે તે ક્યારે પણ (સેવકને) આપતા નથી.

સાધારણ બુદ્ધિથી સમજ પડે એવો દાખલો આપે છે કે આ લોકમાં રાજા, શેઠ વગેરે પણ જે વસ્તુ પોતાને ખાસ તરીકે ભોગવવાની હોય તે વસ્તુ સેવક (નોકર, ચાકર)ને આપતા નથી, પણ જે ચીજ

પોતાને ખાસ ભોગવવાની ન હોય તે ચીજ સાધારણ નિયમ તરીકે સેવકને આપે છે.

વિષ્ણુ લક્ષ્મીજીની સાથે ભોગ ભોગવે છે, અને શિવજી સદા વૈરાગ્યયુક્ત રહીને મોક્ષને ભોગવે છે; જેથી વિષ્ણુને ભોગવવાની વસ્તુ ભોગ છે, અને શિવજીને ભોગવવાની વસ્તુ મોક્ષ છે તે સાધારણ નિયમ તરીકે પોતાના સેવકને આપતા નથી, પણ તેથી બીજી વસ્તુ એટલે વિષ્ણુ મોક્ષ અને શિવજી ભોગ સાધારણ નિયમ તરીકે આપે છે. ૧૪

अतिप्रियाय तदपि दीयते क्वचिदेव हि ॥
नियतार्थप्रदानेन तदीयत्वं तदाश्रयः ॥ १५ ॥
प्रत्येकं साधनं चैतत् द्वितीयार्थे महान् श्रमः ॥

અર્થ: ક્યારેક અતિપ્રિય (ભક્ત)ને તે પણ આપે છે, નિયમપૂર્વક અર્થના (ભોગ અને મોક્ષ) દાન વડે તેમના તેમના દાસપણું

અને તેમનો તેમનો આશ્રય (સિદ્ધ થાય છે.) દરેક અર્થ મેળવવાનું સાધન પ્રત્યેક છે. દરેકને બીજા અર્થદાનમાં મહાન શ્રમ પડે છે.

ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે જ્યારે ભક્ત પર અતિપ્રિયપણું થાય ત્યારે જ સાધારણ નિયમ ઉપરાંત પોતે પોતાને ભોગવવાની વસ્તુ આપે છે. મતલબ કે શિવજી પોતાના અનન્ય ભક્ત પર અતિ પ્રસન્ન થાય ત્યારે મોક્ષ આપે છે, અને વિષ્ણુ પણ પોતાના અનન્ય ભક્ત પર અતિ પ્રસન્ન થાય ત્યારે ભોગ આપે છે.

સાધારણ નિયમને અનુસરીને દાન કરવામાં આવે તે પ્રમાણે જો ભોગની જ ઈચ્છા હોય તો શિવજીનો જ આશ્રય કરવો જોઈએ, અને મોક્ષની અપેક્ષા હોય તો વિષ્ણુનું દાસ પણું અને વિષ્ણુનો આશ્રય

કરવો જોઇએ. એ પ્રમાણે ખાસ એક અર્થ મેળવવા માટે ખાસ સાધન છે, એટલે ભોગ મેળવવા માટે શિવભજન સાધન છે, અને મોક્ષ મેળવવા માટે વિષ્ણુ ભજન ખાસ સાધન છે, સાધારણ નિયમ તરીકે બન્ને અર્થ એક જ દેવથી મળતા નથી.

વિશેષ નિયમ તરીકે એકજ દેવ બન્ને અર્થ આપી શકે છે, પણ તે આપવાને દરેકને વધારે શ્રમ પડે છે. કારણ કે :

શિવજી તમોગુણના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. તેમની સામગ્રી પણ બધી તેવી જ છે. જેથી તમોગુણીને ભોગ આપવો ઘણો સહેલો છે, કારણ ભોગ એ પણ રાજસ અને તમોગુણનું જ કાર્ય છે, પરંતુ તેવા ભક્તનો તમોગુણી અને રજોગુણી સ્વભાવ બદલી સત્વગુણથી પણ શ્રેષ્ઠ નિર્ગુણી બનાવે ત્યારે મોક્ષ

અપાય છે. જેથી તે ભક્તને તેવો નિર્ગુણ બનાવવાને શિવજીને વધારે શ્રમ પડે છે.

તે જ મુજબ વિષ્ણુ સત્વગુણના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. તેમની સામગ્રી પણ તેવી જ છે. જે સત્વગુણી હોય છે તેમને વિષ્ણુમાં ભક્તિ થાય છે, તેમને તે સ્વભાવ ફેરવી નિર્ગુણ બનાવવું ઘણું સુગમ છે, પણ રજોગુણ અને તમોગુણના પરિણામરુપ ભોગ આપવો વિષ્ણુને પસંદ નથી, જેથી તે પોતાના ભક્તને કરુણા કરી આપતા નથી, છતાં પોતાનું સર્વ સામર્થ્યપણું બતાવવા માટે અનન્ય ભક્તને ક્વચિત્ ભોગ આપે છે, પણ તે ભોગમાં પોતાનો ભક્ત આસક્ત ન થાય તેવું પૂર્ણ વૈરાગ્યયુક્ત મન કરી પછી કાર્યપ્રસંગે ભોગ આપે છે. ૧૫

जीवाः स्वभावतो दुष्टाः दोषाभावाय सर्वदा ॥ १६ ॥
श्रवणादि ततः प्रेम्णा सर्वं कार्यं हिं सिद्धयति ॥

અર્થ: જીવો સ્વભાવવડે દુષ્ટ છે, જેથી દોષના અભાવને માટે સર્વદા પ્રેમવડે શ્રવણાદિ કરવું, તેથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થશે.

ભોગ મેળવવાનું સાધન શિવભક્તિ છે, અને મોક્ષ મેળવવાનું સાધન વિષ્ણુ ભક્તિ છે. એ પ્રમાણે ઉપર કહેવામાં આવ્યું. પણ તેવી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં જીવને જીવનો દુષ્ટ સ્વભાવ બાધક છે. જો કે જીવ જાતે દોષવાળો નથી, તે તો પ્રભુનો અંશ છે. જેથી જીવનું સ્વરુપ તો શુદ્ધ છે પણ જીવનો સ્વભાવ દોષવાળો છે, માટે તે દોષના અભાવ માટે પ્રેમવડે શ્રવણ કીર્તન વગેરે નવધા સાધન ભક્તિ કરવી, જેથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થશે એમ આજ્ઞા છે.

શિવભક્તિમાં કે વિષ્ણુભક્તિમાં બન્નેમાં આ સાધન ભક્તિની જરૂર છે. તે વગર તે તે દેવ પ્રસન્ન થતા નથી, તેમ તે સાધનભક્તિ વગર તેમાં અનન્ય ભક્તિ થતી નથી. અનન્ય ભક્તિ વગર ભક્તની ધારણા પ્રમાણેનું ફળ પણ તે તે દેવ આપતા નથી, માટે શ્રવણાદિક સાધને ભક્તિ કરવી જોઈએ. ૧૬

मोक्षस्तु विष्णों सुलभो भोगश्च शिवतस्तथा ॥ १७ ॥
समर्पणेनात्मनो हिं तदीयत्वं भवेद् ध्रुवम् ॥

અર્થ: મોક્ષ તો વિષ્ણુથી સુલભ છે, તેજ પ્રમાણે ભોગ શિવથી છે. પોતાના સમર્પણવડે તદીયપણું નક્કી થાય છે.

જો મોક્ષની સિદ્ધિની ઈચ્છા હોય તો વિષ્ણુથી મોક્ષ સહેલાઈથી મળે છે, માટે વિષ્ણુથી શ્રવણાદિક સાધનથી ભક્તિ કરવી જોઈએ. ભોગની ઈચ્છા હોય તો તે શિવજીથી

સહેલાઈથી મળે છે, અને તે મેળવવામાં શિવજીની શ્રવણાદિક સાધનથી ભક્તિ કરવી જોઈએ. આ નવ પ્રકારની ભક્તિમાં જ્યારે છેલ્લી નવમી ભક્તિમાં આત્માનું સમર્પણ તે દેવમાં થાય, ત્યારે જ તેમનું દાસપણું (તદીયપણું) નક્કી થાય છે. જ્યાં સુધી આત્માનું સમર્પણ થતું નથી, ત્યાં સુધી તેમનું દાસપણું સિદ્ધ થતું નથી. ૧૭

अतदीयतया चापि केवलश्चेत्समाश्रितः ॥ १८ ॥
तदाश्रयतदीयत्वंबुद्ध्यै किंचित्समाचरेत् ॥
स्वधर्ममनुतिष्ठन्वै भारद्वैगुण्यमन्यथा ॥ १९ ॥

અર્થ: અતદીયપણા વડે પણ જો કેવળ સારી રીતે આશ્રય જ હોય તો અને તે આશ્રય તદીયપણાની બુદ્ધિપૂર્વક (આગળ ઉપર તદીય થવાય તો ઠીક એવી બુદ્ધિપૂર્વક) કાંઈક આચરણવાળો હોવો જોઈએ, અન્યથા

(બીજે પ્રકારે) કરવામાં આવે તો એટલે વર્ણાશ્રમ ધર્મ ન આચરવામાં આવે તો, બમણો ભાર થાય.

આત્મસમર્પણ કરવા જેટલી મનની સ્થિતિ ન થઈ હોય, તો પણ ભોગ કે મોક્ષની ઈચ્છા મુજબ તે તે દેવનો સારી રીતે આશ્રય રાખવો જોઈએ. ફક્ત આશ્રયથી જ સંતોષ પામવો ન જોઈએ, પણ મનમાં એમ આવવું જોઈએ કે આ આશ્રયવડે મન તે ઈષ્ટદેવમાં લાગી તદીયપણું પ્રાપ્ત થશે, એવી ઈચ્છાથી થવું જોઈએ. તેમજ પોતાના મનની કાચી સ્થિતિમાં મનમાં પાખંડનો પ્રવેશ ન થાય માટે વર્ણાશ્રમના ધર્મને અનુસરતી રીતે ચાલવું જોઈએ. જો આ રસ્તે ન ચાલતાં સ્વચ્છંદ રીતે વર્તે તો બમણો ભાર થાય એટલે કે,

મનુષ્યજન્મ મળ્યા પહેલાં પોતાને માથે

અવિદ્યારુપી જે ભાર હતો, તેમાં આ મનુષ્યજન્મમાં પણ સ્વચ્છંદથી ચાલી અવિદ્યારુપી વૃદ્ધિ થાય, તેવી રીતે ચાલવામાં આવે તો અવિદ્યારુપી જે ભાર પ્રથમ હતો તેથી બમણો ભાર થાય.૧૯

इत्येवं कथितं सर्वं नैतज्ज्ञाने भ्रमः पुनः

અર્થઃ એ પ્રમાણે સર્વ કહ્યું, આટલા જ્ઞાનથી ફરીથી ભ્રમ થશે નહિ.

બાલબોધ ગ્રંથનો સાર

(૧) આ ગ્રંથમાં પુષ્ટિમાર્ગીય માટે કશું કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ જેનું મન અનેક દેવ દેવીઓ અને ભૂતપ્રેત તથા દોરા ધાગામાં લાગેલું હોય તેની પ્રવૃત્તિ નિયમિત (સ્થાયી) કરવા માટે આ ગ્રંથમાં કહેવામાં આવ્યું છે. જે મોક્ષ કહેવામાં આવ્યો છે તે પણ લૌકિક મોક્ષ છે, મોક્ષ આપનાર દેવ પોતપોતાના લોક સુધીનો મોક્ષ આપે છે.

(૨) પુષ્ટિમાર્ગને અનુસરનારની ઈચ્છા અક્ષરબ્રહ્મથી પર પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિ માટે છે. તેમને લૌકિક ભોગ તો તદ્દન ત્યાજ્ય છે. પુષ્ટિભક્તો માટે હવે પછીના સિદ્ધાંતમુક્તાવલિ ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

(૩) આ બાલબોધ ગ્રંથ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, જેને ધર્મને રસ્તે ચાલવાનું છે તે દરેકને પછી તે ચાહે તો વિષ્ણુનો ભક્ત હોય, કે ચાહે તો શિવભક્ત હોય તે દરેકને અનન્ય વ્રતની જરૂર છે. પણ તેનું ફળ તો તે તે દેવતાનાં અધિકાર મુજબ સાધારણ મળે.

(૪) ગુણાભિમાની દેવની ભક્તિ કરતાં નિર્દોષ પૂર્ણ ગુણયુક્ત સર્વાત્મકનું ભજન વધારે ઈષ્ટ છે.

(૫) ઋષિઓએ કરેલ શાસ્ત્રી (સ્મૃતિ વગેરે) કરતાં વેદશાસ્ત્રી વધારે બલવત્ છે.

(૬) અનન્યવ્રતથી બીજા દેવની નિંદા થતી નથી, પણ પોતાના ઈષ્ટમાં બીજાને અંતર્ભાવ આવી જાય છે માટે ફક્ત જુદા પૂજનનો અનાદર છે.

(૭) સાંખ્ય અને યોગ સાધન બળથી મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છનાર ઈષ્ટદેવની કૃપાના બળથી મોક્ષ મેળવવા ઈચ્છનારના માર્ગ જુદા છે. પણ એચારે માર્ગ પોતપોતાના સ્વરુપમાં વિહિત (કલ્યાણકર્તા) છે, પરંતુ એક માણસ બધામાં થોડું થોડું ચિત્ત રાખી કલ્યાણ ઇચ્છે તે ન બનવાજોગ છે. કારણકે પોતાનું મન અમુક બાબતમાં પૂરેપુરું રોક્યા વગર તે માર્ગે ચડાતું નથી, અને તેવી રીતે માર્ગે ચડ્યા વગર કલ્યાણ પણ દૂર છે.

આ વગેરે બાબતનું આ ગ્રંથના અભ્યાસથી જ્ઞાન થતાં ફરીથી અનેક ભ્રમણા થતી નથી.

।।इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितो बालबोधः संपूर्णः ।।

॥अथसिद्धान्तमुक्तावली॥(શ્લોક ૨૧)

नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि
स्वसिद्धान्तविनिश्चयम् ॥
कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता ॥ १ ॥

અર્થ: હરિને નમીને પોતાના સિદ્ધાંતના, વિશેષે કરીને, નિશ્ચયને હું કહું છું. કૃષ્ણસેવા હમેશાં કરવી, માનસી સેવા તે ઉત્તમ માનેલી છે.

હરિને નમન કરવું એ દરેકનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. નમન કર્યા પછી મુખ્ય સિદ્ધાંત કહે છે કે સદા શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી, તેમાં પણ માનસી સેવા (ચિત્ત પ્રભુમાં પરોવાય) તે ઉત્તમ માનેલી છે.

આવી માનસી સેવા સિદ્ધ થવા માટે શું ઉપાય કરવો, તે હવેના શ્લોકમાં કહેવાય છે.

આખા ગ્રંથનો સારરુપ મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે, ચિત્તની તમામ વૃત્તિ પ્રભુમાં જ લાગે ત્યારે તે માનસી સેવા થઈ કહેવાય, અને માનસી સેવાથી દીનતા પ્રાપ્ત થઈ પ્રભુ મળવામાં છેવટ ફળરુપ વિરહદશા પ્રાપ્ત થાય છે. આવી વિરહદશા અહર્નિશ (અવિચ્છિન્ન) રહે એવી સ્થિતિ થાય તો જ માનસી સેવા થઈ ગણાય.

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्धै्य तनुवित्तजा ॥
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

અર્થઃ ચિત્તનું તેમાં (શ્રીકૃષ્ણમાં) પરોવાવું, તેનું નામ સેવા. તેવી સેવાની સિદ્ધિને માટે તનુ-વિત્તજા સેવા છે, તેથી સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, અને બ્રહ્મનો બોધ થાય છે.

ચિત્તની આવી સ્થિતિ થવા માટે સાધનરુપે તનુજા અને વિત્તજા સેવા છે.

તનુજા એટલે શરીરથી સેવા થાય તે, અને વિત્તજા એટલે પૈસાથી સેવા થાય તે. ગૃહસ્થને આ બે સાધનમાંથી એક જ સાધનથી માનસી સેવા સિદ્ધ થતી નથી. દેહવડે સેવાથી દેહ અને ઈન્દ્રિયો પ્રભુમાં જોડાવાથી દેહાધ્યાસ અને ઈન્દ્રિયાધ્યાસ મટી જાય છે અને ધન વડે સેવા થવાથી ધનમાં લાગેલું અંતઃકરણ પણ ધનની સાથેજ પ્રભુમાં જોડાવાથી અંતઃકરણનો અધ્યાસ મટી જાય છે. માટે દેહ વડે અને ધન વડે એ બન્ને વડે ગૃહસ્થે સેવા કરવી જોઈએ. એ બન્ને સાધનથી સેવા કરવાથી ચિત્ત પૂરેપુરું ભગવત્પરાયણ થાય ત્યારે માનસી સેવા સિદ્ધ થઈ ગણાય.

ધનના સંકોચવાળા વૈષ્ણવોએ એમ ન સમજવું કે ધન વગર યથાર્થ સેવા ન બની શકે.

સંસારનાં દુઃખો અહંતામમતારુપી અવિદ્યાને લીધે જીવને વેઠવાં પડે છે, પણ તનુ-વિત્તજા સેવા કરવાથી માનસી સેવા સિદ્ધ થયા પહેલાં વચમાં જ સંસારનાં દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે. તેમજ બ્રહ્મનો બોધ થાય છે. મુખ્ય ફળ તો ભગવાનની પ્રાપ્તિ છે. ૨

શરીરને તાવ વગેરે પીડાથી થતું દુઃખ, સગાં સંબંધીના તેવા દુઃખથી થતું દુઃખ, ધન વગેરે સાધનો જવાથી થતું દુઃખ વગેરે દુઃખો અહંતામમતાવાળા સાધારણ માણસને થાય છે. પરંતુ ભક્તને આમાંનું કાંઈ થતું નથી. મતલબ કે ભક્તના ચિત્તમાં ગમે તેવા લૌકિક બનાવથી સુખ કે દુઃખ ઉત્પન્ન થતું નથી. સેવાની મધ્યદશામાં બ્રહ્મનો બોધ શી રીતનો થાય છે, તે હવે પછીનાં ૩ જા થી ૧૩ મા સુધીના શ્લોકથી વિસ્તારથી બતાવ્યું

છે. અને સંસારના દુ:ખની નિવૃત્તિ ત્યાર પછી ૩ શ્લોકથી જણાવી છે.

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानंदकं बृहत् ॥
द्विरुपं तद्धि सर्वं स्यात् एकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥

અર્થ: કૃષ્ણ તો પરંબ્રહ્મ છે, અને અક્ષર સચ્ચિદાનંદરુપ છે. તે અક્ષરબ્રહ્મનાં પણ બે રુપ છે, એક જગત છે અને એક તેનાથી વિલક્ષણ છે.

બૃહત એટલે અક્ષરબ્રહ્મ સત્ ચિત્ અને આનંદરુપ છે, આ અક્ષરબ્રહ્મમાં આનંદ ગણત્રીમાં આવે તેટલો છે, તે બાબત તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં મનુષ્યથી સો-સોગણા આનંદથી ગણત્રી કરતાં છેવટે અક્ષરબ્રહ્મ સુધી આનંદની ગણત્રી કરેલી છે. તેનાથી અનંતગણો આનંદ શ્રીકૃષ્ણનો છે, તેની ગણત્રી થઈ શકે તેમ નથી, તે પૂર્ણાનંદ છે. શ્રીકૃષ્ણ અક્ષરબ્રહ્મથી પર છે.

અક્ષરમાંથી જ આ જગત થએલ છે. છતાં અક્ષરબ્રહ્મના મૂળ સ્વરુપમાંથી આ પ્રપંચ (જગત થયેલ છતાં તેમાં કાંઈ ન્યૂનતા થતી નથી. આ જગતના સ્વરુપથી અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરુપ વિલક્ષણ છે. જગત કરતાં અક્ષરબ્રહ્મમાં વિલક્ષણતાએ છે જે, જગત અક્ષરબ્રહ્મનો અંશ છે, છતાં પ્રલયકાળમાં અક્ષરબ્રહ્મમાં તેનો લય થાય છે, એટલે અક્ષરબ્રહ્મમાં તે મળી જાય છે, પણ અક્ષરબ્રહ્મ તો સર્વ કાળમાં નિર્વિકાર કાયમ રહે છે. ૩

अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ॥
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतंत्रं चेति नैकथा ॥ ४ ॥

અર્થઃ ત્યાં પહેલામાં (અક્ષરબ્રહ્મજ જગતના રુપથી પ્રકટ થયું છે તે જગતરુપમાં) વાદી લોકો (વેદમતથી વિરુદ્ધ) બહુ પ્રકારે કહે છે. કોઈ માયિક

કહે છે, કોઈ સગુણ કહે છે, કોઈ (પરમાણુનું) કાર્ય કહે છે, કોઈ સ્વતંત્ર કહે છે, એ પ્રમાણે વળી બીજા અનેક પ્રકારથી કહે છે.

मायिक: દોરીમાં સર્પની ભ્રાન્તિ થાય છે, અથવા સીપમાં જેમ ચાંદીની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં આ જગતની ભ્રાંતિ થઈ છે. એમ માયાવાદીઓ કહે છે. આ સિદ્ધાંત શ્રી શંકરાચાર્યનો છે અને તે શાંકરમત કહેવાય છે.

सगुण: સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ આ ત્રણ ગુણથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ સેશ્વર સાંખ્યમતવાળા અને પાતંજલ-યોગ શાસ્ત્રીઓ માને છે.

कार्य:પૃથ્વી, જલતેજ, વાયુ, આકાશ એ સર્વના પરમાણુઓનો સંયોગ, ઈશ્વરની ઈચ્છાથીતેમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થવાથી થાય છે,

ત્યારે એકબીજામાં મળવાથી આ કાર્યરુપ જગત થયું છે, એમ તર્કશાસ્ત્રીવાળા અને ન્યાયશાસ્ત્રીવાળા (ગૌતમ, કણાદ) કહે છે.

સ્વતંત્ર: કર્મવાળા મીમાંસક (જૈન) કહે છે કે, આ જગત જેવું દેખાય છે તેવું અનાદિ છે.

આ પ્રમાણે બીજા અનેક પ્રકારે કહે છે તે નિબંધ, વિદ્વનમંડન, શુદ્ધાદ્વૈતમાર્તંડ વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી બતાવેલ છે. પરંતુ તે સર્વ સિદ્ધાંત વૈદવિરુદ્ધ છે એમ તે ગ્રંથોમાં સાબિત કરેલું છે. હવે શ્રુતિનો ખરો સિદ્ધાંત બતાવે છે. ૪

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ॥
द्विरुपं चापि गंगावज्ज्ञेयं सा जलरुपिणी ॥ ५ ॥
माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ॥
मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

અર્થ: તે (અક્ષરબ્રહ્મ) જ તે (જગતના) પ્રકારવડે થાય છે, એ પ્રમાણે શ્રુતિનો મત છે, અને તે બે રુપ પણ ગંગાની પેઠે જાણવાં. જળરુવિણી ગંગાની પેઠે જગત છે, અને માહાત્મ્યસંયુક્ત સેવનાર નરને મર્યાદામાર્ગના વિવિધ ભોગ અને મોક્ષ દેનાર જેમ ગંગાજીનું આધ્યાત્મિક તીર્થસ્વરુપ શક્તિસ્વરુપ છે, તેમ અક્ષરબ્રહ્મ જાણવું.

ગંગાજીનો જે દૃષ્ટિગોચર પ્રવાહ છે, તે જળરુપે છે, તે વૃષ્ટિથી વધે છે, ને તાપથી ઘટે છે; તેમ આ જગતરુપ સ્વરુપ છે, અને ગંગાજીનું માહાત્મ્ય જાણીને જે માણસ ગંગાજીની સેવા(ધ્યાન) કરે તેને મર્યાદામાર્ગની રીતે ભોગ અને મોક્ષ દેનાર સ્વરુપ છે, તે પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મ સ્વરુપ છે. એટલે અક્ષર બ્રહ્મનું સ્વરુપ જ્ઞાની તથા

મર્યાદાભક્તો (સાધનબળવાળા)ને પોતાના મોક્ષ આપે છે, અને ગંગાજીના જલરુપથી તીર્થરુપ જુદું છે, છતાં અભિન્ન છે. તેમજ જગત અક્ષરથી જુદું છે, છતાં અભિન્ન છે.

જેમ દૂધમાં સાકર મળેલી હોય તે સાકર દૂધથી ગુણમાં જુદી છે છતાં દૂધની સાથે ઓતપ્રોત (તાણાવાણાની પેઠે) ભળેલી છે, તેમ જ જગતને અક્ષર જુદું છતાં અભિન્ન તાણાવાણાની પેઠે ઓતપ્રોત છે. જુદું નથી. ૫-૬

तत्रैव देवता मूतिर्भक्तया या दृश्यते कचित् ॥
गंगायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले
विहिताच्च फलात्तद्धि प्रतीत्याऽपि विशिष्यते ॥ ८ ॥

અર્થઃ પ્રવાહમાં અભેદ (પ્રવાહથી ગંગાજી ભિન્ન નથી એવી બુદ્ધિને લીધે

વિશેષપણાથી ગંગાજીમાં ભક્તિવડે ક્યારેક તે સ્થળમાં (ગંગા તીરને વિષે) ગંગાજીની દેવમૂર્તિ (ગંગાજીનું સાક્ષાત્ સ્વરુપ દેખાય છે. તે સ્વરૂપ સર્વને પ્રત્યક્ષ થતું નથી, છતાં તે વડે (ગંગાજીના દેવતાઈ સ્વરુપવડે) જળમાં પ્રાકામ્ય (ફળપણું) છે, અને (તે બાબત) વિહિત (શાસ્ત્રીમાં કહેલા) ફળથી અને (ગંગાજીના અનન્ય ભક્તોની) પ્રીતિવડે વિશેષથી જણાય છે.

આપણી ચર્મચક્ષુને ગંગાજીનો પ્રવાહ પ્રત્યક્ષ છે, પરંતુ તેમાં રહેલા આધ્યાત્મિક પાપમોચક દેવતા અને આધિદૈવિક સાક્ષાત સ્વરુપમાં ગંગાજી એ પ્રત્યક્ષ નથી, અને આપણે આવા મલિન અંતઃકરણથી ગમે તેટલા ઉપાયવડે તે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ તેમ નથી. તેને માટે તે અંતઃકરણમાંથી આ

સંસારનો મલિન અધ્યાસ જ્યારે મટી જઈ અંતઃકરણ ગંગાજીના સ્વરુપ જાણવામાં જ તલ્લીન બની જાય તો તે ભક્તિને લીધે જ્યારે દીનતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ગંગાજી પ્રસન્ન થઈ પોતાના સ્વરુપનું દર્શન કરાવે છે. આટલી હદે પહોંચવા માટે પ્રથમ તો શાસ્ત્ર ઉપર અને ભક્તનાં વચનો ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી આગળ વધવું જોઈએ, તે વગર બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ૭-૮

यथा जलं तथा सर्व यथा शक्ता तथा बृहत् ॥
यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥
जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ॥
देवतारूपवत्प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥

અર્થઃ જે પ્રમાણે (ગંગાજીનું) જળ છે, તે પ્રમાણે સર્વ (જગત) છે. જે પ્રમાણે ગંગાજીનું પાપમોચન શક્તિ સ્વરુપ

(આધ્યાત્મિક સ્વરુપ) છે, તે પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મ છે અને જે પ્રમાણે સ્વરુપાત્મક દેવી ગંગાજી છે તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ છે. ત્યાં પણ તે જ પ્રમાણે કહેવાય છે.

આ રીતે જગત ત્રણ પ્રકારે (ત્રિગુણાત્મક) કહેલું છે. તેથી તે ગુણના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ દેવતારુપ પણાથી કહેલા છે. એજ પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મમાં રહેલા હરિ માનેલા છે.

ગંગાજીનાં પણ સ્વરુપ સાથે શ્રીકૃષ્ણનાં ત્રણ સ્વરુપની સરખામણી આ પ્રમાણે કરાય છે.

	ગંગાજીના સ્વરુપ	શ્રીકૃષ્ણના સ્વરુપ
(૧)	આધિભૌતિક,	પ્રવાહરુપ. જગત સ્વરુપ.
(૨)	આધ્યાત્મિક,	પાપમોચની શક્તિ. અક્ષર બ્રહ્મ
(૩)	આધિદૈવિક,	ભક્તગમ્ય સાક્ષાત સ્વરુપ શ્રીકૃષ્ણ

જેમ ગંગાજીના પ્રવાહરુપથી સ્નાનાદિ બાહ્ય વ્યવહાર ચાલે છે, તેમ જગત રુપથી બાહ્ય વ્યવહાર ચાલે છે.

જેમ પાપમોચની શક્તિ સ્વરુપ ગંગાજીનું દર્શન થતું નથી, તેમ અક્ષરબ્રહ્મનું દર્શન પણ થતું નથી,

જેમ ગંગાજીનું સાક્ષાત સ્વરુપ ભક્તગમ્ય છે, તેમ જ શ્રીકૃષ્ણનું સાક્ષાત સ્વરુપ ભક્તગમ્ય છે.

જેમ ગંગાજીનું પ્રવાહીસ્વરુપ, પાપમોચની સ્વરુપ, તથા સાક્ષાત દર્શનીય સ્વરુપ એક બીજાથી અભિન્ન છે, તેમજ જગત્ અક્ષર અને શ્રીકૃષ્ણ અભિન્ન છે.

જેવી રીતે જગત્‌ના અધિષ્ઠાતા-ગુણાધિષ્ઠાતા ત્રણ દેવ છે, તેજ મુજબ અક્ષરમાં શ્રીકૃષ્ણ છે. એટલે જગત્ અને

અક્ષરબ્રહ્મ વચ્ચે જેવો સંબંધ છે, તેવો સંબંધ ગુણાધિષ્ઠાતા ત્રણે દેવ અને શ્રીકૃષ્ણ વચ્ચે છે. મતલબ કે અક્ષરમાંથી જગતના નિયામક ત્રણ દેવ પણ ઉત્પન્ન થયેલા છે, અને તે ત્રણેના નિયામક શ્રીકૃષ્ણ છે, એટલે ખરી રીતે તો જગત્‌ના ખરા નિયામક તો શ્રીકૃષ્ણ જ છે. તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે ત્રણે દેવો જગત્‌નો કારભાર ચલાવે છે. ૧૦

कामचारस्तु लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ॥
परमानंदरुपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥
अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधीयताम् ॥

અર્થઃ આ બ્રહ્માદિથી આ લોકમાં લૌકિક કામચાર થાય છે અન્યથા (બીજા પ્રકારનો) અલૌકિક કામચાર થતો નથી. (ભક્તનો કામચાર) તો પોતાના આત્મારુપ પરમાનંદ સ્વરુપ શ્રીકૃષ્ણમાં થાય છે. (આ

લોકમાં થતો નથી) એ નિશ્ચય છે, તેથી બ્રહ્મવાદવડે શ્રીકૃષ્ણમાં બુદ્ધિ વિશેષે કરી ધારણ કરવી.

આ જગત્‌ના કામચારને માટે બ્રહ્મ, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ દેવ છે તે ગુણાભિમાની દેવ છે, તેમનાથી આ લોક સંબંધી કાર્યો થાય છે, પણ અલૌકિક કાર્યો એટલે ચૌદ લોકથી પર જે અક્ષરબ્રહ્મ અને તે અક્ષરબ્રહ્મથી પર જે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ તેમની પ્રાપ્તિ તેમનાથી થતી નથી.

વળી જેઓ પુરુષોત્તમના ભક્ત છે, તેમનો આ લોક અને પરલોક સંબંધી સર્વ કામચાર શ્રી પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણથી જ થાય છે. આ લોકના કામચાર માટે પણ આ લોકના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મા વગેરે દેવોમાં તે ભક્તોને લગારે નિષ્ઠા રહેતી નથી, કારણ

કે રાજા પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા માટે જે રાજદ્વારી અમલદારો નીમે, તેમની સત્તા તે રાજાના મહેલમાં કાંઇ ચાલતી નથી, ત્યાં તો સર્વ વ્યવહાર રાજાની ઈચ્છા પ્રમાણે જ થાય છે. તેમને કોઈ ચીજની ઈચ્છા માટે રાજાની જ પ્રસન્નતા મેળવવાની હોય છે, પણ રાજદ્વારી અમલદારોની ઈચ્છાને અનુકૂળ થવાની કશી જરૂર પડતી નથી. તેમ જ પુરુષોત્તમના ભક્તોનો સર્વ વ્યવહાર શ્રી પુરુષોત્તમની ઈચ્છા પ્રમાણે જ થાય છે, અને ભક્તોને તેમની જ પ્રસન્નતા મેળવવાની હોય છે, એમ બુદ્ધિમાં નિશ્ચય કરવો. ૧૧

आत्मनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा व्योम्नीव चेतना ॥ १२ ॥
उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मभावबोधने ।

અર્થ: આકાશમાં છિદ્રો (અનેકપણું) છે એવી બુદ્ધિ (ચારણી વગેરે) ઉપાધિથી થાય છે; તેના સરખી આત્મસ્વરુપ

બ્રહ્મરુપમાં અનેકપણાની બુદ્ધિ પણ ઉપાધિથી થાય છે.

પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, દેહાધ્યાસ, ઈન્દ્રિયાધ્યાસ, અંતઃકરણાધ્યાસ, અને પ્રાણાધ્યાસએ પંચપર્વા અવિદ્યારૂપી ઉપાધિ જીવને લાગેલી છે જેથી આ જગતમાં અનેકપણું દેખાય છે, પણ જ્યારે પંચપર્વા વિદ્યાવડે આ અવિદ્યાનો નાશ થઈ જીવ પોતાનું સ્વરુપ જાણે છે ત્યારે તેને આ સર્વ જગત પ્રભુનું જ કાર્ય છે, અને પ્રભુ પોતે જ જગતમાં અનેકપણાનો ભ્રમ નાશ પામી જાય છે ત્યારે બ્રહ્મભાવ થયો ગણાય છે.

બ્રહ્મભાવ થવો એ મુખ્ય ફળ નથી. સેવાનું મુખ્ય ફળ તો સર્વાત્મભાવે સેવા કરવી તે છે. સેવાથી માનસી સેવા સિદ્ધ થઈ પ્રભુ મળવામાં સતત વિરહભાવ થાય,

જ્યારે પ્રભુ સિવાય રહ્યું ન જાય તેવી દશા થાય ત્યારે સર્વાત્મભાવ થયો ગણાય. ગોપીજન અને ઉદ્ધવના સમાગમ પ્રસંગમાં ઉદ્ધવને જે બ્રહ્મભાવ હતો, તે બંનેનો ભેદ ભાગવત દશમસ્કંધમાં તે પ્રસંગમાં બતાવેલ છે. ૧૨

આ પ્રમાણે ત્રીજા શ્લોકથી ૧૨ શ્લોક સુધી ૧૦ શ્લોક વડે સેવાની મધ્ય દશામાં થતો બ્રહ્મબોધ કહ્યો. હવે સેવાના મધ્યકાળમાં સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે તે ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

गंगातीरस्थितो यद्धद् देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ।

અર્થ: ગંગાતીરમાં રહેલો ગંગાજીનો અનન્ય ભક્ત જે પ્રમાણે ત્યાં (ગંગાજીના પ્રવાહમાં) સ્વરુપાત્મક ગંગાજીનાં દર્શન

કરે છે, તે પ્રમાણે ઉપાધિનો નાશ થયે છતે, અને વિજ્ઞાન થયે છતે, તથા જગત અને પોતાના આત્માને અક્ષરાત્મક જાણવાવાળો થયે છતે, જ્ઞાની પોતાનામાં શ્રીકૃષ્ણ સ્વરુપને જુએ છે.

જીવને જ્યાં સુધી અહંતામમતારૂપ ઉપાધિ લાગી છે ત્યાં સુધી જીવભાવ રહે છે. જ્યારે પોતાના સ્વરુપનું જ્ઞાન થઈ ઉપાધિનો નાશ થાય અને પોતે અક્ષરનો અંશ છે, તેમ જ આ જગત પણ અક્ષરનો અંશ છે, માટે અક્ષરબ્રહ્મ એ પોતાનો આત્મા છે એમ જાણે, ત્યારે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા પરબ્રહ્મનાં તે જ્ઞાનીને દર્શન થાય છે. કારણ કે અક્ષર સ્વરુપ જાણ્યું, તો પછી આત્મામાં રહેલા શ્રીકૃષ્ણનાં પ્રકટ સ્વરુપથી દર્શન થાય છે તે બાબતમાં ગંગાજી અને

તેમના ભક્તોનો દાખલો આપ્યો છે કે ગંગાને કાંઠે રહેલો ગંગાજીનો અનન્યભક્ત જે પ્રમાણે સાક્ષાત ગંગાજીના સ્વરુપનાં દર્શન કરે છે, તે જ પ્રમાણે બધી ઉપાધિ મટી જઈ જે અક્ષરબ્રહ્મ સ્વરૂપને આત્મા માને છે. અને અનન્ય મનવડે તે આત્મામાં રહેલા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ દર્શન આપે છે. ૧૩

संसारी यस्तु भजते स दूरस्थो यथा तथा ॥ १४ ॥
अपेक्षितजलादीनां अभावात्तत्र दुःखभाक् ॥

અર્થઃ જે પ્રમાણે ગંગાથી દૂર રહેલો છતાં ગંગાજળની અપેક્ષાવાળો માણસ ત્યાં ગંગાજળના અભાવથી દુઃખ ભોગવે છે, તે પ્રમાણે સ્વરુપ સંબંધની અપેક્ષા છતાં સંસારી (અહંતામમતા છુટાયા વગરનો) શ્રીકૃષ્ણને ભજે, છતાં તેને સંસારનાં દુઃખો તો ભોગવવાં જ પડે છે.

ગંગાજીથી દૂર રહેલો ગંગાજીનો ભક્ત છતાં, ગંગાજળ મેળવી શકતો નથી, તેમજ ગંગાજીના પ્રવાહમાં સ્નાનવડે પાપમુક્ત થવારૂપી કલ્યાણ, તેમજ ઉત્તમ ફળ, ગંગાજીનાં સાક્ષાત દર્શન, એ ત્રણે ફળ વિનાનો રહે છે,તે પ્રમાણે જેને પોતાના સ્વરુપનું જ્ઞાન થયું નથી, જેથી શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત પરોવાયું નથી, એવો સંસારાસક્ત ભક્ત પ્રભુ ભજે તો પણ પોતાની સંસાર આસક્તિ (પંચપર્વા અવિદ્યા) ને લીધે સંસારનાં દુ:ખ ભોગવનાર થાય છે. પોતાના અને જગતના સ્વરુપને ઓળખી શકતો નથી, જેથી કૃષ્ણનાં સાક્ષાત્ સ્વરુપનું દર્શન પણ કરી શકતા નથી. ૧૪

આ પ્રમાણે ગંગાજીના સ્વરુપવડે આ જગત, અક્ષરબ્રહ્મ તથા શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરુપ ઓળખાવે છે, અને તેના અભાવવડે સંસારનાં

દુઃખ ભોગવવાં પડે છે, તે બતાવ્યું છે.

तस्मात् श्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥१५॥
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ॥

અર્થઃ તે (૧૩, ૧૪ શ્લોકમાં કહેલ) કારણથી શ્રીકૃષ્ણના માર્ગ (પુષ્ટિમાર્ગ)માં રહેલો અને સર્વ લોકથી મુકાએલો ભક્ત આત્મારુપ આનંદસમુદ્ર (અક્ષર)ને વિષે રહેલા શ્રીકૃષ્ણનું જ ચિંતન કરે.

પાછળના બંને શ્લોક ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે, ગંગાજીના અનન્ય ભક્તને ગંગાજીનાં સાક્ષાત સ્વરુપનાં દર્શન માટે બીજા સ્થાનનો આશ્રય ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને શ્રી ગંગાજીના તટ પાસે રહીને જ શ્રીગંગાજીના સ્વરુપનાં દર્શન માટે અંતઃકરણ ગંગાસ્વરુપમાં જ તલ્લીન કરવું જોઈએ.

તેજ મુજબ શ્રીકૃષ્ણનાં સાક્ષાત્ દર્શનની અપેક્ષાવાળાએ શ્રીકૃષ્ણના માર્ગમાં (પુષ્ટિમાર્ગમાં) રહી અન્ય આશ્રય (સર્વલૌકિકસંસાર)થી વિમુક્તથવું જોઇએ, એટલું જ નહિ પણ અંતઃકરણ આનંદાત્મક અક્ષરમાં રહેલા પૂર્ણાનંદ, એટલે શ્રીકૃષ્ણમાં જ તલ્લીન કરવું જોઇએ. સંસાર આસક્તિથી છૂટ્યા વગર શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ થતી નથી, અને શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ થયા પછી પણ અંતઃકરણનો વિષય શ્રીકૃષ્ણ જ થાય, તે માટે સંસારને તદ્દન ભૂલવો જોઇએ. ૧૫

लोकार्थी चेद्‌मजेत् कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥१६॥
क्लिष्टोऽपि चेद्भेमजेत् कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ॥

અર્થઃ જો લોકાર્થી કૃષ્ણને ભજે, તો સર્વથા કલેશ થાય છે, પરંતુ કલેશ થયા છતાં (દઢમન રાખી) કૃષ્ણને ભજે, તો તેનો

લૌકિકાર્થ (સંસાર) સર્વથા નાશ પામે છે.

૧૪મા શ્લોકમાં કહ્યું કે સંસારમાં આસક્તિવાળાને દુ:ખનો અનુભવ કરવો પડે છે, તો પછી શ્રીકૃષ્ણના ભજનથી શું કલ્યાણ થાય? આમ શંકા થાય તે શંકાનું નિરાકરણ આ શ્લોકમાં કરે છે કે, જો સંસાર આસક્તિ છતાં શ્રીકૃષ્ણને ભજે તો સંસારના દુ:ખનો અંત:કરણને દુ:ખી અનુભવ કરવો પડતો હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણના ભજનથી મારું કલ્યાણ થશે જ, એમ જો મનમાં વિશ્વાસ રાખો તો દુ:ખી છતાં શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરવાથી તેનો સંસાર સર્વથા નાશ પામે છે, મતલબ કે સંસારથી મુકાઈ જાય છે. જ્યારે સંસારનાં દુ:ખોથી અંત:કરણ મુકાય છે, એટલે પછી નિરુપાધિ ભજનબળથી આત્મારૂપ અક્ષરમાં રહેલા શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થાય છે. ૧૬

હવે કેવળ જ્ઞાની કરતાં અજ્ઞાની ભક્તની ઉત્તમતા ૨ શ્લોક વડે બતાવે છે.

ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु ॥ १७ ॥
मर्यादास्थस्तु गंगायां श्रीभागवततत्परः ॥
अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः ॥ १८ ॥

અર્થઃ જ્ઞાનના અભાવમાં પુષ્ટિમાર્ગી શ્રીભાગવતમાં તત્પર થઈને પૂજા (સેવા) અને ઉત્સવાદિકમાં રહે, અને મર્યાદામાં રહેલો ભક્ત શ્રીભાગવતમાં તત્પર રહી ગંગાજીને કાંઠે રહે. પુષ્ટિમાર્ગમાં અનુગ્રહ નિયામક છે, (જેથી અમુક દેશનું નિયામકપણું નથી.) એ પ્રમાણે સ્થિતિ કરવી. (જ્યાં ભગવદ્ ભજનમાં મન પરોવાય એવા નિરુપાધિ સ્થાનમાં સ્થિતિ કરવી.)

જ્ઞાની ભક્તની સ્થિતિ ૧૩ મા શ્લોકમાં કહી, ૧૪ મા શ્લોકમાં સંસાર આસક્તિને

છોડી સ્થિતિ કહી, પછી ૧૫ મા શ્લોકમાં સંસાર આસક્તિને છોડી શ્રીકૃષ્ણનું ચિન્ત્વન કરવા કહ્યું, અને એક શ્લોકથી સંસારી દુ:ખ ભોગવતો છતાં દૃઢ મન રાખી શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરે, તો સંસારથી મુકાય છે એ હકીકત કહી.

હવે ૧ શ્લોકથી અજ્ઞાન અવસ્થાવાળા મર્યાદામાર્ગીય અને પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તે પોતાના કલ્યાણ માટે શું કરવું તેના માટે ઉપાય બતાવે છે કે –

પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તે શ્રીભાગવતમાં તત્પર રહેવું, એટલે તેના વાંચન અને મનનમાં તત્પર રહેવું, અને શ્રીઠાકુરજીની સેવા તથા ઉત્સવોમાં પ્રવૃત્ત રહેવું. ક્યાં રહેવું તેનો નિયમ નથી, કારણ કે પ્રભુ તો અનુગ્રહ (કૃપા)થી જ કલ્યાણ કરવાના છે.

મર્યાદામાર્ગીય અજ્ઞાનાવસ્થાવાળા ભક્તે શ્રીભાગવતમાં તત્પર રહી ગંગાજીના કાંઠા પર રહેવું, કારણ કે તેને પ્રભુના અનુગ્રહનું બળ છે, માટે ઉત્તમ ગણાતા સ્થાનમાં રહેવું જોઈએ. તેને પ્રભુની સેવામાં અને ઉત્સવાદિકમાં હર્ષ આવતો નથી, તેમાં સ્નેહપૂર્વક તે પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેથી પોતાના મનની વૃત્તિની અધોગતિ ન થવા માટે સત્સંગ જડે તેવા ઉત્તમ સ્થાનમાં રહેવાની જરૂર છે.

પુષ્ટિમાર્ગીયને પણ સત્સંગની જરૂર છે, પણ તેના મનની પ્રવૃત્તિ સેવા અને ઉત્સવાદિક દ્વારા પ્રભુમાં લગાડવાની છે, માટે જ્યાં રહી સેવામાં અને ઉત્સવમાં આનંદથી ભાગ લઈ શકે અને મનમાં ઉદ્વેગ ન રહે, તે સ્થાનમાંજ તેને રહેવાની આવશ્યકતા છે, માટે અમુક સ્થાનમાં રહેવાનો તેને નિર્ણય નથી. ૧૮

उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ॥
ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग एवं तस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

અર્થ: ઉભયને ક્રમ વડે પહેલાં કહેલી માનસી સેવારુપી ફળ મળે છે. જ્ઞાનથી અધિક ભક્તિમાર્ગ છે, તેથી એ પ્રમાણે નિરુપણ કરેલું છે.

પોતાના સ્વરુપનું અને અક્ષરનું જ્ઞાન ન હોવાં છતાં ભક્તિમાર્ગ (સ્નેહમાર્ગ)થી કલ્યાણ થવી તે બન્ને (મર્યાદા ભક્ત અને પુષ્ટિભક્ત)ની અંતઃકરણની વૃત્તિ હોવાથી તેમને ફળ એકદમ ન મળતાં ક્રમ વડે જ મળે છે, પરંતુ મળવાનું ફળ પહેલાં કહેલી માનસી સેવારુપ ફળ મળે છે; કારણ કે પ્રભુમાં સ્નેહ વડે આગળ વધવાથી મન પ્રભુમાં જ જોડાય છે, જેથી માનસી સેવા જ સિદ્ધ થાય છે.

જ્ઞાનમાર્ગનું ફળ અક્ષરપ્રાપ્તિ છે એટલે જ્ઞાની અક્ષરમાં સાયુજ્ય પામે છે. ભક્તિમાર્ગમાં જે મર્યાદા ભક્તો છે તેને પ્રથમ જો કે અક્ષરપ્રાપ્તિ છે, પણ જ્ઞાની કરતાં તેને અક્ષરપ્રાપ્તિમાં વિલક્ષણતા છે. જ્ઞાનીને ફક્ત સંસારના દુઃખનાં નિવૃત્તિની જ અપેક્ષા હોવાથી નદી જેમ સમુદ્રમાં મળી જાય છે, પણ મર્યાદાભક્તોને તો અક્ષરસ્વરુપનાં દર્શન સ્પર્શ અને તેની સાથે સંભાષણની ભાવના હોવાથી તેને કેવી પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તેવા મર્યાદા ભક્તો પર વિશેષ કૃપા થતાં પુરુષોત્તમનાં દર્શનાદિક પણ ક્રમે ક્રમે થાયછે. ૧૯

भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ॥
अन्यथाभावमापन्नः तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥२०॥

અર્થઃ જે પ્રમાણે ગંગાતીરને વિષે

રહેલો, પોતાના દુષ્ટ કર્મથી અન્યથા ભાવને પામેલો તે સ્થાનથી નાશ પામે છે, તે પ્રમાણે ભક્તિના અભાવમાં પણ ઉત્તમ સ્થાનમાં એટલે બ્રહ્મયોનિમાં અથવા ભક્તને ત્યાં જન્મ થયાં છતાં પોતાના દુષ્ટ કર્મ વડે નાશ પામે છે.

ભક્તિ ન હોય તો ફક્ત ઉત્તમ સ્થાનમાં રહેવાનું કશું ફળ નથી, જેમકે ગંગાજીમાં ભક્તિ વગરનાં ગંગાજીને કાંઠે રહેનારા, પોતાના દુષ્ટ કર્મવડે અન્યથાભાવને પામેલા (સંસારાસક્ત થયેલાં અથવા પાપાચરણમાં આસક્ત થયેલાં) તે સ્થાનમાં રહ્યાં છતાં, પોતાની હાલની સ્થિતિથી નાશ પામે છે – હેઠો પડે છે – નીચે યોનિમાં પડે છે. તેમજ ભગવાન પ્રત્યે ભક્તિ વગરનો બ્રાહ્મણકુળમાં કે ભક્તને ત્યાં જન્મ પામેલો છતાં કાંઈ ફળ મેળવી શકતો નથી. પોતાના દુષ્ટ કર્મ વડે

તે મળેલાં સારા ઠેકાણેથી નાશ પામે છે, નીચે યોનિમાં પડે છે કે નરકમાં પડે છે. ૨૦

एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरुपितम् ॥
एतद् बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

અર્થઃ એ પ્રમાણે મેં પોતાના શાસ્ત્રનું સર્વસ્વ ગુપ્ત નિરુપણ કર્યું છે, તે જાણીને પુરુષ સર્વ સંશયથી વિશેષ કરીને મુક્ત થાય છે.

સિદ્ધાંત બાબતની મનની તમામ શંકાઓનું આ ગ્રંથથી નિરાકરણ થઈ જાય છે, તેમ જ પોતાનું કર્તવ્ય શું છે તે બાબતનું પણ આ ગ્રંથથી નિરાકરણ થઈ જાય છે, જેથી સિદ્ધાંત અને કર્તવ્ય બાબત મનમાં સંશય રહેતા હોય, તે આ ગ્રંથના અભ્યાસથી પૂરેપૂરા નાશ પામી જાય છે.

॥इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली संपूर्णा ॥

સિદ્ધાંતમુક્તાવલીનો સારાંશ

(૧) શ્રીકૃષ્ણની સેવા સદા કરવી.

(૨) મન પરોવી સેવા થાય તે ઉત્તમ છે, અથવા મન સેવા પરાણય જ રહે તે ઉત્તમ છે.

(૩) માનસી સેવાના સાધનરુપ તનુ – વિત્તજા સેવા છે.

(૪) મન પરોવી સેવા કરવાથી સંસારના દુ:ખની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મનો બોધ – એ બે અવાંતર ફળ થાય છે, મુખ્ય તો મન સેવા પરાણય રહે તેજ છે.

(૫) ગંગાજીના (૧) જળરુપ, (૨) તીર્થરુપ (૩) સાક્ષાત સ્વરુપ એ ત્રણ સ્વરુપ છે.

(૬) જગતના નિયમક ત્રણ દેવ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ફક્ત જગતના કામચાર માટે છે.તેઓ સ્વતંત્ર નથી, માટે બ્રહ્મવાદીઓએ શ્રી પૂર્ણપુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણમાં બુદ્ધિ રાખવી.

(૭) જીવ અક્ષરબ્રહ્મનો અંશ છે, છતાં અવિદ્યાને લીધે પોતાનું સ્વરુપ જાણતો નથી.

(૮) અવિદ્યાને લીધે સંસારમાં આસક્ત રહી શ્રીકૃષ્ણને ભજે તો, ગંગાજીથી દૂર રહેલા માણસને ગંગાજીના અભાવથી દુઃખનો અનુભવ કરવો પડે છે, તેમજ સંસારસક્ત માણસને સંસારના દુઃખ ભોગવવા પડે છે. પણ જો અવિદ્યાથી મુકાઈ શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન કરવામાં આવે તો તેને સ્વરુપાનંદનો અનુભવ થાય છે. માટે શ્રવણાદિકથી પ્રભુનું માહાત્મ્યજ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો, જેથી અવિદ્યા નાશ પામે છે.

(૯) અવિદ્યા છતાં શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરવાવાળાને જો કે સંસારનાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. છતાં તે દુઃખથી કંટાળી શ્રીકૃષ્ણનું

ભજન ન છોડી દે તો તે કૃષ્ણ ભજન જ તેની અવિદ્યા મટાડી દે છે, અને સ્વરુપાનંદનો અનુભવ કરાવે છે. સેવા સાથે શ્રવણાદિક હોય તો અવિદ્યાથી વહેલો મુક્ત થાય છે, અને શ્રવણાદિક વગર સેવામાં આગ્રહી હોય તો સતત શ્રીકૃષ્ણભજનથી પણ અવિદ્યાથી પણ મુકાઈ પ્રભુનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થાય છે. પણ તેમાં લગાર વધારે કાળ જાય છે.

(૧૦) જ્ઞાનનો અભાવ હોય તો સાધનવાળા મર્યાદા ભક્તોએ ગંગાજી વગેરે પવિત્ર સ્થાનમાં રહી ભગવાનની કથાવાર્તામાં ચિત્ત રાખી રહેવું, પરંતુ પુષ્ટમાર્ગીય ભક્તોએ તો જ્ઞાનનો અભાવ છતાં ભગવાનની કથાવાર્તામાં ચિત્ત રાખીને પણ પ્રભુની સેવા જ કરવી, તેમને અમુક જગાએ રહેવાનું અવશ્યપણું નથી.

(૧૧) મર્યાદામાર્ગીય જ્ઞાની અને ભક્ત બંને ક્રમે ક્રમે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત થઈ શકે છે. જ્ઞાની કરતાં ભક્તનું ઉત્તમપણું છે, એ ભક્તિ શબ્દની વ્યાખ્યાથી જ જણાય છે. પ્રભુનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થયા પછી સર્વથી અધિક અને સુદૃઢ સ્નેહ પ્રભુમાં થાય તેવા સ્નેહને ભક્તિ કહે છે.

(૧૨) ઉત્તમ સ્થાનમાં રહ્યાં છતાં જો ભગવદભજન ન કરે, તો પોતાના દુષ્ટ કર્મ વડે ચાલુ સ્થિતિથી પણ હેઠે પડે છે, માટે ઉત્તમ સ્થાનમાં રહેવાનું પ્રધાનપણું નથી, પણ ભગવદભજનનું જ પ્રદાનપણું છે. (આ સિદ્ધાંતમુક્તિવલી ગ્રંથનું પ્રભુ પ્રાપ્ત કરવાવાળા ઈચ્છુકોએ મનન કરવા જેવું છે.)

श्री कृष्णाय नमः

॥ अथ श्रीपुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदः॥ (શ્લોક ૨૫)

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ॥
जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥
वक्ष्यामि सर्वसंदेहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः ॥

અર્થ: પુષ્ટિ, પ્રવાહ અને મર્યાદા એ મુખ્ય ત્રણ ધર્મમાર્ગને તે દરેક ધર્મમાર્ગમાં રહેલા જીવ, દેહ અને ક્રિયાના ભેદ સહિત પ્રવાહ (સર્ગ-પરંપરા) વડે અને ફળ વડે વિશેષથી પૃથક પૃથક (જુદા જુદા) કહું છું. જે સાંભળવાથી સર્વ સંદેહ નિવૃત્ત થઈ જાય.

ચૈતન્યરુપ જીવ ભગવદંશપણાથી સર્વ સરખા થતાં કોઇને શ્રીપુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય છે, કોઇને અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, કોઇને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને કોઇ અંધતમ નરકમાં પડે છે, એમ શાસ્ત્રો ઉપરથી

જણાય છે. તો આવી રીતે ફળમાં ભેદ કેમ પડે છે? (૧)

કેટલાકનો દેહ ઉત્તમ સ્થાનીય છતાં તેમની ક્રિયા હીન હોય છે અને કેટલાકનો દેહ હીન સ્થાનીય છતાં તેમની ક્રિયા ઉત્તમ હોય છે. તેનું શું કારણ? (૨)

કેટલાક સંસારના સુખનીજ ઈચ્છાવાળા હોય છે અને કેટલાક પરલોકના સુખની ઈચ્છાવાળા હોય છે, અને કેટલાકઆલોકના અને પરલોકના સુખ દુ:ખની કશી ઈચ્છા ન કરતાં મોક્ષની ઈચ્છાવાળા હોય છે, વળી કેટલાક મોક્ષની પણ ઈચ્છા ન કરતાં ભગવાનની સેવામાં જ મગ્ન હોય છે. આવી રીતે જુદી જુદી વૃત્તિ હોવાનું શું કારણ? (૩) વગેરે ઘણાં પ્રકારની શંકા આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવાથી દૂર થાય છે.

સર્ગથી ત્રણે માર્ગના જીવ જુદા છે, ત્રણેના દેહ જુદા છે, અને ત્રણેની ક્રિયા જુદી છે, તેમજ ત્રણે માર્ગના જીવને થવાનું ફળ એટલે ગતિ જુદી છે, એ બધી બાબત શ્રવણ કર્યા બાદ જ્યારે પુષ્ટિ, મર્યાદા અને પ્રવાહ એ ત્રણે માર્ગ ભિન્ન છે એમ સમજાય છે, ત્યારે અનેક પ્રકારના જીવ અને તેઓ જુદી જુદી બાબતમાં ગુંથાયેલા કેમ રહે છે? બધાને અમુક બાબત જ પ્રિય કેમ લાગતી નથી? આ સર્વ સંદેહ આ ગ્રંથ સાંભળ્યા પછી મનમાં થતા નથી. ૧

હવે દોઢ શ્લોકથી પુષ્ટિ, પ્રવાહ અને મર્યાદા એ ત્રણે માર્ગ વિદ્યમાન છે તેની ખાત્રી આપે છે.

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥
द्वौ भूतसर्गावित्युक्ते प्रवाहोपि व्यवस्थितः ॥
वेदस्य विद्यमानत्वान् मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

અર્થઃ ભક્તિમાર્ગના કથનથી પુષ્ટિમાર્ગ છે, એ પ્રમાણે નિશ્ચય છે. તેમ જ ગીતાજીના ૧૬મા અધ્યાયનો ૬ઠ્ઠો શ્લોક द्वौ भूतसर्गा એ પ્રમાણેનો છે, તેમાં પ્રવાહ માર્ગની પણ વ્યવસ્થા છે, તેમજ વેદનું વિદ્યમાનપણું છે, તેથી મર્યાદામાર્ગની પણ વ્યવસ્થા છે.

(૧) ગીતાજીના બારમા અધ્યામાં ખાસ ભક્તિમાર્ગ કહેલો છે. તે અધ્યાયમાં અને બીજા અધ્યાયમાં પ્રસંગે પ્રસંગે ભક્તિમાર્ગનું ઉત્કૃષ્ટપણું વર્ણવેલું છે. ભક્તિમાર્ગ તે જ પુષ્ટિ (અનુગ્રહ) માર્ગ છે, એ પ્રમાણે નિશ્ચય છે.

(૨) ગીતાજીના ૧૬મા અધ્યાયના ૬ઠ્ઠા શ્લોકમાં કહેલું છે કે, આ લોકમાં પ્રાણીમાત્રના બે સર્ગ છે. ૧ દૈવ, ૨ આસુર. આસુરનું વર્ણન ૭ થી ૨૦મા શ્લોક સુધીમાં બતાવ્યું છે, આસુર તેજ પ્રવાહી (માનભાવવાળા)

કારણકે આસુર લોકોને આ સંસાર પ્રવાહમાં ભટકવાનું છે, માટે તે પ્રવાહમાર્ગ કહેવાય છે.

(૩) ઉપર બે પ્રકારના સર્ગ કહ્યા તેમાં દૈવ સર્ગના જીવો મધ્યે કેટલાકની વૃત્તિ વેદમાં કહેલી મર્યાદા પ્રમાણે જ ચાલવાના આગ્રહવાળી હોય છે, માટે તે દૈવી જીવો મર્યાદામાર્ગીય કહેવાય છે. ૩

ત્રણે માર્ગનું વિદ્યમાનપણું બતાવી હવે ત્રણેની ભિન્નતા બતાવે છે.

कश्चिदेव हि भक्तो हि "यो मद्भक्त" इतीरणात् ॥
सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥
न सर्वोऽतः प्रवाहाद्धि भिन्नो वेदाच्च भेदतः ॥
यदा यस्येति वचनात् नाहं वेदैरितीरणात् ॥ ५ ॥

અર્થ: ગીતાજીના ૧૨મા અધ્યાયમાં ૧૩મા શ્લોકથી ૨૦મા શ્લોક સુધીમાં ઉત્તમ ભક્ત જે કોઈક જ હોય છે, તેમનાં લક્ષણ બતાવ્યાં છે.

તે દરેક શ્લોકને અંતે "यो मद्भक्तःस मे प्रियः" જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે. એમ જણાવ્યું છે. આવી રીતે સર્વ ઠેકાણે ઉત્તમતાના કથનથી પુષ્ટિમાર્ગ છે એમ નિશ્ચય છે. ૪

સર્વલોક (પ્રવાહી)નો આ પુષ્ટિમાં સમાસ થતો નથી, જેથી પ્રવાહથી પુષ્ટિમાર્ગ ભિન્ન છે, અને વેદ (મર્યાદામાર્ગ)થી પણ ભિન્ન છે, તેને માટે ભાગવત ૪થી સ્કંધમાં ૨૯મા અધ્યાયનો यदा यस्य એ પ્રમાણેનો શ્લોક કહેલો છે. તે વચનથી, અને ગીતાજીના અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૫૩મા "नाहं वेदैः" એ પ્રમાણે શ્લોક છે, તેથી જણાય છે કે મર્યાદા દૈવી જીવોથી પણ પુષ્ટિ દૈવી જીવો જુદા અને ઉત્તમ છે. ૫

ગીતાજીના ૧૨મા અધ્યાયમાં ૧૩મા શ્લોકથી ૨૦મા શ્લોક સુધીમાં ભક્તનાં નીચે પ્રમાણે ૩૨ લક્ષણો જણાવ્યાં છે.

(૧) કોઈ પ્રાણીનો દ્વેષ નહિકરનાર, (૨) સઘળાઓનો મિત્ર, (૩) દયા રાખનાર, (૪) મમતા રહિત, (૫) અહંકાર રહિત, (૬) સુખ અને દુઃખમાં સમાન રહેનારો, (૭) ક્ષમાવાળો, (૮) મારાથી પ્રસાદી થએલા દ્રવ્યોથી દેહને નિભાવીને સંતોષ પાનાર, (૯) હંમેશા ચિત્તની એકાગ્રતા રાખનારો, (૧૦) ચિત્તને રોકનારો, (૧૧) કેવળ મારી સેવામાંજ દ્રઢ નિશ્ચયવાળો, (૧૨) મારામાં મન અને બુદ્ધિને અર્પણ કરનાર, (૧૩) જેનાથી લોક ઉદ્વેગ પામે નહિ અને જે લોકથી ઉદ્વેગ પામે નહિ, (૧૪) હર્ષ ક્રોધ, ભય અને ઉદ્વેગથી રહિત હોય તે મને પ્રિય છે. (૧૫) મારી સેવા સિવાય મુક્તિ પર્યંતની પણ જેને ઈચ્છા નથી, (૧૬) પવિત્ર આચારવાળો, (૧૭) સેવાના મનોરથમાં ચતુર, (૧૮) સેવાથી પ્રતિકૂળ ગૃહાદિકમાં

ઉદાસીન, (૧૯) જેને લૌકિક ક્લેશ નાશ પામ્યો છે તેવો, (૨૦) પ્રતિકૂળ અનુકૂળ થાય તેવો પ્રયત્ન કરવાના આરંભનો ત્યાગ કરનાર, જે મારો ભક્ત તે મને પ્રિય છે. (૨૧) જે પ્રતિકૂળ હોય તેને દુઃખ દેવામાં હર્ષ ન કરે, (૨૨) તેને સુખ થાયતો દ્વેષ ન કરે, (૨૩) ધનાદિક જતું રહે તેમાં શોક ન કરે, (૨૪) ધનાદિક પ્રાપ્તિની ઈચ્છા ન કરે, (૨૫) શુભ અશુભનો પરિત્યાગી જે ભક્તિવાળો હોય તે મને પ્રિય છે. (૨૬) શત્રુ અને મિત્રમાં માન અને અપમાનમાં અને શીતોષ્ણાદિક સુખ દુઃખમાં સરખી વૃત્તિવાળો, (૨૭) દુસંગથી રહિત, (૨૮) પોતાની સ્તુતિ નિંદામાં તુલ્ય બુદ્ધિ રાખનાર, (૨૯) વાણીને નિયમમાં રાખનાર, (૩૦) જે કાંઇ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી સંતોષ રાખીને મારી સેવામાં તેનો ઉપયોગ કરનાર, (૩૧) પ્રભુમાં વ્યસન થયા બાદ

બાધિત ઘરને છોડનાર, અને (૩૨) મારામાં સ્થિરબુદ્ધિયુક્ત ભક્તિવાળો નર મને પ્રિય છે.

મર્યાદામાર્ગમાં અક્ષરબ્રહ્મની સાથે આત્માની એક્તાની (સમાનતા) ભાવના કરતાં પુષ્ટિભક્તિ યોગમાં નિષ્ઠાવાળો (દાસપણું સ્વીકારી મારી સેવા કરવાવાળો) પોતાને અત્યંત પ્રિય છે એમ ઉપસંહાર કરે છે.

ભાગવતના ૪થા સ્કંધના અધ્યાય ૨૯માના શ્લોક યદાયસ્યથી શરુ થાય છે, તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

આત્મભાવિત (અંતઃકરણમાં ભાવના કરાયેલો) ભગવાન જ્યારે જેના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે, ત્યારે તે ભક્ત લોકમાં અને વેદમાં ચોટેલી બુદ્ધિને છોડી દે છે.

તેમજ ગીતાજીના ૧૧મા અધ્યાયના ૫૩મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે – તેં જે સ્વરુપનાં દર્શન

કર્યા, તે નિરતિશય અને અક્ષર ઐશ્વર્યવાળો હું છું. તે વેદના પ્રવચનથી, તપથી, જ્ઞાનથી, અને યજ્ઞ કરવાથી મારું દર્શન થઈ શકે તેમ નથી, પણ જેના પર મારી કૃપા થાય છે તે જ મારાં દર્શન કરી શકે છે.

આ બધાં પ્રમાણ વાક્યોથી પ્રવાહી અને મર્યાદા જીવોથી પુષ્ટિ જીવો ભિન્ન છે, એમ સાબિત થાય છે.

હવેના શ્લોકમાં વાદીની શંકા અને તેનું સમાધાન છે.

मार्गैकत्वेऽपि चेदंत्यौ तनू भक्तयागमौ मतौ ॥
न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्तया हि वैदिकः ॥ ६ ॥

અર્થઃ ભક્તિમાર્ગ એ એક જ માર્ગ છે, અને પછીના બે તે ભક્તિમાર્ગનાં અંગ માનેલા છે. આમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે તે કહેવું વ્યાજબી નથી, વૈદિકમાર્ગ સૂત્રથી અને યુક્તિથી નિશ્ચયપૂર્વક ભિન્ન છે.

જેમ એક જ દેહમાં માથું, પેટ, છાતી, હાથ, પગ એ વગેરે જુદા જુદા અવયવ છે, તેમ ભક્તિમાર્ગ એ મુખ્ય એક જ માર્ગ છે, અને તેના અવયવરૂપ બાકીના બે, વૈદિક અને પ્રવાહ માર્ગ છે. આમ કોઈ કહે, તો તે બાબત કહે છે તે એમ નથી, પણ ત્રણે માર્ગ એકબીજાથી જુદા છે. ભક્તિમાર્ગમાં જેની સ્થિતિ છે તેને ખરી રીતે વૈદિક કે પ્રવાહી સાધનની અપેક્ષા નથી. મર્યાદામાર્ગવાળા સાધનબળથી કૃતાર્થ થવાને વિચારવાળા છે. તેમનો નિ:સાધન ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ નથી, તેમ જ તેમને પ્રવાહીની અપેક્ષા નથી. તેમજ પ્રવાહી જીવોનો મર્યાદા કે ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ નથી, કારણ કે તેઓ તો આસુરી જીવો છે. તેમનો દૈવીમાં પ્રવેશ નથી. આવી રીતે ત્રણે માર્ગ એકબીજાથી ભિન્ન છે.

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ॥
यथा तद्वत्पुष्टिमार्गे द्वयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥
प्रमाणभेदाद् भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरुपितः ॥

અર્થ: જે પ્રમાણે પુષ્ટમાર્ગીય જીવનું, તેમના દેહનું, અને તેમની કૃતિનું બીજાથી ભિન્નપણું શ્રુતિથી સિદ્ધ છે, તેજ મુજબ પુષ્ટિમાર્ગીનું નિત્યપણું શ્રુતિથી સિદ્ધ છે. પ્રવાહી અને મર્યાદા, બંનેને ભગવતપ્રાપ્તિના નિષેધથી અને જુદા જુદા પ્રમાણભેદથીપુષ્ટિમાર્ગ, નિશ્ચય ભિન્ન છે એમ નિરુપણ કરેલછે. ૭

પ્રવાહમાર્ગીય, મર્યાદામાર્ગીય અને પુષ્ટિમાર્ગીય એ ત્રણે પ્રકારના જીવો જુદા છે, તેમજ દેહે જુદા છે, અને તેમની કૃતિ જુદી છે. આ બધી બાબત શ્રુતિથી સાબિત છે. વળી પુષ્ટિમાર્ગનું નિત્યપણું પણ શ્રુતિથી

સાબિત છે, જેથી પુષ્ટિમાર્ગ આધુનિકછે એમ કહેનારનું કહેવું તદ્દન ખોટું છે. સૂર્યનો ઉદય પૂર્વ દિશામાં થાય છે. તે સૂર્ય નવો પ્રકટ થતો નથી, પણ અમુક કાળ આપણાથી અપ્રત્યક્ષ થઈ પાછો પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમજ પુષ્ટિમાર્ગ નિત્ય છતાં પ્રભુ ઈચ્છાથી અમુક કાળ બહુધા તિરોધાન થઈ પાછો પ્રભુ ઈચ્છાથીજ આવિર્ભાવ પામે છે. પ્રભુ ઈચ્છાથી અને તેમની આજ્ઞાથીજ પ્રભુના શ્રીમુખસ્વરુપ શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ તિરોધાન થઈ ગયેલ પુષ્ટિમાર્ગનો, ઉગતા સૂર્યની પેઠે આવિર્ભાવ કરેલ છે.

વિસ્તારવાળા ટીકા ગ્રંથોમાં શ્રુતિ, સૂત્ર, ગીતાજી અને ભાગવતનાં અનેક પ્રમાણ આપીને પુષ્ટિમાર્ગનું નિત્યપણું અને બીજાથી ભિન્નપણું સાબિત કરેલું છે, તે જાણવાની ઈચ્છા થતાં તેવા ગ્રંથો જોવા અને મનન કરવાની જરુર છે.

આ પ્રમાણે ૭ શ્લોકથી ત્રણે માર્ગની ભિન્નતા બતાવી હવે ત્રણેના સર્ગભેદ ૮ શ્લોકથી બતાવે છે.

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरुपांगक्रियायुतम् ॥ ८ ॥
इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान्हरिः ॥
वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

અર્થ: ત્રણે માર્ગના સર્ગ સૃષ્ટિભેદને સ્વરુપ, અંગ અને ક્રિયા સહિત કહું છું.

(૧) ઈચ્છા માત્રથી મન વડે પ્રવાહી સૃષ્ટિ હરિએ બનાવી છે.

(૨) વાણીવડે વેદમાર્ગને (મર્યાદાસૃષ્ટિ) હરિએ સર્જેલ છે.

(૩) શ્રીઅંગ વડે પુષ્ટિસૃષ્ટિ હરિએ સર્જી છે તે નિશ્ચય છે.

ભાગવત એકાદશસ્કંધમાં અહંકારના કાર્યરુપ મનથી સૃષ્ટિ થઈ છે, તેમાં

ઈચ્છાશક્તિ કારણ છે. તે આસુર-પ્રવાહ-સૃષ્ટિ (માનભાવવાળી) છે.

માડૂક્યઉપનિષદમાં ઓંકારથી ઉત્પત્તિ લખી છે, અને ભાગવત એકાદશસ્કંધમાં પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચાર પ્રકારની વાણી અને તેથી જગતની ઉત્પત્તિ કહી છે. પ્રભુની વાણીરુપી વેદ છે, અને વેદ સાક્ષાત નારાયણનું સ્વરુપ છે, માટે વેદથી સૃષ્ટિ છે તે મર્યાદા સૃષ્ટિ છે.

પુરુષવિધ બ્રાહ્મણી શ્રુતિમાં એક આત્માના બે વિભાગ થયા, તેજ બાબત તેમના ફળભેદ વડે પણ સર્ગ જુદા જુદા છે, એમ હવેના શ્લોકમાં બતાવે છે.

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेपि च ॥
कायेन तु फलं पुष्टै भिन्नेच्छतोपि नैकधा ॥ १० ॥

અર્થ: પ્રવાહીસૃષ્ટિને મૂલેચ્છાથી લૌકિક

ફળ થાય છે. વૈદિક સૃષ્ટિને વિષે વેદમાં કહેલું ફળ થાય છે, અને પુષ્ટિ, સૃષ્ટિને વિષે પ્રભુના શ્રીઅંગ વડે ફળ થાય છે. આ પ્રમાણે ભિન્ન ઈચ્છાથી પણ એક પ્રકારની સૃષ્ટિ નથી, પણ જુદી જુદી છે.

પ્રવાહીસૃષ્ટિ સૃષ્ટિના અંત સુધી આ સંસાર પ્રવાહમાં જ રાખવાની ઈચ્છાથી કરેલી છે, જેથી તેમની ગતિ સ્વર્ગથી નરક પર્યંત સારા નઠારા કૃત્ય પ્રમાણે થાય છે, સ્વર્ગથી આગળ મહર લોકાદિમાં તેમની ગતિ નથી.

મર્યાદાસૃષ્ટિ જો કે સૃષ્ટિની શરૂઆતથી થયેલીછે, પરંતુ તેમને કલ્પના અંત સુધી આ લોકમાં જ ભમવાનું નથી. તેઓ શાંત છે, એટલે કલ્પ પહેલાં આ લોકમાંથી તેમની સ્થિતિનો અંત આવી જાય અને મોક્ષ થાય

તેવી ઈચ્છાથી આ સૃષ્ટિમાં તેમનો સર્ગ છે, તેમને વેદમાં કહેલું મોક્ષ સુધીનું ફળ મળે છે.

પ્રભુની લીલામાં અનુકૂળતા માટે અથવા દંડ તરીકે પ્રભુની ઈચ્છા હોય તેટલો વખત ફક્ત આ સૃષ્ટિમાં પુષ્ટિ જીવનું આવવું થાય છે, તેથી તેમને ફળ પણ પ્રભુના સ્વરુપ વડે જ થાય છે. તેમને લોકની કે વેદના ફળની અપેક્ષા નથી.

"तानहं द्विषतो" वाक्याद् भिन्ना जीवा: प्रवाहिण: ॥
अत एवेतरौ भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रवेशत: ॥ ११ ॥
तस्माज्जीवा: पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशय: ॥
भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

અર્થઃ ગીતાજીના અધ્યાય ૧૬, શ્લોક ૧૯મો तानहं द्विषतोथी શરૂ થાય છે. તે વાક્યથી પ્રવાહી જીવો જુદા છે. મર્યાદામાર્ગીય અને પુષ્ટિમાર્ગીય બન્ને શાંત હોવાથી મોક્ષમાં

પ્રવેશવાળા છે, તેથીજ પ્રવાહી જીવોથી તેઓ ભિન્ન છે. પુષ્ટિમાર્ગના જીવો ભગવાનની સેવાને માટે છે, તે વગર તે સૃષ્ટિ જ ન હોય, તેથી તે સૃષ્ટિના જીવો ભિન્ન છે, તેમાં સંશય નથી.

ગીતાજીના ૧૬મા અધ્યાયમાં, ૧૯મા શ્લોકમાં કહેલ છે કે, શ્લોક ૭ થી ૧૮મા શ્લોક સુધી ગણાવેલા લક્ષણવાળા જીવો દ્વેષી, ક્રૂર અને અધમ હોય છે, તેથી તેમને સદા અશુભ એવી આસુર યોનિમાં નાંખુ છે. આમાં સદા પદ છે, જેથી સૃષ્ટિની શરુથી અંત સુધી તેમની તેમાંજ સ્થિતિ છે, તેમનો મોક્ષ નથી, પણ મર્યાદા અને પુષ્ટિ એ બન્ને દૈવી છે, તેઓ મોક્ષમાં પ્રવેશવાળાં હોવાથી શાંત એટલે અંતવાળા છે. એટલે મર્યાદા દૈવીજીવો વેદોક્ત રીતે મોક્ષરુપી ફળ મેળવે છે, અને પુષ્ટિ જીવો પ્રભુના

અનુગ્રહપૂર્વક પુરુષોત્તમને પામે છે. માટે પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલા જીવો ભિન્ન છે. આ પુષ્ટિ જીવને પ્રવાહી જીવની પેઠે લોકમાં નિષ્ઠા હોતી નથી, પણ ફક્ત ભગવાનના સ્વરુપની સેવામાંજ તેમની નિષ્ઠા હોય છે, જેથી આ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ ભગવાનના શ્રીઅંગની સેવા માટેજ છે. જો તેમ ન હોય તો કોઈ બીજી રીતે પુષ્ટિ સૃષ્ટિનું આ જગતમાં વિદ્યમાનપણું હોય નહિં. ૧૧-૧૨

स्वरुपेणावतारेण लिंगेन च गुणेन च ॥
तारतम्यं न स्वरुपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥ १३ ॥
तथापि यावता कार्यं तावत् तस्य करोति हि ॥

અર્થ: ભક્તના સ્વરુપવડે, અવતારવડે, લિંગ (ચિન્હ) વડે અને ગુણવડે તારતમ્ય (ન્યૂનાધિકપણું) નથી, તોપણ જેટલું કાર્ય કરાવવું હોય, તેટલું તારતમ્ય તેના સ્વરુપમાં,

દેહમાં અને તેની ક્રિયામાં પ્રભુ કરે છે.

નાટકમાં સૂત્રધારે નિર્માણ કર્યા મુજબ જુદાં જુદાં પાત્રને જુદું જુદું કાર્ય કરવાનું હોય છે, તેમજ લીલોપયોગીપણાથી દરેકને જે જે કાર્યમાં પ્રભુએ જોડ્યા હોય તે તે કાર્યમાં ભક્ત જોડાય છે. ભક્તોના અમુક અમુક કાર્યમાં જોડાયા ઉપરથી તેમના સ્વરુપ અને ગુણનું ન્યૂન અધિકપણું સમજવાનું નથી. આપણી બુદ્ધિથી તેમનું ખરું (રસો વૈ સઃ) સ્વરુપ જણાતુ નથી માટે પ્રભુના ખરા (પુષ્ટિ) ભક્તોમાં આપણી બુદ્ધિ અનુસાર ન્યૂન અધિકપણું સમજવાનું સાહસ કરવું નહિ.

મતલબ કે જેને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, એવા સુદૃઢ ભક્તિવાળા ભક્તો સર્વસમાન અને સર્વશક્તિમાન થતાં ભગવાન

પોતાની અનુકૂળતા (ઈચ્છા) પ્રમાણે તેમને જુદા જુદા કાર્યમાં પ્રેરે છે; જો કે તે ભક્તોને અન્ય કાર્યમાં પ્રભુ પ્રેરે તો તે કાર્ય પણ સંપૂર્ણ રીતે જ કરવામાં તેમની કશી ન્યૂનતા હોતી નથી. ૧૩

ઉપરના શ્લોકથી પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ થયેલા બધા જીવો સરખા ગણવાના નથી. ઉપરની બાબત તો શુદ્ધ પુષ્ટિ જીવ માટે છે. એમ બતાવવા માટે હવેના શ્લોકમાં પુષ્ટિ જીવના ભેદ બતાવે છે.

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान्मिश्रास्तथा पुनः ॥ १४ ॥
प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये ॥
पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥
मर्यादया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभाः ॥

અર્થઃ તે (પુષ્ટિજીવો) શુદ્ધ અને મિશ્ર એમ બે પ્રકારના છે. વળી મિશ્રના ત્રણ પ્રકાર છે.

(૧) પુષ્ટિ મિશ્ર પુષ્ટિ, (૨) મર્યાદા મિશ્ર પુષ્ટિ અને (૩) પ્રવાહી મિશ્ર પુષ્ટિ. આ ભેદો ભગવત્ કાર્યની સિદ્ધિને માટે છે.

(૧) જે પુષ્ટિવડે મિશ્ર પુષ્ટિજીવો છે તે સર્વજ્ઞ હોય છે.

(૨) પ્રવાહવડે મિશ્ર પુષ્ટિજીવ છે તે ક્રિયામાં પ્રીતિવાળા હોય છે.

(૩) મર્યાદાવડે મિશ્ર પુષ્ટિજીવ છે તે ભગવત ગુણને જાણવાવાળા છે.

પ્રથમ બતાવેલા શુદ્ધ પુષ્ટિજીવ તો પ્રેમવડે શુદ્ધ હોય છે. તે તો અતિ દુર્લભ છે.

જે શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તો છે તે તો પ્રભુની લીલામાં અનુકૂળતા માટે જ આ સૃષ્ટિ ઉપર આવેલા છે, તેમને દંડનો સંભવજ નથી. તેઓ ભગવાનની આજ્ઞાથી મિશ્ર પુષ્ટિજીવોના કલ્યાણને માટે જ આવેલ હોય છે, તેઓ

અતિ દુર્લભ હોય છે: મિશ્ર પુષ્ટિજીવો પણ ભગવત્કાર્ય(લીલા)ની સિદ્ધિને માટે એટલે અનુકૂળતાને માટેજ છે. પરંતુ તેઓ કોઈ અપરાધને લીધે દંડ થવાથી આ સૃષ્ટિમાં આવેલ હોય છે. ૧૫

આ પ્રમાણે ૮ શ્લોકથી સર્ગ ભેદનું વર્ણન કરી હવે ૫ શ્લોવડે ફળ ભેદનું નિરુપણ કરે છે.

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलं त्वत्र निरुप्यते ॥ १६ ॥
भगवानेव हि फलं स यथाऽविर्भवेद् भुवि ॥
गुणस्वरुपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

અર્થ: એ રીતે સર્ગનું નિરુપણ કર્યું. હવે ફળનું નિરુપણ પણ કરાય છે. પુષ્ટિજીવોને ભગવાન જ ફળ છે, ને ગુણ અને સ્વરુપના ભેદવડે જે પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર આવિર્ભાવ થાય, તે પ્રમાણે પુષ્ટિજીવોને ફળ થાય છે.

આ શ્લોકમાં પુષ્ટિજીવોને મળવાનું ફળ કહે છે.

તેમને ફળ ભગવાન જ છે. ભગવાનના સ્વરુપ સિવાય અન્ય મોક્ષ, સ્વર્ગાદિક ફળની અપેક્ષા તેમને છે જ નહિં.

કોઈ ભક્તની ભાવના ભગવાનના બાળસ્વરુપમાં હોય, કોઈની કિશોર સ્વરુપમાં હોય, અને કોઈની પ્રૌઢસ્વરુપમાં ભાવના હોય, તેમજ લીલા પરત્વે જે જે ગુણગાનમાં ભક્તની આસક્તિ હોય તે તે ભાવના પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર સ્વરુપ અને ગુણથી પ્રભુ પ્રગટ થાય, તે તે પ્રમાણે તે ભક્તને સ્વરુપ દર્શનાદિ ફળ થાય છે. ૧૭

आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति कवचित ॥
अहंकारेडथवा लोके तन्मार्गस्थापनाय हि ॥ १८ ॥
न ते पाषण्डतां यान्ति न च रोगाद्युपद्रवाः ॥
महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धयत्वहेतवे ॥ १९ ॥

અર્થ: મિશ્ર પુષ્ટિજીવો લૌકિકમાં આસક્તિવાળા થતા છતાં ભગવાન જ ક્યારેક શાપ દેવરાવે છે, ક્યારેક અહંકાર થયા છતાં શાપ દેવરાવે છે, અને ક્યારેક લોકમાં તે માર્ગને સ્થાપવા સારુ શાપ દેવરાવે છે. જેને શાપ થયો હોય તે પાખંડી થતો નથી, તેને રોગાદિક બાધાકરતા નથી, પરંતુ ઘણું કરીને શાસ્ત્રને વિષે મહાનુભવી હોય છે. તેમાં ભગવાનનો હેતુ તેની શુદ્ધિને માટે છે. નલકુબેર અને મણિગ્રીવને નારદ દ્વારા શાપ થયો હતો, તે લૌકિક આસક્તિને લીધે થયો હતો, તે શાપને લીધે બન્ને યમલાર્જુન વૃક્ષ થયા, તેમાંથી તેમનો ભગવાને ઉદ્ધાર કર્યો.

અહંકારને લીધે ચિત્રકેતુને પાર્વતીજીથી શાપ થયો. તે વૃત્રાસુર નામે રાક્ષસ થયો. તેમાંથી ભગવાને ઈન્દ્ર સાથેના યુદ્ધ વખતે દર્શન દઈ ઉદ્ધાર કર્યો.

નૃગ રાજાને ગૌદાનની ગફલતીથી લોકમાં તે માર્ગનું સ્થાપન કરવા માટે બ્રાહ્મણ દ્વારા શાપ થયો હતો. તેનો પણ ભગવાને જ કરચલાની યોનિમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો. ૧૯

આ પ્રમાણે શાપ આપેલા બધાની પ્રથમ કરતાં શુદ્ધતા કરેલી છે, માટે તે શાપ અનુગ્રહ રુપ જ છે.

भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ॥

અર્થ: ભગવાનના તારતમ્યથી તારતમ્યને ભજે છે.

ગૌણ કે મુખ્યપણાથી ભગવાન કાર્ય અને લીલા માટે અનેક સ્વરુપથી બીરાજે છે. તે સ્વરુપ મધ્યે જે સ્વરુપમાં ભક્તિની આસક્તિ થઈ ભજન થતું હોય, તે ભક્તને શાપ થયા પછી પણ તે જ સ્વરુપથી તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. જેમકે ચિત્રકેતુ સંકર્ષણ સ્વરુપનો ભક્ત

હતો, તેને પાર્વતીજીનો શાપ થયા બાદ વૃત્રાસુરરૂપે ઈન્દ્રની સામે યુદ્ધ કરતો હતો, ત્યારે પણ તેણે સંકર્ષણના ચરણમાં મનથી પ્રવેશ કર્યો હતો.

ઈન્દ્રદ્યુમ્ન રાજા નિર્ગુણ ઉપાસક હતો. તે અગસ્ત્યમુનિના શાપથી ગજેન્દ્ર થયો. તે અવસ્થામાં નિર્ગુણ ભગવાનનીજ સ્તુતિ કરેલી છે, અને દર્શન પણ નિર્ગુણ પ્રભુએજ હરસ્વરૂપે આપેલાં છે. ૧૯

वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥
वैष्णवत्वं हि सहजं ततोन्यत्र विपर्ययः ॥

અર્થઃ પુષ્ટિ જીવોને વૈદિકપણું અને લૌકિકપણું કપટથી છે, બીજે પ્રકારે નથી, પરંતુ વૈષ્ણવપણું સહજ છે. અને મર્યાદા જીવોને વૈદિકપણું સહજ છે, અને વૈષ્ણવપણું તેમજ લૌકિકપણું સહજ છે, પણ વૈષ્ણવપણું અને વૈદિકપણું કપટથી છે.

એક મ્યાનમાં બે તલવાર રહેતી નથી. વૈષ્ણવપણું એ પ્રભુ ઉપર અત્યંત સ્નેહને લીધે છે, વૈદિકપણું એ વૈદિક કાર્ય ઉપર આગ્રહ રાખી વર્તવા ઉપર છે,અને લૌકિકપણું એ સંસારમાં આસક્તિને લીધે છે.

જેને પ્રભુમાં સ્નેહ પૂરેપૂરો રાખવો હોય તેનાથી વૈદિક કાર્ય ઉપર તેવો આગ્રહ રાખી શકાય નહિ, અને લૌકિક તો અનિત્ય છે. જેથી ત્યાગ (ભુલી જવા) કરવા યોગ્ય જ છે, માટે વૈષ્ણવોને પ્રભુમાં સ્નેહ સ્વાભાવિક છે, જેથી બાકીના બેમાંથી વૈદિક કાર્ય ગૌણરુપે કરે છે, અને લૌકિક કાર્ય તો લૌકિકમાં નિંદા થઈ ઉદ્વેગ ન થાય માટે જ કરે છે. તેજ મુજબ મર્યાદા જીવોની નિષ્ઠા વૈદિક કાર્યોમાં હોય છે. તેથી તેમને પ્રભુમાં નિરવધિ (અપાર) સ્નેહ હોતો નથી, જેથી ભક્તિ ગૌણ રુપે કરે છે. અને લૌકિક તો

તે પણ અનિત્ય જાણી લોકનિંદા ન થાય માટે જ કરે છે. ભગવત્સેવામાં આસક્ત ન થતાં પોતાની નિષ્ઠાવાળા વૈદિક કાર્યમાં બરાબર નિયમસર રહે છે.

પ્રવાહી જીવો લૌકિક કાર્ય આસક્તિપૂર્વક કરે છે, અને તેને બાકીના બેની નિત્યપણાની ખબર જ નથી, જેથી તે લોકમાં નિંદા થાય માટે દેખાવાને ઉપર ટપકે કરે છે. ૨૦

આ પ્રમાણે ત્રણે માર્ગના ફળનો ભેદ બતાવ્યો. હવે આ ત્રણેમાં અનાસક્ત ચર્ષણી (ભટકનારા) નામે જીવોની સ્થિતિ અને તેના ફળની હકીકત બે શ્લોકથી કહે છે.

संबंधिनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्थास्तथापरे ॥ २१ ॥
चर्षणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु ॥
क्षणात्सर्वत्र मायांति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥
तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ॥

અર્થ: બધા માર્ગમાં સંબંધવાળા પ્રવાહમાં રહેલા કેટલાક જીવો ક્ષણક્ષણમાં સર્વ માર્ગમાં આવી જાય છે, પણ કોઈ જગાએ તેને રુચી (સ્થિરતા) થતી નથી. આવા જીવો ચર્ષણી (ભટકનારા) કહેવાય છે, તેઓ કર્મને આધીન છે, ને સર્વ ઠેકાણે તેને કર્માનુસાર જ સર્વ ફળ મળે છે.

પુષ્ટિ, મર્યાદા અને પ્રવાહી જીવો પોતપોતાના માર્ગમાં રુચિવાળા હોય છે, પણ પ્રવાહી મધ્યેના કેટલાક જીવો કોઈ જગાએ પ્રેમરહિત તદ્દન સુકા અંતઃકરણવાળા હોય છે. તેઓ જો કે બધા માર્ગમાં આવી જાય છે, પણ તેમનું કોઈ જગોએ મન ઠરતું નથી, તેમને ભક્તિમાર્ગમાં રુચિ થતી નથી, તેમજ મર્યાદામાર્ગમાં રુચિ થતી નથી, એટલું જ નહિ પણ પ્રવાહી માર્ગમાં પણ

પરોપકારાદિ સત્કૃત્યો કરવામાં કે વૈદિક સકામ યજ્ઞાદિ કરવામાં કે એવા બીજા કશામાં તેમનું મન ચોંટતું નથી. જેમ કુલણીચો ગુંદર બીલકુલ ચીકાશ વગરનો હોય છે જેથી કોઈ ઠેકાણે ચોંટતો નથી, તેમ આવા ચર્ષણી પ્રવાહીજીવનું અંતઃકરણ પ્રેમ લાગણી રહિત હોવાથી કોઈ જગોએ ચોંટતું નથી, જેથી કોઈપણ જગાએ તેનું અંતઃકરણ ચોંટવા સંભવ નથી. તો પ્રેમરહિત છતાં જ્યાં જ્યાં રહી જે જે કાર્યો કરે છે તે કાર્યોનું તેમને ફળ મળે છે. એમનું કાર્ય સ્નેહરહિત હોવાથી અથવા વિધિ વગરનું હોવાથી પુષ્ટિ કે મર્યાદામાર્ગનું ફળ મળતું નથી, ફક્ત લૌકિક ફળ, કાર્ય અનુસાર મળે છે. ૨૨

આ પ્રમાણે ચર્ષણીના ફળની હકીકત

બતાવી હવે જીવોનું સ્વરુપ, અંગ અને ક્રિયા બતાવે છે.

प्रवाहस्थान प्रवक्ष्यामि स्वरुपांगक्रियायुतान् ॥ २३ ॥
जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे प्रवृत्तिं चेति वर्णिताः ॥
ते च द्विधा प्रकीर्त्यंते ह्यज्ञदुर्ज्ञविभेदतः ॥ २४ ॥

અર્થઃ સ્વરુપ, અંગ અને ક્રિયા સહિત પ્રવાહસ્થાનને કહું છું. પ્રવાહીમાં રહેલા જીવો આસુરો છે, અને ગીતાજીના ૧૬મા અધ્યાયના ૭મા શ્લોકથી "प्रवृत्तिं च" એ શ્લોકથી તે આસુરોનું વર્ણન કરાયેલું છે. તે આસુરો પણ (૧) અજ્ઞ અને (૨) દુરજ્ઞ એમ બે પ્રકારના છે.

ગીતાજીના ૧૬મા અધ્યાયના ૭મા શ્લોકથી આસુર જીવોના (૨૫) લક્ષણો નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે.

(૧) પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના સ્વરુપને

નહિ જાણનાર, (૨) શૌચ વગરના, (૩) આચાર રહિત, (૪) સત્ય રહિત, (૫) જગતને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠિત, અનીશ્વર છે એમ કહેનારા, (૬) ઉપર પ્રમાણે દૃષ્ટિનું અવલંબન કરીને આત્માનો નાશ–ત્યાગ કરનારા, (૭) અલ્પબુદ્ધિવાળા, (૮) ઉગ્રકર્મ કરનાર, (૯) જગતના ક્ષયને માટે અહિત કરનાર, (૧૦) ન પુરી શકાય તેવા કામના આશ્રયી, (૧૧) દંભ, માન અને મદ યુક્ત, (૧૨) મોહને લીધે અવળા નિશ્ચયને પામી અશુચિવ્રત કરનારા, (૧૩) અનંત લય સુધી ચિંતાને ધારણ કરનારા, (૧૪) કામ, ઉપભોગને માટે આ દેહ અને જગત છે એમ નિશ્ચય કરાયેલા, (૧૫) સેંકડો આશાના પાશથી બંધાયેલા, (૧૬) કામ ક્રોધ પરાયણ, (૧૭) કામ અને ભોગને માટે અન્યાયથી અર્થ મેળવનાર, (૧૮) મેં આ

આજે મેળવ્યું, હું આ મનોરથ પામીશ, આ મારૂં ધન થશે એવી બુદ્ધિવાળા, (૧૯) આ શત્રુને મેં માર્યો અને બીજાને પણ મારીશું, હું સમર્થ છું, હું જ ભોગી છું, હું સિદ્ધ છું, હું જ સુખી છું, બળવાન છું, એમ માનનારા, (૨૦) હું કુટુંબયુક્ત છું, મારા જેવું કોણ છે, હું પૂજાઉં છું, હું બ્રહ્મ છું, હું ખુશીને આપનાર છું, એ પ્રમાણે અજ્ઞાન છું, એમ માનનારા, (૨૦) હું કુટુંબયુક્ત છું, મારા જેવું કોણ છે, હું પૂજાઉં છું, હું બ્રહ્મ છું, હું ખુશીથી આપનાર છું, એ પ્રમાણે અજ્ઞાન વડે મોહિત, (૨૧) ચિત્તમાં અનેક જાતની ભ્રમણાવાળા, અને મોહજાળમાં વીંટાએલા, (૨૨) નામ માત્ર યજ્ઞવડે જે ભજે છે, તે દંભપૂર્વક અને અવિધિપૂર્વક ભજનારા, (૨૩) અહંકાર, બળ, દર્પ, કામ અને ક્રોધનો આશ્રય કરાયેલા, (૨૪) સર્વેશ્વર,

લીલા કર્તા સર્વત્ર વર્તમાન, ચેતનાત્મક એવા પુરૂષોત્તમનો દ્વેષ કરનાર, (૨૫) સારે રસ્તે ચાલનારા માણસ ઉપર દોષનો આરોપ મૂકનાર, આવા લક્ષણવાળા આસુર જીવો દ્વેષી, અધમ ને ક્રૂર હોય છે. આસુરયોનિમાં જન્મ પામેલામાનાં કેટલાક સહજ આસુર છે. તેમાં દુરજ્ઞ છે, અને કેટલાક અજ્ઞ આસુર છે. તે ખરી રીતે દૈવી છતાં અપરાધને લીધે આસુરમાં જન્મેલાં હોય છે.

दुर्ज्ञस्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञास्ताननु चे पुनः ॥
प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थस्तैर्न युज्यते ॥ २५ ॥
सोऽपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥

અર્થઃ દુરજ્ઞ પ્રવાહી જીવો ભગવાને ગીતાજીમાં કહેલા છે, અને અજ્ઞો તો પ્રવાહી ન છતાં તેઓ પ્રવાહીમાં અનુસરનારા હોય છે. મિશ્રપુષ્ટિમાં રહેલા જીવો પ્રવાહમાં આવી

ગયા છતાં તેની સાથે જોડાઇ જતા નથી, પણ વેદની નિંદા કરવાથી કેદુષ્કૃત્યથી તે આસુરકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે, આગળના શ્લોકમાં આસુર જીવોનાં જે લક્ષણ જણાવ્યા છે તે દુરજ્ઞ આસુરી જીવના લક્ષણનું વર્ણન કરાયેલું છે તે સહજ આસુર છે. અજ્ઞ આસુર એ વાસ્તવિક રીતે આસુર નથી, છતાં આસુર જીવને અનુસરનારા હોય છે, તેઓ ખરી રીતે તો દૈવી જીવ હોયછે, પણ અહંકારને લીધે અથવા બીજા દુષ્કૃત્યથી તેને પ્રભુએ કોઇ દેવ કે મહાપુરુષ દ્વારા શાપ દેવડાવી દંડ થવાથી આસુર યોનિમાં પડે છે પણ તે દંડ અનુગ્રહરૂપજ હોયછે, જેથી પોતાના ગુનાહનું તે જીવને ભાન રહે છે, ને થયેલ દંડને લીધે તેમને પોતાના દોષની સ્ફુરણા થાય છે. જેથી આસુર યોનિમાં આવતા છતાં તેઓ આસુરની

સાથે તદ્દન મળી જતા નથી. જેમ પાણીમાં તેલ નાંખીએ, છતાં તેલને પાણી ભળી જતા નથી, તેમજ જુદા રહે છે. ઉલટું તેમનામાં દીનતા પ્રાપ્ત થવાથી આસુર તરીકે દંડની મુદત પુરી થતાં પ્રથમ કરતાં પણ ઉચ્ચ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ પ્રવાહી પુષ્ટિમાં હોય તો આ દંડ થયા પછી મર્યાદા પુષ્ટિમાં આવે છે જેમકે દૂધ અને જલ ઓતપ્રોત મળી જાય છે તેમ, અને મર્યાદા પુષ્ટિમાં પ્રથમ હોય તો આ દંડ થયા પછી પુષ્ટિ પુષ્ટિમાં જેમકે શુદ્ધ તેલના જેવાં એટલે સ્નેહવાળા અથવા છેવટે મધ જેવાં જાણવાં. આવી રીતે પુષ્ટિ જીવો ઉપર પ્રભુનો દંડ તે અનુગ્રહરૂપજ હોય છે.

આ ગ્રંથ અધુરો છે એમ શ્રી ગોકુળનાથજી વગેરે સંસ્કૃત વિવૃતિ કર્તાઓનો મત છે.

॥ इति श्री मद्वल्लभाचार्य विरचित
इति श्रीपुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदः संपूर्णः ॥

श्रीपुष्टिप्रवाहमर्यादाभेद ग्रंथनो सारांश

(૧) જીવોનો ભેદ-૧ દૈવી. ૨ આસુરી. (૧) દૈવી. આ સૃષ્ટિ સાંત એટલે મોક્ષના અધિકારવાળી છે. તેના પણ બે ભેદ છે. પુષ્ટિ અને મર્યાદાઃ (૧) પુષ્ટિસૃષ્ટિ. પ્રભુ સ્વરુપમાં આસક્ત હોય છે. અને તેમની પ્રવૃત્તિ પ્રભુ સ્વરુપની સેવા કરવામાંજ હોય છે. (૨) મર્યાદાસૃષ્ટિ વેદાજ્ઞામાં આસક્ત હોવાથી તે આજ્ઞાવાળી મર્યાદામાંજ તેમની પ્રવૃત્તિ છે. (૨) આસુરી. આસુરી એટલે પ્રવાહી. આ સૃષ્ટિ લૌકિક પ્રવાહમાંજ આસક્ત છે.

(૨) પુષ્ટિના ભેદ-(૧) શુદ્ધપુષ્ટિ. આ જીવો કોઈપણ યોનિમાં ફક્ત પ્રભુ આજ્ઞાથી તેમની

લીલોપયોગી અનુકૂળતા માટે પ્રકટેલ હોય છે, તો આજ્ઞા પ્રમાણેનું કાર્ય કરી પાછા પ્રભુ સમીપ તેમની સેવામાં પહોંચે છે. (૨) મિશ્રપુષ્ટિ. અપરાધથી પ્રભુએ કૃપાથી દંડ કરવાથી ભૂલોકમાં આવે છે તેના ત્રણ ભેદ છે.

(૧) પુષ્ટિમિશ્રપુષ્ટિ-તેઓ સર્વ ભગવાનનાં સ્વરૂપ તથા તેમના ગુણને તેમની લીલાને તથા પોતાના ઉપર થયેલા દંડને તથા પોતાને હવે શું કર્તવ્ય છે તે સર્વને જાણનાર હોય છે.

(૨) મર્યાદા મિશ્રપુષ્ટિ ભગવાનના ગુણને જાણવાવાળા હોય છે.

(૩) પ્રવાહ મિશ્ર પુષ્ટિ તેમનામાં સ્નેહ કમી હોય તેમજ ભગવદ્ ગુણનું જ્ઞાન પણ નથી હોતું. લૌકિક આસક્તિને લીધે તેઓ પ્રભુ સેવા સંબંધી કાર્ય સ્નેહ રહિત કરનારા હોય છે.

તેઓ આરતિવાળા થતાં સ્નેહ અને ભગવદ ગુણ ગાનમાં ક્રમેક્રમે આગળ વધી શકે છે.

આ ત્રણે પ્રકારના મિશ્ર પુષ્ટિ જીવોનો ક્રમે ક્રમે ચઢી શુદ્ધપુષ્ટિમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે.

(૩) મર્યાદા જીવો–આ જીવો માટે ઉપર કહેલ છે તેથી વિશેષકાંઈ વર્ણન આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું નથી. તેઓ પુષ્ટિ જીવથી તદ્દન જુદા છે માટે મિશ્ર પુષ્ટિ જીવો સાથે પણ તેમની એકતા કરવી નહિં.

(૪) પ્રવાહી જીવો – તેના બે ભેદ છે.

(૧) સહજ આસુર – તેમનું વર્ણન ગીતાજીના સોળમા અધ્યાયમાં ૭ થી ૨૦ શ્લોક સુધીમાં બતાવ્યું છે.

(૨) અજ્ઞ આસુર – આ અજ્ઞ આસુરો ખરી રીતે દૈવી છે. તેઓનો મિશ્ર પુષ્ટિ પૈકીના પ્રવાહ મિશ્ર પુષ્ટિ જીવોમાં સમાસ

થાય છે. તેઓ સહજ આસુરમાં કેવળ મળી જતા નથી. તેઓ ભક્તિમાર્ગને અનુસરનાર હોય છે અને દંડ ભોગવી ક્રમે ક્રમે કૃતાર્થ થાય છે.

(૫) પુષ્ટિ સૃષ્ટિ પ્રભુના શ્રીઅંગથી થઇ છે, માટે તેમની ક્રિયા પ્રભુ સ્વરુપની સેવા અને આસક્તિ પણ તે સ્વરુપમાંજ હોય છે જેથી છેવટે ફળ પણ પ્રભુ સ્વરુપનીજ પ્રાપ્તિ અને તેની અવિચ્છિન્ન સેવાનુંજ ફળ મળે છે. મિશ્ર પુષ્ટિ જીવો પણ ક્રમે ક્રમે છેવટે શ્રી પ્રભુ સ્વરુપને પામી શકે છે.

(૬) મર્યાદા સૃષ્ટિ – પ્રભુની વાણી દ્વારા થયેલી છે, તેથી વાણીરૂપી વેદમાંજ જીવોને આસક્તિ રહે છે. પ્રભુ સ્વરુપમાં તેમની આસક્તિ હોતી નથી. ફક્ત વેદમાં શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાનમાંજ તેઓ આસક્ત હોય છે અને તેને

જ મુખ્ય ફળ તરીકે માનતા હોવાથી જ્ઞાનરુપ વેદોક્ત તેમને ફળ પ્રભુ આપે છે. પ્રભુના સ્વરુપની પ્રાપ્તિનું ફળ તેમને મળતું નથી.

(૭) આસુરી (પ્રવાહી) સૃષ્ટિ પ્રભુની ઈચ્છાથી આ જગતના પ્રારંભથી અંત સુધી મહાપ્રલય કાળ સુધી લૌકિક સુખ દુઃખમાંજ આસક્ત રહી તેમાંજ ભટક્યા કરે છે તેઓ સહજ આસુર (અહંકારી, માનભાવવાળા) છે.

આ આસુર પૈકી કેટલાક ચર્ષણી જીવો પુષ્ટિ, મર્યાદા અને પ્રવાહ માર્ગમાં ફરે છે. તે તે માર્ગની દીક્ષા લઈ તેમાં કહેલ કર્મ કરે છે પણ તેઓનું ચિત્ત એકેમાં ચોંટતું નથી (ડામાડોળ શંકાશીલ રહે છે તેથી) તેઓને ફક્ત બહારની ક્રિયા પ્રમાણે લૌકિક ફળજ મળે છે.

अदेयदानदक्षाय नमः

॥अथ सिद्धांतरहस्यग्रंथः॥(श्लोक१८)

સિદ્ધાંતમુક્તાવલીમાં બતાવ્યા મુજબ જીવ પ્રભુનો અંશ છે. અંશે અંશીની સેવા કરવી જોઈએ એ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. એ સિદ્ધાંતનું રહસ્ય એટલે સિદ્ધાંતમાં ખુલ્લી રીતે ન આપ્યું હોય, પરંતુ ગુપ્તપણે સિદ્ધાંતમાં રહેલું હોય, તે રહસ્ય શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી પુષ્ટિ જીવો પર કૃપા કરી સ્પષ્ટ બતાવે છે. ઠાકોરજીએ સૂચવેલ તે રહસ્ય જ અક્ષરે અક્ષર શ્રી મહાપ્રભુજી આ ગ્રંથમાં આજ્ઞા કરે છે. (સમજાવે છે.)

श्रावणस्यामले पक्षे एकादश्यां महानिशि ।
साक्षाद्भगवता प्रोक्तं तदक्षरश उच्यते ॥ १ ॥

અર્થઃ શ્રાવણ માસની અમલ(સુદી)

અગીયારસની મધ્યરાત્રીએ સાક્ષાત ભગવાને જે કહ્યું તે અક્ષરે અક્ષર કહેવાય છે.

પ્રભુના અનુગ્રહલાયક પુષ્ટિજીવોના ઉદ્ધાર માટે જે દુ:સંગ લાગ્યો હતો તેનાથી છુટાં પાડી મૂળમાં (એટલે કે પોતાના અંશ છે તે બાબતની સંશય રહિત ખાતરી કરી આપી તેના અસલ ધર્મમાં લગાડવા માટે) શ્રી પૂર્ણ પુરુષોત્તમના મુખારવિંદ સ્વરુપ શ્રી મહાપ્રભુજીનું પૃથ્વી ઉપર પધારવું થયું છે. તેવા જીવોને આસુરાવેષયુક્ત જોઈને શ્રી મહાપ્રભુજીને ચિંતા થઈ કે આ જીવોની લૌકિકમાંથી આસક્તિ મટી પ્રભુમાં શી રીતે લાગે. તે ચિંતાનું સમાધાન કરવા શ્રીઠાકોરજીએ સાશ્રાત પ્રકટ થઈ શ્રીમહાપ્રભુજીને જે સૂચના આપી તે આ ગ્રંથમાં કહી છે.

આપેલી આજ્ઞા (સૂચના) બે પ્રકારની છે. (૧) આસુરાવેશવાળા પુષ્ટિ જીવોને પોતાના સ્વરુપનું ભાન થાય તેવો ગદ્યાત્મક મંત્ર જે બ્રહ્મસંબંધ મંત્ર કહેવાય છે, તે અને (૨) આ મંત્ર મળ્યા પછી ભક્તોએ શી રીતે વર્તવું તે બાબત.

આ ગ્રંથમાં બીજી આજ્ઞા બતાવેલ છે. ભક્તના ઉપર પ્રભુકૃપાનું સિંચન થાય, ત્યારે જ પ્રભુ આજ્ઞામાં ભક્તને રુચિ થઈ તે પ્રમાણે વર્તવાનો ઉત્સાહ થાય છે. તે કૃપાનું સિંચન બતાવવા માટે શ્રાવણ માસમાં આ આજ્ઞા થઈ છે, અને ભક્તની અગીઆરે ઈન્દ્રિયોને નિર્મળ બનાવવા માટે આ આજ્ઞા થઈ છે. એમ બતાવવા માટે અમલપક્ષ એટલે મલ વિનાની શુદ્ધ (સુદિ) અગીઆરસે આ આજ્ઞા થઈ છે.

ब्रह्मसंबंधकरणात् सर्वेषां देहजीवयोः ॥
सर्वदोषनिवृत्तिर्हि दोषाः पंचविधाः स्मृताः ॥ २ ॥
सहजा देशकालोत्था लोकवेदनिरुपिताः ॥
संयोगजाः स्पर्शजाश्च न मंतव्या कथंचन ॥ ३ ॥

અર્થ: બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી સર્વના દેહ અને જીવના સર્વ દોષની નિશ્ચય નિવૃત્તિ થાય છે. દોષ પાંચ પ્રકારના મર્યાદામાર્ગમાં કહ્યા છે, તેનાં નામ. (૧) સહજદોષ, (૨) દેશોત્થદોષ (૩) કાળોત્થ દોષ, (૪) સંયોગજ દોષ અને (૫) સ્પર્શજ દોષ. ઉપાસના માર્ગમાં કહેલા આ ભક્તિમાર્ગમાં કોઈ પ્રકારે માનવા નહિં. લોકવેદમાં આ સર્વ દોષો દર્શાવેલા છે.

(૧) સહજદોષ – જે દોષ જન્મથીજ ઉત્પન્ન થતા હોય તે જેમકે સ્ત્રી, ચંડાળ વગેરે હીન ગણાતી જાતિમાં જન્મ થવો તે. મનુસ્મૃતિ

વિગેરેમાં આ હીન જાતિને ઉપનયન સંસ્કાર માટે અને વેદ ભણવા માટે યોગ્ય ગણ્યા નથી. બીજદોષ કે ગર્ભદોષને પણ સહજદોષ કહી શકાય.

(૨) દેશોત્થદોષ – જે દેશમાં કૃષ્ણમૃગ (કાળીઆર) પોતાની ખુશીથી રહે છે, તે દેશને યજ્ઞ કરવા માટે લાયક ગણેલો છે, તે સિવાયના દેશને મ્લેચ્છ દેશ ગણવામાં આવે છે. મગધ, મારવાડ, બંગ વગેરે દેશોને અપવિત્ર ગણવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એમણે યજ્ઞ કરવા લાયક પવિત્ર દેશમાં રહેવું, એમ શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. અપવિત્ર અથવા મ્લેચ્છ દેશમાં રહેવાથી જે દોષ ઉત્પન્ન થાય તેને દેશોત્થ કહે છે.

(૩) કાલોત્થદોષ – કલિકાળ, ખરાબ મુહૂર્ત, અમુક અવસ્થા વિગેરેથી ઉત્પન્ન થતાં

દોષોને કાલોત્થ દોષ કહે છે. વર્ષાકાળમાં અથવા પ્રદોષમાં વેદ ભણવાની મના છે, એ કાલોત્થ દોષને લીધે છે એમ સમજવું.

(૪) સંયોગજદોષ – સંગ દોષ અથવા પતિત (પાપી) વગેરેના સમાગમથી ઉત્પન્ન થતા દોષોને સંયોગજ દોષ કહે છે.

(૫) સ્પર્શજદોષ – સ્પર્શ ન કરવા લાયક વસ્તુ અથવા અપવિત્ર ગણાતા પશુ પ્રાણી વગેરે વસ્તુના સ્પર્શથી થતા દોષોને સ્પર્શજ દોષ કહે છે.

જ્યાં સુધી ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ થયો નથી ત્યાં સુધી આ દોષો બાધક હોય , પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવા માટે બ્રહ્મસંબંધ કરવાથીજ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના પ્રથમ થયેલા આ પાંચે પ્રકારના દોષો દૂર થાય છે. મર્યાદામાર્ગમાં આ દોષોને માટે બ્રાહ્મણ,

ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે છે, અને સ્ત્રીશુદ્રાદિક તો પ્રાયશ્ચિતથી પણ શુદ્ધ થઈ શકતા નથી એમ માનેલા છે. આ ભક્તિમાર્ગમાં તો સર્વનો સરખો અધિકાર મનાયો છે, અને બ્રહ્મસંબંધ-ઉપદેશ મંત્ર એ પ્રાયશ્ચિતનું આધિદૈવિક સ્વરુપ છે, જેથી પ્રથમના તમામ દોષ બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી નાશ પામે છે.

અહીં દેહ અને જીવ એ બંનેને જુદા પાડવાનું કારણ એ છે જે-દેહ અને તેના અંગરુપ ઈન્દ્રિયો, તથા દેહના સંબંધી સગાં વહાલાં અને ધનાદિ હોય તે બધા સહિત બ્રહ્મ સાથે સંબંધ થાય એટલે તે બધામાંથી પોતાપણાની મમતા મટી જાય, અને જીવને બ્રહ્મસંબંધ થવા પહેલાં અહંતા મમતા રુપ જે વાંછના હોય છે, તે બધી બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી નાશ પામે છે, અને

જીવને પોતાના સ્વરુપનું જ્ઞાન થાય છે, (હું કોણ અને મારું કર્તવ્ય શું એનો નિશ્ચય થાય છે.)

બ્રહ્મસંબંધ કર્યા બાદ એવી શુદ્ધ ભાવના થવી જોઈએ કે દેહ, ઈન્દ્રિયો અને સગાંસંબંધી એ બધાને પણ મારા સંબંધથી બ્રહ્મ સાથે સંબંધ થયો છે જેથી હવે તે સર્વ પ્રભુની વસ્તુ છે માટે પોતાપણાની મમતા મટાડી પ્રભુની વસ્તુ તરીકે તેમનો સંબંધ પ્રભુ સેવાપયોગી બાબતમાંજ કરાય તે સંબંધ નિર્દોષ ગણાય છે. બ્રહ્મસંબંધનો મંત્ર ગુરુદેવ પાસેથી જ (એટલે શ્રીવલ્લભકુળનાં બાળકો પાસેથીજ) લેતાં પ્રથમના દોષો મટી ભગવતસેવા ન કરતાં પ્રથમ પ્રમાણે અહંતા મમતારુપ સંસારમાં દેહ અને અંતઃકરણ રોકી રાખે ત્યાં સુધી પ્રભુની ખરી કૃપા થઈ

સાક્ષાત સ્વરુપનો અનુભવ કરવાને તે લાયક થતો નથી. મતલબ કે બ્રહ્મનો (એટલે પુરુષોત્તમનો એટલે ઠાકોરજીનો) પ્રત્યક્ષ સંબંધ થવા માટે ગુરુદેવ પાસેથી બ્રહ્મસંબંધ મંત્ર લીધા પછી શી રીતે વર્તવું, કે જેથી કાયમ માટે સંસાર છુટી પ્રભુનો (ગુરુનો) સાક્ષાત સંબંધ થાય, તે હવેના શ્લોકમાં બતાવે છે.

આ આખા ગ્રંથમાં બ્રહ્મ શબ્દ પૂર્ણપુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને માટે વાપર્યો છે. (જે પૂર્ણ પુરુષોત્તમને ઓળખાવે ને મેળવે તે પણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમજ હોઈ ગુણાતીત પુરુષોત્તમ જ છે.)

अन्यथा सर्वदोषाणां न निवृत्तिं कथंचन ॥
असमर्पितवस्तूनां तस्माद्वर्जनमाचरेत् ॥ ४ ॥

અર્થઃ બ્રહ્મસંબંધ લીધા સિવાય બીજી

રીતે સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ કોઇ પ્રકારે થતી નથી કારણથી અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ કરવો.

બ્રહ્મસંબંધ મંત્રોપદેશ લીધા પછી તેનું સ્મરણ હંમેશા ભગવદીયોની સાથે રહી કરવું, જેથી દેહ, દેહના સંબંધી, ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને પ્રાણો એ બધામાંથી પોતે પ્રભુના દાસ છીએ એવી મંત્રોપદેશ વખતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા અંતરમાં તાજી રહેવાથી દાસ ભાવના વધતી જશે. વળી તે દાસ ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવા માટે ખાસ જરુરનું છે કે તમામ વસ્તુઓ પ્રભુસેવામાં જ વાપરવી અને પ્રભુસેવામાં ન આવી હોય તેવી કોઇ ચીજ સ્વામીના ઉપયોગમાં આવ્યા પહેલા વાપરતો નથી, માટે દાસપણાની લીધેલ પ્રતિજ્ઞાને સફલ કરવા માટે દરેક ચીજ ઠાકોરજીને

અર્પણ કર્યા પછી તેમની પ્રસાદી તરીકે જ પોતે ઉપયોગમાં લેવી જોઈએ.

निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कुर्यादिति स्थितिः ॥
न मतं देवदेवस्य सामिभुक्तं समर्पणम् ॥ ५ ॥

અર્થઃ જે ભક્તોએ પોતાના આત્માનું ભગવાનને નિવદન કરેલું છે, તેઓએ સર્વ પદાર્થ ભગવાનને અર્પણ કરીને જ તે વડે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો જોઈએ એવી આ ભક્તિમાર્ગની સ્થિતિ (મર્યાદા) છે, દેવના દેવ (શ્રીકૃષ્ણ)ને અર્ધ ભોગવેલી વસ્તુનું સમર્પણ કરવું યોગ્ય નથી.

નિવેદન, દાન અને અર્પણ એ ત્રણ શબ્દના અર્થ અને તેનો ભેદ જાણવો જોઈએ.

નિવેદન–વસ્તુનું નામ લઈ તે વસ્તુ આપની (પ્રભુની) છે, એમ પ્રભુને જણાવવું તે નિવેદન કહેવાય છે.

દાન-ધન કે બીજા પદાર્થમાં વિધિપૂર્વક પોતાની સત્તા છોડીને બીજાની સત્તા કરવી તેને દાન કહે છે.

અર્પણ - રસોઈ કરવાવાળો રસોઈ તૈયાર કરી જેમ માલીકને અર્પણ કરે છે, તેમ સ્વામીને ભોગવવા યોગ્ય પ્રથમ નિવેદન કરેલી ચીજ ઉપભોગમાં લેવા લાયક સુધારી તૈયાર કરી સ્વામીને અર્પણ કરવી (ધરાવવી) તેને સમર્પણ કહે છે.

દાન કરેલી વસ્તુ પોતાના ઉપયોગમાં ન આવે પણ નિવેદન કરેલી વસ્તુ સ્વામીને અર્પણ કર્યા બાદ તેમની પ્રસાદી સેવકના ઉપયોગમાં આવે છે, કારણ કે નિવેદન અને અર્પણ એ બંને દાન નથી.

કોઈ પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુ પ્રભુને નિવેદન કરી શુદ્ધ કરી અર્પણ કરવાની બાબતમાં

ગફલત થઈ જવાથી તે વસ્તુમાંથી થોડો કે વધારે ભાગનો પોતે અથવા બીજાએ ઉપયોગ કરેલો હોય તેવી અર્ધ ભોગવેલી વસ્તુ પ્રભુને અર્પણ કરવી નહિ, તેમજ બીજાએ ઉપયોગમાં લીધેલી વસ્તુનો બાકી વધેલો ભાગ તેની પાસેથી મેળવી પ્રભુને અર્પણ કરવો નહિ. દરેક વસ્તુનો પહેલો ઉપયોગ કરનારે કર્યા બાદ તે વસ્તુ ઉપયોગ કરનારની અર્ધભુક્ત (ઉચ્છિષ્ટ–એઠી) થઈ ગણાય છે, તેથી તેવી અર્ધભુક્ત વસ્તુ પ્રભુને સમર્પવી નહિં.

तस्मादादौ सर्वकार्ये सर्व वस्तुसमर्पणम् ॥

અર્થઃ તેથી શરૂઆતમાં જ સર્વ કાર્યમાં સર્વ વસ્તુ પ્રભુને સમર્પવી.

નિબંધના સર્વ નિર્ણયભાગના ભક્તિ પ્રકરણમાં શ્લોક ૨૩૬માં કહ્યું છે કે, હલકી સામગ્રી વગેરે પ્રભુને ન સમર્પવી. લોકમાં

હલકી ગણાતી, પોતે હલકી ગણીએ તે, અને ચિત્તને હલકી લાગે તે ત્રણે હલકી ચીજોને બાદ કરી, લોકમાં ઉત્તમ ગણાતી આમ્રફળ, દ્રાક્ષ વગેરે, દેહને પ્રિય દૂધ વગેરે, સારા માર્ગથી પેદા કરેલું હોય અને બીજાના ભાગરુપ ન હોય તે સમર્પવી. ઉપર કહેલ પ્રમાણેની વસ્તુ મેળવીને જ પ્રભુસેવાના ઉપયોગમાં લેવી, અને પછી પ્રસાદી વસ્તુથી નિભાવ કરવો. રોગાદિક પ્રસંગે ઓષડ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો પડે છે તે મનની ના પસંદગી છતાં ખાવી પડે છે, તેવી વસ્તુનું સમર્પણ થાય નહિ, એ દેખીતું જ છે.

दत्तापहारवचनं तथा च सकलं हरेः ॥ ६ ॥
न ग्राह्यमिति वाक्यं हि भिन्नमार्गपरं मतम् ॥

અર્થઃ દીધેલું (દાન કરેલું) પાછું ન લેવાય એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. એ પ્રમાણે હરિનું બધું ગ્રહણ ન થાય એ પ્રમાણેનું

વાક્ય ગ્રહણ કરવું નહિ. કારણકે તે દાન પરત્વેનું વચન ભિન્ન માર્ગવાળાને માટે માનેલું છે, ભક્તિમાર્ગ માટે નથી.

દાન આપેલું પાછું લેવાય નહિ, એ વચન આને લાગુ પડતું નથી, ભક્તિમાર્ગથી ભિન્નમાર્ગમાં પૂજામાર્ગમાં દાનવિધિથી જ્યાં અપાય છે, ત્યાં તેમને તે નિયમ લાગુ પડતો હોય તો ભલે, પણ ભક્તિમાર્ગમાં તો દાનની છાયા છે જ નહિ. ખરા સેવકની પેઠે ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિવેદન અને અર્પણ છે, માટે અવશેષ-પ્રસાદીનો ઉપભોગ કરવો એજ ખરો ધર્મ છે એ બાબત હવેના શ્લોકમાં કહેવામાં આવે છે.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ શ્લોક લૌકિક રીતે સમર્પણ કરવાના કહ્યા, હવે ભગવતકાર્ય સમજી સમર્પણ કરવામાં શું વધારે છે, તે બે શ્લોકથી બતાવે છે.

सेवकानां यथा लोके व्यवहारः प्रसिद्ध्यति ॥ ७ ॥
तथा कार्यं समर्प्यैव सर्वेषां ब्रह्मता ततः ॥

અર્થ: જે પ્રમાણે લોકમાં સેવકનો વ્યવહાર માન્ય ગણાય છે. તે પ્રમાણે પ્રભુને અર્પણ કરીને બધાં કાર્યો કરવાં, જેથી સર્વ કાર્યોને પણ બ્રહ્મપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

સેવક સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ કાર્યકરે છે, એટલું જ નહિ પણ ઉત્તમ સેવક તો સ્વામીની સાથેના સહવાસથી સ્વામીની અભિપ્રાયને જાણી આજ્ઞાની રાહ ન જોતાં તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાર્ય જ કરે છે. પોતાના સુખની લગારે લાગણી રાખતો નથી. તેમજ ભક્ત પ્રભુની ઇચ્છા સાથે પોતાની ઇચ્છા અનુકૂળ કરે, એટલે જે જે કાર્યો કરે, તે તે પોતાની અહંતા મમતાને લીધે નહિ, પણ પ્રભુસેવામાં ભાવના

વધારનારી જ ક્રિયા કરે, તો તે તે બધાં કાર્યો ભગવદ્રુપ થાય છે. એટલે ખરા ભગવદીયનો લૌકિક વ્યવહાર અને દેહસંબંધી ક્રિયાઓ પણ ભગવત સેવામાં સહાય કરનાર જ હોય છે. જે ક્રિયામાં પ્રભુસેવામાં ઉપયોગીપણાની ભાવના થાય તેજ ક્રિયા તેનાથી બને છે.

गंगात्वं सर्वदोषाणां गुणदोषादिवर्णना ॥ ८ ॥
गंगात्वेन निरुप्या स्यात् तद्वदत्रापि चैव हि ॥

અર્થ: જે પ્રમાણે ગંગાપણામાં સર્વ દોષોના ગુણદોષ વગેરેનું વર્ણન ગંગાપણાથી જ નિરુપણ થાય છે, તેજ પ્રમાણે પ્રભુને સમર્પીને સર્વ કાર્યો નિર્મણતાથી કરનારના સર્વ ગુણદોષવાળાં કાર્યો ભગવદ્રુપ થાય છે.

દોષવાળું ખાળ વગેરેનું પાણી જે ખાળમાં નિંદવા લાયક હતું, તે ગંગાજીમાં મળવાથી

ગંગાપણાથીજ તેનું વર્ણન થાય છે. ગંગાજીમાં મળ્યા પછી તેનાં ગુણદોષની નિંદા થતી નથી. પણ ઊલટું ગંગાજળરુપે તેના વખાણ થાય છે. તેમજ ભક્ત જે જે કાર્યો પ્રભુ સેવોપયોગી જાણી કરે તે તે કાર્યોમાં કદાચ પૂરેપૂરી શુદ્ધતા ન હોય છતાં શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રભુને સમર્પણ કરેલા સહેજ દોષવાળાં કર્મો પણ નિંદવા લાયક ન રહેતાં બ્રહ્મમય (બ્રહ્મને લાયક) થઈ તે કર્મો વખાણને પાત્ર ગણાય છે.

આપણા હિતેચ્છુ આપણા હિત માટે કોઈ કાર્ય શુદ્ધ ભાવના રાખી કરે, અને તે આપણને કદાચ નુકશાન થાય, તોપણ તેના શુદ્ધભાવ વડે આપણે જેમ તેનો દોષ વિચારતા નથી, તેમ શુદ્ધભાવનાથી પ્રભુસેવોપયોગી જાણી કરેલાં કાર્યમાં દોષની સંભાવના થઈ જાય તોપણ પ્રભુ તે કાર્ય

સેવારુપ જ માની લે છે, અને તે કાર્ય તેના ભાવની વૃદ્ધિના કારણરુપ જ બને છે તેવું કાર્ય કદાચ ભક્તને પ્રભુસેવામાં અંતરાયરુપ થઈ જાય, તે પણ તે ભાવવૃદ્ધિરુપ વિરહનું કારણ બને છે, અને એ રીતે કોઈ કોઈ સમયે તો શિથિલભાવને સતેજ કરવામાં કારણરુપ થાય છે.

॥इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं सिद्धांतरहस्यं संपूर्णम्॥

સારાંશ

(૧) બ્રહ્મસંબંધ લીધાથી પ્રથમના તમામ જાતના દોષોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

(૨) બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી ઠાકોરજીની સેવા કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી સેવામાં ચિત્ત ન પરોવાય ત્યાં સુધી ચિત્તમાં રહેલી અવિદ્યા ખસતી નથી, જેથી પોતાનું શ્રેય થવામાં

વિલંબ થાય છે, માટે સેવામાં ચિત્ત પરોવવું.

(૪) અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, એટલે પ્રભુને અંગીકાર કરાવ્યા વિનાની કોઈ ચીજનો ઉપભોગ કરવો નહિ. અર્ધભુક્ત આપણે અથવા કોઈએ ભોગવેલી ધરાવવી નહી.

(૫) નિવેદન, દાન અને સમર્પણનો ભેદ યાદ રાખવો.

(૬) આ ભક્તિમાર્ગમાં સેવકોનો સ્વામી પ્રત્યે જે ધર્મ છે તેને અવલંબીને પ્રભુસેવામાં તમામ કાર્યો કરવાં. પોતાના દેહાદિના સુખની અપેક્ષા રાખવી નહિ. સ્વામીનાજ સુખની અપેક્ષા રાખવી.

(૭) સ્વામીની સેવા કરતાં દોષ ન થવા કાળજી રાખવી, પરંતુ કોઈ દોષ થઈ જાય તો ફરી તેમ ન બને તે માટે કાળજી રાખવી.

કારણકે એ તો ભક્તિમાર્ગમાં બહુ બાધક છે. અને તે કોઈપણ પ્રસંગે ન કરવા માટે નવરત્ન અને અંતઃકરણ પ્રબોધ નામે બે ગ્રંથ કરી શ્રીમહાપ્રભુજી વારંવાર બોધ આપે છે, તે બે ગ્રંથોનું વર્ણન હવે પછી આપવામાં આવ્યું છે.

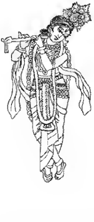

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ अथ नवरत्नग्रंथः॥ (શ્લોક ૯)

चिन्तासंतानहंतारो यत्पादांबुजरेणवः ॥
स्वीयानां तान्निजाचार्यान् प्रणमामि मुहुर्मुहः ॥१॥

શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ આ ગ્રંથ પોતાના અનન્ય સેવક ગોવિંદદૂવેને મનમાં રહેતા ઉદ્વેગો મટાડવા માટે અને તે નિમિત્તે સમગ્ર વૈષ્ણવ માટે કરેલ છે. આ ગ્રંથનો અભિપ્રાય સહિત પાઠ કરવાથી જેવી રીતે ગોવિંદદૂવેનો ઉદ્વેગ (ચિંતા) નાશ પામ્યો હતો, તેવી રીતે ભાવાર્થ જાણી પાઠ કરવાથી દરેક વૈષ્ણવની ચિંતા નાશ પામે છે.

ચિંતાનું સ્થાન અંતઃકરણ છે, માટે અંતઃકરણનું પૂર્ણ રીતે શોધન થવાથી ચિંતાનો નાશ થાય છે.

અંત:કરણમાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચારવાનાં છે.

(૧) મન–સંકલ્પ વિકલ્પ કર્યા કરે છે. (૨) બુદ્ધિ–મને કરેલા સંકલ્પ વિકલ્પના સામસામી રદીઓ આપે છે. (૩) ચિત્ત–મને કરેલા સંકલ્પ વિકલ્પની બાબતમાં બુદ્ધિ તરફથી સામસામા મળેલા રદીઆ ઉપરથી નિશ્ચય કરે છે. બુદ્ધિ અને ચિત્તને ભેગાં ગણીએ તો બુદ્ધિ નિશ્ચયનું પણ કામ કરે છે. (૪) અહંકાર – તે નિશ્ચયનો અમલ કરે છે.

ખરું રત્ન અંધકારમાં પ્રકાશ આપનારા હોય છે. તેમ આ નવ શ્લોકરુપ નવરત્ન અંત:કરણમાં ધારણ કરવાથી અંત:કરણમાં રહેલો ચિંતારુપ અંધકાર નાશ પામે છે માટે આ ગ્રંથનું નામ નવરત્ન ગ્રંથ રાખવામાં આવ્યું છે.

હવે આ ગ્રંથ શરુ થાય છે.

चिंता काऽपि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापीति ॥
भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥ १ ॥

અર્થ: જેમણે પોતાનું (માનેલું) સર્વસ્વ શ્રીઠાકુરજીને નિવેદન કરેલ છે, તેમણે કદાપિ કાંઈ પણ ચિંતા ન કરવી. કારણ કે અંગીકાર કરનાર ભગવાન પણ પુષ્ટિસ્થ છે. તે લૌકિક ગતિ નહિ કરે.

આખા જગતમાં આદિકારણ પ્રભુ એકજ છે. પરંતુ તેમણે કરેલી પુષ્ટિ, મર્યાદા અને પ્રવાહી સૃષ્ટિના જીવ, દેહ અને ક્રિયા જેમ જુદી જુદી છે, તેવી રીતે તેમને ફળ પણ જુદી રીતે આપે છે, માટે -

(૧) જગતના આદિકારણ પ્રભુ દૈવી જીવો મધ્યેના પુષ્ટિ જીવો ઉપર અનુગ્રહ દષ્ટિથી જુએ છે, જેથી પુષ્ટિ જીવો ઉપર પુષ્ટિસ્થ પ્રભુ બિરાજે છે એમ કહેવાય છે.

(૨) તેજ પ્રભુ, દૈવી જીવો મધ્યેના મર્યાદાની અપેક્ષા પ્રધાન જીવો ઉપર વેદાદિમાં કહેલ રીતે ફળ આપવા રુપ દૃષ્ટિથી, જુએ છે. માટે મર્યાદા જીવો ઉપર મર્યાદાસ્થ પ્રભુ બિરાજે છે એમ કહેવાય છે.

(૩) તેજ પ્રભુ આસુરી જીવોના જીવનક્રમ માટે ઠરાવેલા કુદરતરુપ નિયમને અનુસરી કર્મ પ્રમાણે જ ફળ આપવાની દૃષ્ટિથી જુએ છે. જેથી પ્રવાહી જીવો ઉપર પ્રવાહસ્થ પ્રભુ બિરાજે છે એમ કહેવાય છે.

પુષ્ટિ જીવને મુખ્ય ફળ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ (અને તેની સેવા) છે, મર્યાદા જીવને મુખ્ય ફળ અક્ષરની (પ્રભુ દર્શનની પ્રાપ્તિ છે, અને પ્રવાહી જીવોને મુખ્ય ફળ સ્વર્ગની (પ્રભુની વિભૂતિ અથવા શક્તિરુપ દેવલોકની જન્મમરણની) પ્રાપ્તિ છે.

નિવેદન કર્યા પછી લૌકિક બાબતમાં મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પો કરવા નહિ. નિબંધમાં બતાવ્યું છે કે - મિથ્યા ધ્યાન કરવું નહિ, માટે લૌકિક સંકલ્પો આવે તો નિવેદનનું સ્મરણ કરી તરત મનમાંથી તેવા મિથ્યા ધ્યાનરુપ લૌકિક સંકલ્પ વિકલ્પ કાઢી પ્રભુસંબંધીજ સંકલ્પો (મનોરથો વિચારવા) કરવા. આ હકીકત બીજા શ્લોકમાં બતાવે છે.

निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः ॥
सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥ २ ॥

અર્થ: સર્વ પ્રકારે (અથવા હંમેશ) તાદૃશી ભક્તો સાથે નિવેદનનું સ્મરણ કરવું. પ્રભુના દાસને પ્રભુની સેવોપયોગી બાબત સિવાય મનમાં કાંઈ વિચારવાનું નથી, જેથી પ્રભુ સેવોપયોગી સિવાય બીજા સંકલ્પ વિકલ્પોને નિવેદનના સ્મરણથી

હઠાવવા. (એટલે મનોરથ કરવા અથવા ચોજવા.)

મનમાં સદા જેવું સ્મરણ આવ્યા કરે તેવા સંકલ્પ વિકલ્પ ઉઠે છે, માટે જેના લૌકિક સંકલ્પ નાશ પામ્યા છે અને પ્રભુ સંબંધીજ સંકલ્પો આવે છે, તેવા તાદશીની સાથે જ સમાગમથી તેમની પેઠે લૌકિક બાબતના સંકલ્પ વિકલ્પોનો નાશ થઈ મનમાં પ્રભુ સંબંધી જ સંકલ્પો (મનોરથો) આવે છે. એ રીતે તાદશીની સાથેના સમાગમથી મનનું શોધન થવાની જરૂર છે.

પ્રભુ સર્વના નિયંતા હોવાથી અને સર્વના આત્મા હોવાથી પોતાની ઈચ્છાથી જે કરવાનું હશે તે કરશે. જ્યારે આપણા વિચાર પ્રમાણે પ્રભુ કરવાના નથી, પણ પોતાની ઈચ્છાથીજ કરવાના છે તો પછી મનમાં લૌકિક કશો

વિચાર શા માટે થવા દેવો જોઈએ, અને કદાપિ બને તો પ્રથમના અવશેષ વિચારને નિવેદનના સ્મરણથી હઠાવી કાઢવા.

હવે ત્રણ શ્લોક વડે બુદ્ધિનું શોધન કરી ચિંતા દૂર કરવા ઉપાય બતાવે છે.

सर्वेषां प्रभुसंबंधो न प्रत्येकमिति स्थितिः ॥
अतोऽन्यविनियोगेऽपि चिंता का स्वस्य सोऽपि चेत् ॥ ३ ॥

અર્થ: નિવેદન થયા પછી નિવેદન કરેલા તમામ પદાર્થને પ્રભુના સંબંધ છે, ફક્ત જેણે નિવેદન કરેલ છે, તેનો જ કંઈ જુદો સંબંધ નથી. જ્યારે એમજ છે તો પછી એ ફળના કોઈ અન્ય વિનિયોગમાં પણ પોતાને શા માટે ચિંતા કરવી.

પોતાના મમતાવાળા તમામ પદાર્થોનો પ્રભુ સાથે સંબંધ થયો છે તો પછી ધન દેહાદિ પ્રભુના વિનિયોગમાં આવે તે ઉપરાંત તે ધન

દેહાદિ ઈન્દ્રિયાદિના વિનિયોગમાં પણ આવે તો પણ શા માટે ચિંતા કરવી? કારણકે તેમનો પણ પ્રભુ સાથે સંબંધ થયેલ છે એટલે પ્રભુ સંબંધી વસ્તુમાં પોતાનો વિનિયોગ થાય તે ચીજોને પણ શ્રીપ્રભુ સેવામાં લેવાની હોવાથી તેનું પર્યવસાન પણ પ્રભુ વિનિયોગમાંજ થાય છે માટે ચિંતા ન કરવી. (સમર્પિત થએલ સ્ત્રી પુત્રાદિકનો સેવામાં ઉપયોગ ન થતાં, અન્યમાં થાય તોપણ ચિંતા ન કરવી, અને તેમનો પ્રભુકૃત અંગીકાર વિશેષ અથવા કમતી થાય તોપણ ચિંતા ન કરવી.)

अज्ञानादथवा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम्॥
यैः कृष्णसात् कृतप्राणैस्तेषां का परिदेवना॥४॥

અર્થઃ અજ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનથી જેણે આત્મનિવેદન કરેલું તેને કશી ચિંતા કરવાની

નથી, તો પછી જેણે કૃષ્ણની સાથે પોતાના પ્રાણ જોડેલા છે તેને તો શી ચિંતા કરવાની હોય.

ભક્તિમાર્ગમાં પ્રથમાધિકારીએ અજ્ઞાન કે જ્ઞાનથી નિવેદન કર્યા પછી તેનું અંતઃકરણ પ્રથમના અધ્યાસથી અન્ય વિષયમાં પરોવાએલું રહે છે, છતાં ક્રમે ક્રમે પ્રમેય બળથી તેનું અંતઃકરણ અન્યમાંથી કાઢી પોતામાં લગાવશે જ, એમ નિશ્ચય છે, તો તેમને પણ જ્યારે ચિંતા કરવા જેવું નથી, તો જે ઉત્તમ ભક્તનું મન અન્ય વિષયમાંથી નીકળી જઈ પ્રભુની સાથે જ પ્રાણો જોડાઈ ગયા છે, તેને તો કાંઈ ચિંતા કરવાનો સંભવજ ક્યાંથી હોય?

નિવેદન કરેલું હોય (એટલે ફક્ત આ જે છે તે આપનું છે એ જણાવેલ હોય તે.)

ત્યાર પછી તે વસ્તુ પ્રભુલાયક શુદ્ધ કરી ભોગવવા લાયક બનાવાય છે. તે અર્પણ કરવાના પદાર્થો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે અર્પણ થાય છે.

(૧) દેહના સંબંધવાળા ધન વગેરે જડ પદાર્થો પ્રથમ અર્પણ થાય છે.

(૨) દેહ સંબંધી ચિંતાત્મક સગાસંબંધી અર્પણ થાય એટલે તે પણ પ્રભુના છે, એમ જણાયેથી દીકરો જન્મતાં પ્રભુએ તેમની સેવામાં મદદ માટે આપ્યો, અને મરી જાય તો તેમણે પોતાની સેવા માટે ઉપાડી લીધો, એવો ભાવ થાય. અથવા તેમના પ્રત્યે પોતાના નથી એવો વૈરાગ્ય થાય.

(૩) દેહ અર્પણ થાય એટલે દેહમાં પ્રભુ સેવા કરતાં લગારે આળસ ન આવે, અને દેહમાં કોઈ જાતનો અધ્યાસ રહે નહિ.

(૪) ઇન્દ્રિયાધ્યાસ મટી ઈન્દ્રિયોનું અર્પણ થાય, એટલે તમામ ઇન્દ્રિયો પ્રભુ સેવામાંજ લાગે.

(૫) અંતઃકરણાધ્યાસ મટી અંતઃકરણ પ્રભુ લીલાનું જ ચિંતન કરે.

(૬) પ્રાણાધ્યાસ મટી પ્રાણો પ્રભુમાંજ તલ્લીન રહે.

तथा निवेदने चिंता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे ॥
विनियोगेऽपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥५॥

અર્થઃ આગલા શ્લોકમાં કહેલ નિવેદન શ્રીપુરુષોત્તમને વિષે થયું હોય તો અવશ્ય ચિંતા છોડવી. અન્ય વિનિયોગ છતાં પણ ચિંતા છોડવી કારણ કે હરિ પોતેજ સમર્થ છે.

જો નિવેદન પુરુષોત્તમ સિવાય તેના વ્યૂહોમાં કે તેની વિભૂતિમાં થયું હોય તો તો પોતાની લૌકિક ગતિ કે વૈદિક ગતિ થવાની

ચિંતા થાય કારણકે વ્યૂહાદિનું સામર્થ્ય સ્વતંત્ર નથી. શ્રીપુરુષોત્તમનું આપેલું સામર્થ્ય તેમનામાં છે તેથી તે જાતેજ નિર્ભય નથી તો બીજાને શી રીતે કરી શકે માટે સર્વોપરિ શ્રીપુરુષોત્તમ પ્રત્યેજ વપરાયછે માટે તેમને નિવેદન કર્યા પછી ધનાદિનો અન્યવિનિયોગ થાય ત્યાં શ્લોકમાં કહેલ પ્રમાણે ભાવના કરી સર્વ ચિંતાનો ત્યાગ કરવો.

કામનાથી કરેલું, તે તે કામના અધિષ્ઠાતા દેવ અંગીકાર કરે છે, અને તેનું ફળ સ્વર્ગ છે.

નિષ્કામ કર્મમાર્ગથી અર્પણ કરેલ ક્રિયાત્મક પ્રભુ અંગીકાર કરે છે, અને તેનું ફળ સત્યલોક સુધી છે.

શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાનીએ અર્પણ કરેલ તથા મર્યાદા ભક્તે અર્પણ કરેલ તે અક્ષરાત્મક પ્રભુ અંગીકાર કરે છે.

આ દેહ વગેરે સર્વ, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સ્વરુપની સેવા કરવા દાસ રુપેજ છે, એમ શુદ્ધ પ્રેમ ભાવડે અર્પણ કરેલું તે પુરુષોત્તમ જ અંગીકાર કરે છે.

આવી રીતે ત્રણ શ્લોકથી બુદ્ધિમાં વિરુદ્ધ ભાવના ન આવવા દેવાથી બુદ્ધિનો વિકાર દૂર થઇ તેમાં પેઠેલી ચિંતાનો નાશ કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે.

હવે ત્રણ શ્લોકથી ચિત્તના શોધન વડે ચિંતા તજવાનો ઉપદેશ છે.

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ॥
पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात्साक्षिणो भवताखिला: ॥६॥

અર્થ: પુષ્ટિમાર્ગ (અનુગ્રહ માર્ગ)માં રહેલા હરિ લોકમાં અને વેદમાં સ્વાસ્થ્ય નહિ કરે, જેથી બધા ભક્તો સાક્ષી તરીકે થાઓ.

લૌકિકમાં કે વૈદિકમાં જે જે કાળે જે જે બને તે પ્રભુની ઈચ્છાથી બને છે, તે બાબતમાં પોતાને કાંઈ લાભ હાનિ નથી, એવી રીતે ચિત્તમાં નિશ્ચય કરી લૌકિક વૈદિકમાંથી મમત્વનો ત્યાગ કરવાથી સાક્ષીની પેઠે થવાય છે.

અંતઃકરણની સ્થિતિ જો લૌકિકમાં રહે તો દુઃખાત્મક સંસાર ચાલુજ રહે. જો વૈદિક કાર્ય કર્મમાં સ્થિતિ રહે તો પણ તેમજ થાય, વૈદિક નિષ્કામ કર્મમાં અંતઃકરણની સ્થિતિ થાય એટલે છેવટે લક્ષ્યબિંદુ તેજ હોય તેથી પર કાંઈ નથી, એમ અંતઃકરણને લાગતું હોય તો તેને પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ ન થતાં છેવટે બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થઈ, કલ્પાંતે અક્ષરની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. એવા અભિપ્રાયથી લૌકિક વૈદિકમાં અંતઃકરણની સ્થિતિ

એટલે લક્ષ્યબિંદુ પુરુષોત્તમ પ્રાપ્તિ માટે છે. તો અંતઃકરણના અવશેષ અધ્યાસથી મનના સંકલ્પ વિકલ્પ લૌકિક કે વૈદિકમાં કોઈ કોઈ વખત થઈ જાય, તે ઉપરથી પોતાની સ્થિતિ માટે ચિતમાં ઉદ્વેગ કરવો ઘટતો નથી. કૃપાળુ પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખવો કે પોતાના નિશ્ચયવાળા લક્ષ્યબિંદુએ પહોંચાડશે જ.

આ રીતે ચિત્તમાં ભરાયેલ ચિંતા કાઢવાનો ઉપાય બતાવી હવે ચિત્ત પ્રભુ સિવાય બીજા વિષયનો નિશ્ચય કરેજ નહિ તે માટે સર્વોત્તમ ઉપાય બતાવે છે.

सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छया ॥
अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥ ७ ॥

અર્થ: ગુરુની (સામાન્ય) આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રભુની સેવા કરવી, હરિની ઈચ્છાવડે (વિશેષ

આજ્ઞા થતાં) ગુરુઆજ્ઞાનો બાધ થાય તેમાં અડચણ નહિ. એ પ્રમાણે સેવા પર ચિત્ત રાખીને સુખે (આનંદમાં) રહેવું.

લૌકિક વૈદિકમાં ડોળાઈ ગએલું ચિત્ત પણ, પ્રભુ સેવાથી ઠેકાણે આવી પ્રભુ સંબંધીજ નિશ્ચયવાળું થઈ જાય છે, અને જેમ પ્રભુ સંબંધમાં ચિત્ત લાગી રહેલું રહે છે, તેમ લૌકિક અને વૈદિક બાબતમાંથી ચિત્ત આપોઆપ છૂટી જઈ વ્યસન સુધી (ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં બતાવ્યા મુજબ) પહોંચે છે. જ્યારે સેવામાં પૂરેપૂરું ચિત્ત જોડાય છે ત્યારે પ્રભુની ભક્તના શુદ્ધ અંતઃકરણ દ્વારા, સ્વપ્ન દ્વારા, દેહ સંબંધથી રહિત ફક્ત સેવોપયોગી વિશેષ આજ્ઞા થાય તે આજ્ઞા ગુરુ આજ્ઞાને અનુકૂળ હોય, અને ક્યારેક તેને બાધક એટલે પ્રતિકૂળતાવાળી હોય, તો શુદ્ધ અંતઃકરણ અને સ્વપ્નમાં થતી

તેવી વિશેષ આજ્ઞા પ્રમાણે સેવા કરવી.

પ્રભુમાં વ્યસન થાય પછી તો ચિંતાનો સંભવજ નથી ત્યાર પછી સુદૃઢ ભક્તિ થાય છે, એટલે ભગવાન સાક્ષાત્કાર થઈ જે આજ્ઞા કરે છે તે તે આજ્ઞાઓનું સેવન ચિંતા રહિતજ થાય છે.

चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्य द्यत्करिष्यति ॥
तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिंतां द्रुतं त्यजेत् ॥ ८ ॥

અર્થ: સેવામાં ચિત્ત ઉદ્વેગ પામે તો પણ હરિ (એટલે ઠાકોરજી અને ઠાકોરજી એટલે ગુરુ) જે જે કરે છે તે તે તેમની લીલા છે, એમ માનીને ચિંતાને જલદી છોડવી.

ચિત્તજ પ્રભુ સેવામાં ઉદ્વેગવાળું રહેવું હોય તો કેમ કરવું? તે બાબતની ચિંતાનો ત્યાગ કેવી રીતે થાય, તે બાબત આજ્ઞા કરે છે કે લૌકિક પ્રતિબંધ પ્રયાસ કરવાથી મટે

છે પરંતુ સેવામાં પ્રતિબંધ હોય તો તે બાબત કશો ઈલાજ કરવો નકામો છે, છતાં ચિંતા ન કરવી. સેવામાં ચિત્ત ઉદ્વેગવાળું રહેતું હોય તો એમ સમજવું કે પ્રભુને આપણી પાસે સેવા કરાવવી નહિ હોય, તે વખતે શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંતાનુસાર જ્ઞાનમાર્ગમાં ચિત્ત પ્રફુલ્લિત રહેતું હોય, તો તેમાં ચિત્ત પરોવવું.

અંતઃકરણમાં જે ભગવત્કાર્ય કરવાથી આનંદ આવતો હોય તે દેહ સંબંધ વગરનું ભગવત્કાર્ય કરવું જોઈએ. નિબંધમાં ભક્તિપ્રકરણમાં કહેલ છે કે જેનાથી સેવા ન બનતી હોય, પરંતુ મન જ પૂરેપુરુ ભગવાનમાં રહેતું હોય તેને પણ સાયુજ્ય મુક્તિ મળે છે, ને તેને પુરુષોત્તમનું દાસત્વ સિદ્ધ થતું નથી. તો પોતે તે પ્રકારનો જીવ હશે અથવા બાકીનો લાભ ભવિષ્યમાં મળશે, એમ ચિત્તમાં નિશ્ચય કરી ચિંતા છોડવી.

આ પ્રમાણે બધી રીતે ચિત્તનું શોધન(સમાધાન) કરી ચિત્તમાંથી ચિંતા કાઢી નાંખવી, મતલબ કે જે જે પ્રકારે ચિંતા ન રહે અને અંતઃકરણ પ્રભુ વિષયમાં લાગે તે તે કાર્યમાં ચિત્ત જોડવું.

હવે એક શ્લોકથી અહંકારનું શોધન બતાવે છે.

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम ॥
वदद्भिरेव सततं स्थेयमित्येव मे मतिः ॥ ९ ॥

અર્થ : તેની સર્વ પ્રકારે હંમેશ એ અષ્ટાક્ષર મંત્ર સર્વ પ્રકારે બોલતા જ હંમેશા રહેવું એવી જ મારી મતિ છે.

અહંકારના શોધનથી તેમાં રહેલી મમતાનો નાશ થવાથી દૈન્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તે દૈન્ય સર્વ મલીનતા તોડવાનું પરમ સાધન થઈ પ્રભુમાં ખરી પ્રીતિ જોડાવે છે.

ઉપર પ્રમાણે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારના શોધનથી ચિંતાનો નાશ થઈ દીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે ખરી દીનતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ પ્રભુની અંગીકૃતિનો અનુભવ થાય છે. દીનતા પ્રાપ્ત કરવામાં અષ્ટાક્ષર મંત્ર ઘણોજ અસર કરનાર છે, કારણ કે આ મંત્ર દીનતાનો જનક છે. દીનતા પ્રાપ્ત થયા પછી પણ આ મંત્ર કાયમ જપવો જેથી પ્રભુ વિના રહ્યું ન જાય તેવી દીનતા પ્રાપ્ત થઈ પ્રપંચની તદન વિસ્મારિક અંતિમ વિરહ દશા થઈ પછી સ્વરુપના સાક્ષાત દર્શનાદિ થાય છે.

॥इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं नवरत्नग्रंथः संपूर्णः॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥अथ अंतःकरणप्रबोधग्रंथः॥(શ્લોક૧૦)

નવરત્ન ગ્રંથમાં ચિંતા છોડવા માટે અંતઃકરણ મધ્યેના મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારનું પૃથક પૃથક શોધન કરી ચિંતાનો ત્યાગ કરવા ઉપદેશ બતાવ્યો છે. આ અંતઃકરણ પ્રબોધમાં સમગ્ર અંતઃકરણને સાવધાન કરી નવરત્નમાં બતાવેલ ઉપરાંત ચિંતા છોડવા માટે ખાસ ઉપદેશ છે.

अंत:करण मद्वाक्यं सावधानतया श्रृणु ॥
कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

અર્થઃ હે અંતઃકરણ મારૂં વચન સાવધાનતાથી સાંભળ. ખરી રીતે દોષ વગરનું કૃષ્ણથી બીજું દૈવ નથી.

જો અંતઃકરણ પ્રભુ સિવાય અન્ય વિષયમાં લાગેલું હોય, અથવા અલૌકિકમાં પોતાની ગતિ બાબત ચિંતામાં પડેલું હોય, તો તેને સાવધાન થઈ પોતાની શિક્ષા સાંભળવા માટે આજ્ઞા કરે છે.

ભક્તના અંતઃકરણ અમૃતવચનો સાંભળવા માટે જાગ્રત થઈ ઉત્સાહવાળાં થયા બાદ આપ આજ્ઞા કરે છે કે:

ખરી રીતે દોષ વગરનું દૈવ શ્રીકૃષ્ણ જ હોવાથી અંતઃકરણમાં રહેલા અવશેષ (બાકી રહેલા) દોષો પૂર્ણ રીતે કાઢી નાંખવાને શ્રીકૃષ્ણથી અન્ય કોઇ દેવ નથી. જીવ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દોષ કાઢવા પ્રયત્ન કરી શકે છે. પણ તેવડે પૂરેપૂરા દોષ નીકળી શકતા નથી, જેથી અવશેષ રહેલા દોષોનો ભક્તના ઉપર કરુણા કરી પોતે જ નાશ કરે છે.

સ્વભાવ ઉપર પૂર્ણ વિજય ન થવાથી સ્વભાવ દોષને લીધે કેટલાક ભક્તોને પોતાની સ્થિતિ બાબતમાં ચિંતા રહેતી હોય, તેમની ચિંતા દૂર થવા માટે આપ આજ્ઞા કરે છે કે :

चांडाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ॥
कदाचिदपमानेऽपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥
समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ॥
का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

અર્થ: ચાંડાલી જો રાજપત્ની થઈ અને વળી રાજાએ માનિતી કરી, પછી ક્યારેક રાજા વડે અપમાન થયા છતાં પ્રથમની ચાંડાલી સ્થિતિથી શું ક્ષતિ (હલકી ગણાય) છે?

સમર્પણથી પહેલા હું શું હંમેશાં ઉત્તમતાથી રહેલો હતો! મારી શું અધમતા થયેલી છે કે જેથી પશ્ચાતાપ (ચિંતા) થાય?

ચાંડાલીના દૃષ્ટાંતથી કહે છે કે, પ્રભુની અંગીકૃતિ પહેલાં એટલે નામ (અષ્ટાક્ષર મંત્ર) અને નિવેદન (બ્રહ્મસંબંધ) થયા પહેલાં તારી સ્થિતિ ચાંડાલી બરોબર હતી, તેવી સ્થિતિમાંથી નામ મંત્રથી રાજપત્ની સમ થઈ; અને બ્રહ્મસંબંધ થયાથી માનિતી થઈ, એટલે પ્રભુની શ્રીઅંગની સેવા કરવા પૂર્ણલાયક બનાવી.

પૂર્વના મલીન અધાસનો પૂર્ણ નાશ ન થવાથી સેવામાં પ્રમાદ થવાથી અથવા અહંકાર થવાથી પ્રભુના તરફથી અપમાન થયું, એટલે સેવાથી પ્રતિબંધ થયો. આવા વખતે મન ચિંતામાં પડે, તો અંતઃકરણમાં જે મલીનતા રહેલી હોય તેમાં ઉલટો વધારો થાય, માટે તે વધારો ન થવા માટે આપ આજ્ઞા કરે છે કે પ્રથમની અવશેષ ચિંતાનો જે તે રીતે ત્યાગ કરવો, પરંતુ ચિંતાના નવા

અંકુરો તો અંતઃકરણમાં ન જ ફૂટવા દેવા, આવા વખતે એમ સમજવું કેપ્રભુએ અંગીકૃતિ કરી તે કાંઇ મારી લાયકી જોઈ કરી નહોતી, પણ આપે કૃપા કરીને જ કરી હતી, તેવી જ રીતે આ પ્રતિબંધ પણ મારા પર કૃપા કરી સર્વના દોષોના નિવારણ માટે જ નાંખ્યો હશે એમ સમજવું. વળી પોતાની લૌકિકમાં જ ગુંથાઈ રહેવારુપ પ્રથમની અવસ્થાની સાથે હાલની અવસ્થાની સરખામણી કરવાથી ચિંતારૂપ દોષનો અંતઃકરણમાં વધારો થવા પામતો નથી.

ચિંતા દોષરુપ છે, પણ આવા વખતમાં વિરહ થાય એ તો પ્રભુની પુનઃઅંગીકૃતી થવામાં બહુજ ઉપયોગી છે, માટે ચિંતા અને વિરહનો ભેદ યાદ રાખવો જોઈએ.

सत्यसंकल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ॥
आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोऽन्यथा भवेत् ॥४॥
सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ॥

અર્થઃ વિષ્ણુ સત્ય સંકલ્પવાળા છે જેથી બીજે પ્રકારે નહિ કરે. જીવે તો સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે જ હંમેશા કરવું. જો બીજી રીતે થાય તો સ્વામિદ્રોહ થાય. સેવકનો તો એ જ ધર્મ છે, સ્વામી પોતાનો (સેવક પ્રત્યે) ધર્મ બજાવશે.

સ્વામી અને સેવકનો પરસ્પર ધર્મ બતાવે છે.

સ્વામી તો સેવકના ઉપર કૃપાયુક્ત છે જ, અને તેમનો સંકલ્પ (સેવકના પ્રત્યેના હિતકારી વિચાર) સત્ય છે, જેથી હંમેશાં સેવકના હિતની જ બાબત સ્વામી વિચારે છે, અહિતની બાબત કદી વિચારતા નથી એમ અંતઃકરણમાં જીવે ખાત્રી રાખી નિશ્ચિત કહેવું.

હવે સેવકનું સ્વામી પ્રત્યે કર્તવ્ય બતાવે

છે - સેવકે તો સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે હંમેશા સેવા કરવી જોઈએ. સેવક પ્રત્યે સ્વામીની ગુરુદ્વારા થયેલી સામાન્ય આજ્ઞા પોતાની (પ્રભુની) સેવામાં પ્રસન્ન મનથી તત્પર રહેવાની છે. આ ઉપરાંત અંતઃકરણ દ્વારા અને સ્વપ્ન દ્વારા પોતાના દેહસંબંધી ન હોય તેવી પ્રભુ તરફથી વિશેષ આજ્ઞા થાય તે વિશેષ આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ, એમ ન થાય તો સ્વામીનો દ્રોહ (અપરાધ) થાય.

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गंगासागरसंगमे ॥ ५ ॥
याऽपि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया ॥
देहदेश परित्यागः तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥
पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोऽहं न चान्यथा ॥

અર્થ: ગંગા અને સાગરના સંગમ ઉપર ઠાકુરજીની પ્રથમ જે આજ્ઞા થઈ, અને પછી મધુવનમાં જે બીજી આજ્ઞા થઈ તે અનુક્રમે

દેહ અને દેશના પરિત્યાગ સંબંધી હતી. તે મારા વડે (પહેલાંની દૈવી જીવોના ઉદ્ધારરુપ ભાગવતની સૂક્ષ્મ તત્વજ્ઞાનવાળી તથા ખરી ભક્તિદર્શક ટીકા કરવાની આજ્ઞા થયેલી હતી, તેના પાલનના આવેશને લીધે) ન કરાઈ, અને ત્રીજી આજ્ઞા લોકગોચર પરિત્યાગ સંબંધી થઈ, ત્યાં શા માટે પશ્ચાતાપ (ચિંતા) કરવો. હું સેવક છું, બીજો નથી.

શ્રીમહાપ્રભુજી પોતાનો દાખલો આપી ભક્તોએ ચિંતા ન કરવા ઉપદેશ આપે છે.

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું કે પ્રભુ આજ્ઞાનું તરત પાલન થવું જોઈએ, જો તે પ્રમાણે ન થાય તો સ્વામીદ્રોહ થાય, પરંતુ પ્રભુએ કરેલી કોઈ પ્રથમની આજ્ઞાના પાલનમાં મન આવેશવાળું હોય, તે આજ્ઞાનું કાર્ય પુરું ન

થયું હોય તેટલામાં બીજી આજ્ઞા થાય, તો પ્રથમની આજ્ઞાનું પાલન કરવાના આવેશવાળું મન બીજી આજ્ઞાના પાલનના આગ્રહમાં ગફલતવાળું થઈ જાય, તો સ્વામીદ્રોહ થવા બાબત ચિંતા કરવી કે નહિં? આવી શંકાના સમાધાન માટે વિચાર કરાય છે.

જો કે બંને આજ્ઞા પ્રભુની છે (પોતાના દેહસંબંધી લૌકિક સ્વાર્થની બાબત નથી, તેથી પાખંડનો સંભવ નથી.) છતાં પહેલી આજ્ઞાની બાબત પૂર્ણ થયા અગાઉ બીજી આજ્ઞા થાય, તો એ જરુરનું છે કે પહેલી આજ્ઞાનું પાલન થવુ ંજોઈએ. પણ ફક્ત પહેલી આજ્ઞાના પાલનમાં આવેશવાળું મન લૌકિક કોઈ પણ સ્વાર્થ વગરનું હોવા છતાં બીજી આજ્ઞામાં ગફલતવાળું થઈ જાય, તો બીજી આજ્ઞાનું ભાન થતાં જ તેનું પાલન

થવું જોઈએ, પણ થયેલા વિલંબ માટે ચિંતા તો ન જ કરવી; કારણ કે ચિંતા તો અંતઃકરણના વિષરુપ જ છે, માટે તેને અંતઃકરણમાં જગા ન આપવી. બીજી આજ્ઞાનું તરત પાલન ન થવાથી તે આજ્ઞા ફરીથી થાય, તો તે બીજી આજ્ઞાના પાલન માટે અંતઃકરણને સાવધાન કરવા માટે છે, પણ દ્રોહરુપે નથી. જો પ્રભુને સેવક પ્રતિ તિરસ્કાર થયો હોય તો તેવી રીતે બીજી આજ્ઞા પુનઃકરતા નથી, પણ ઉપેક્ષા જ કરે છે. માટે તેવા વખતે અંતઃકરણ સાવધાન કરી બીજી આજ્ઞાનું પાલન કરવા તત્પર થવું. પણ ચિંતા ન કરવી.

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न दृष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥
सर्वं समर्पितं भक्तया कृतार्थोऽसि सुखी भव ॥

અર્થઃ હે અંતઃકરણ ! શ્રીકૃષ્ણ લૌકિક

પ્રભુની પેઠે ક્યારે પણ ન જોવાં. ભક્તિવડે સર્વ સમર્પેલું છે તેથી તું કૃતાર્થ છે, માટે સુખી થા. (ચિંતા ન કર એમ આશ્વાસન કરે છે.)

લૌકિક પ્રભુ (રાજા, શેઠ, ધણી) સેવક ઉપર અમુક પ્રસંગે ખુશ થાય છે અને પછી બીજે પ્રસંગે તેના પર ગુસ્સે થઈ કાઢી મૂકે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કદી વિચારવું નહિ. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ અંગીકૃત જીવનો પછી તિરસ્કાર કરતા નથી. તેની ગફલત બદલ તેના પર અનુગ્રહ કરી તેનું મન અન્યમાંથી નીકળી પોતાના તરફ લગાડવા તેને દંડ દે છે, પણ તે દંડ અનુગ્રહરુપ જ છે.

જેને અંતઃકરણમાં સર્વસ્વ શ્રીકૃષ્ણ જ છે, આલોક અને પરલોકમાં કંઈ ઈચ્છિત નથી, તેમ કશામાં મમતા નથી, તમામ ઠાકુરજીને સ્નેહપૂર્વક સમર્પણ કરેલું છે, તે

કૃતાર્થ છે. તેને કોઇ કાળે ગમે તેવી સ્થિતિમાં ચિંતા કરવાની નથી.

प्रौढाडपि दुहिता यद्वत स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ॥

અર્થ: જે પ્રમાણે મોટી ઉમ્મરની દીકરીને (તેના માબાપ) સ્નેહથી સાસરે ન મોકલે તો એમ કરવાથી વર નારાજ થાય છે, તે પ્રમાણે દેહ વિષે ન કરવું.

દીકરીના દૃષ્ટાંતથી શ્રીઆચાર્યજી ઉપદેશ આપે છે, કે આ દેહ ઉપર સ્નેહ રાખી તેને પ્રભુ કાર્યમાં જોડાવામાં આળસ કરવી નહિ, જો આળસ કરવામાં આવે તો પ્રભુ નારાજ થાય, જેથી સેવકે પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો ન ગણાય. જો સેવક પોતાનો ધર્મ ન બજાવે તો સ્વામિદ્રોહ થાય, જેથી સેવક પરની કર્તવ્યતા પણ થયેલી ન જણાય તો તેમાં

સેવકનો જ દોષ છે, માટે તેવો દોષ થઈ જાય તો તે દોષ જાણવામાં આવતાં તે બાબત ચિંતા ન કરતાં પોતાની ભૂલ તરત સુધારી આળસ ન કરતાં દેહને પ્રભુસેવામાં બરાબર રીતે જોડવો.

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय॥९॥
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथंचन ॥

અર્થ: જો લોકની પેઠે મારી સ્થિતિ હોય તો શું હોય, એ પ્રમાણે વિચાર કર. અશક્યમાં હરિ જ શરણ છે. એમ સમજી કોઈ પ્રકારથી મોહ(ચિંતા)ને પ્રાપ્ત ન થા.

(ભાગવતનો અર્થકરી લોકમાં મારી પ્રસિદ્ધિથીય તે પણ શા કામની? અને દેહત્યાગ પછી ઉત્તમ ફળ શ્રીકૃષ્ણરુપી મળવાનું છે. દેહત્યાગ અશક્ય છે, પણ અશક્યમાં હરિ જ શરણ છે.)

જ્યારે પ્રભુ તરફથી કાંઈ દંડ થાય, તે વખતે ચિંતા ન કરતાં વિચારવું કે પ્રવાહી જીવોની પેઠે મારી સ્થિતિ હોત તો મને પ્રભુએ આપેલ દંડની પણ કાંઈ સ્મૃતિ ન રહેતાં લૌકિક અનેક પ્રકારના સુખ દુઃખમાં મન દોરાયું હોય તો શી ગતિ થાત. એમ વિચાર કરી દંડ થવાથી પણ પોતાનું મન પ્રભુમાં વિશેષ રહ્યા કરતું હોય તે જ પ્રભુ અંગીકૃતિની ખાતરી છે, માટે ચિંતા ન કરતાં આનંદ સહિત અંતઃકરણ પ્રભુમાં જોડી રાખવું.

કદાચ સેવા કે કથાવાર્તા વગેરે જે જે કાર્યમાં અંતઃકરણનું અશક્યપણું જણાય, તો હરિશરણની ભાવના અંતઃકરણમાં કાયમ રાખવી, અને નવરત્ન ગ્રંથના ૮માં શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચિંતાનું સમાધાન કરવું, પરંતુ કોઈ રીતે મોહ(ચિંતા)ને પ્રાપ્ત ન થવું.

કાંઇક પ્રભુની સ્મૃતિપૂર્વક અંતઃકરણમાં ફીકર થાય તે ચિંતા કહેવાય, અને જ્યારે અંતઃકરણમાં પ્રભુની તદ્દન વિસ્મૃતિ થઇ ફીકર થાય, તે મોહ કહેવાય. મોહ ઉત્તર રુપ છે અને ચિંતા પૂર્વરુપ છે, માટે જ ગમે તે બાબતમાંચિંતા ન થવા માટે નવરત્ન અને અંતઃકરણ પ્રબોધગ્રંથમાં બોધ છે કારણકે અંતઃકરણમાં ચિંતા પ્રવેશ કરવા ન પામે તો પછી મોહ થવાનો સંભવ જ ન રહે.

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ॥ १० ॥
चितं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

અર્થઃ એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના દાસ શ્રીવલ્લભના ચિત્તપ્રતિ કહેલ હિતકારી વચન સાંભળીને ભક્ત નિશ્ચિતપણાને પામે.

પ્રભુ પ્રત્યે દાસપણાથી રહેનારને કોઇ પ્રકારથી ચિંતા કરવાની નથી, એમ બતાવવા

માટે અહિં શ્રી મહાપ્રભુજી પોતે પોતાને માટે શ્રીકૃષ્ણના દાસ એવું વિશેષણ આપે છે.

ચિંતાનો નાશ થાય એવાં આ હિતકારી વચનો છે. ચિત્તમાંથી જ્યારે ચિંતાનો પૂર્ણ નાશ થાય, ત્યારે અંતઃકરણ પ્રસન્ન રહે છે. પ્રસન્ન અંતઃકરણથી જ દાસ ધર્મ બજાવાય છે. દાસ ધર્મ બજાવતાં કોઈપણ પ્રકારનો અવિદ્યાજનક અધ્યાસ રહેતો નથી તે વખતે સ્વામી સેવક પ્રત્યે બજાવવાના તમામ ધર્મો બજાવે છે, ત્યારે સેવક કૃતકૃત્ય બને છે, માટે દાસધર્મ ન ચૂકાય, એવી રીતે હંમેશા સાવધાન રહેવું જોઈએ.

આ અંતઃકરણ પ્રબોધ ગ્રંથ પોતાના અંતઃકરણ એટલે વૈષ્ણવોને ઉદ્દેશી ભક્તો માટે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ કરેલો છે, એમ આસાપાસના સંજોગો જોતાં તથા પ્રાચીન ટીકાગ્રંથો જોતાં જણાય છે.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥अथ विवेकधैर्याश्रयग्रंथः॥(શ્લોક ૧૭)

विवेकधैर्य सततं रक्षणीये तथाश्रयः ॥

અર્થઃ હમેશાં વિવેક, ધૈર્ય તથા આશ્રય રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે.

વિવેક

विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यति ॥ १ ॥

અર્થઃ વિવેક તો હરિ સર્વ પોતાની ઈચ્છાથી કરશે.

પ્રથમ વિવેક - પ્રભુ હરિ છે, એટલે ભક્તનાં દુઃખ અને પાપના હરનાર છે, તેવા દયાળુ પ્રભુ પોતાની ઈચ્છાથી (એટલે સહેજ સ્વભાવથી) જે કરવું હશે તે કરશે. આમ મનમાં ભાવના રાખવી એ પ્રથમ વિવેક છે.

આ જગતમાં જે માણસો દેવો કે દૈત્યો પોતે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કાંઇ પણ કરવાને સમર્થ નથી. જ્યારે આમ છે તો પોતાના અહંકારપણાથી મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ કરવાથી કાંઇ થઇ શકતું નથી, માટે મનને પ્રભુથી બહિર્મુખ કરવું ન જોઇએ. એમ આ પ્રથમ વિવેકથી સમજવાનું છે.

प्रार्थिते वा ततः किं स्यात् स्वाम्यभिप्रायसंशयात् ॥
सर्वत्र तस्य सर्वं हि सर्वसामर्थ्यमेव च ॥ २ ॥

અર્થ: પ્રાર્થના કરી સ્વામીના અભિપ્રાયમાં સંશય કરવાથી શું થાય? સર્વ ઠેકાણુ પ્રભુનું જ છે, અને સર્વ સામર્થ્યાં પણ પ્રભુનું જ છે.

બીજો વિવેક - જ્યારે ભગવાન પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ કરે છે, તો ભગવાનની પાસે કશી પ્રાર્થના (માગણી) શા માટે કરવી જોઇએ, ન જ કરવી જોઇએ; કારણ કે પ્રભુ

પ્રાર્થનાથી કાંઈ આપતા નથી, પણ જે આપવું (જીવની યોગ્યતા પ્રમાણે) ઘટે છે, તે પોતાની ઈચ્છાથી જ આપે છે. જે આપે છે તે વગર માગે જ આપે છે, પ્રાર્થનાની કશી ઈચ્છા રાખતા નથી. જન્મ્યા પહેલાં માતાના સ્તનમાં દૂધની તૈયારી રાખવા કોણે માગણી કરી હતી. તેમજ બાળ અવસ્થામાં પોતાના રક્ષણ માટે માબાપ કે બીજાના મનમાં પોતાપણાની ભાવના થવા માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કોણે અને ક્યારે કરી હતી. એ તો બધું પ્રભુ જ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કરે છે; તેમજ મરણ માટે (લૌકિક દેહથી છુટા થવા માટે) કોઈ પ્રાર્થના કરતું નથી, છતાં તે પણ પ્રભુની ઈચ્છા પ્રમાણે જ વગર માગે આવે છે. આવી રીતે જ્યારે પ્રાર્થના કશા ઉપયોગની નથી તો પ્રાર્થના ન જ કરવી એમ સમજવું એ બીજો વિવેક છે.

ત્રીજો વિવેક - પ્રાર્થના કરવાથી કાંઈ મળતું નથી. પણ ઉલટો અધર્મ થાય છે. જે અંતર્યામી નથી, આપણા મનની વાત જાણવાને અશક્ત છે તેને આપણા મનની વાત જણાવવા માટે પ્રાર્થના કરાય, પરંતુ તે કારણથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી સંભવતી નથી, કેમકે પ્રભુ તો અંતર્યામી છે. આપણા મનમાં શી શી ઈચ્છા છે, તે અંતર્યામી પ્રભુ બધું જાણે છે, પરંતુ આપણી ઈચ્છા આપણા લાભની છે કે ગેરલાભની છે, યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે, તે સમજવાની આપણી શક્તિ નથી, છતાં મનમાં જે સંકલ્પ વિકલ્પ ઉઠે તે સંબંધી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરીએ તે પ્રમાણે પ્રભુ કાંઈ આપે નહિ. અવિદ્યારુપી દોષથી કરેલી પ્રાર્થનાથી તો પ્રભુ અંતર્યામી નથી એવો દોષ આપણા અજ્ઞાનપણાને લીધે આવી જાય છે, પ્રાર્થના કરવાથી આવો દોષ આપણે જાણી બુઝી મૂકતા નથી, છતાં પ્રાર્થના કરવાથી એ દોષ થાય છે જ.

વળી પ્રાર્થના કરવાથી તે કરતાં પણ બીજો વધારે મોટો દોષ થાય છે, આપણી પાસે કોઈ વાઘરી, નાનકસાઈ, સીંધી વગેરે ભીખ માગવા આવે છે, તે વખતે તેની પ્રાર્થના પ્રમાણે આપવાની આપણી ઈચ્છા હોતી નથી, છતાં તે બહુવાર માગી, કળ-કળાટ કરી આપણને સતાવે છે, તેથી આપણે કાયર થઈ તેને કાંઈક આપી કાઢીએ છીએ. આપણે તેને જે કાઈ આપીએ છીએ, તે કાયરતાને વશ થઈ આપણી ઈચ્છા ઉપરાંત આપીએ છીએ. પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાથી આપણે આપણા જેવા, પ્રભુને કાયર માનીએ છીએ. એ બીજો દોષ પણ પ્રભુ ઉપર મૂક્યાના આપણે ગુનેહગાર થઈએ છીએ.

પ્રભુ સત્ય સંકલ્પવાળા છે, તેમના ઉપર આપણે પ્રાર્થના વડે તે અભિપ્રાય ફેરવશે. એમ શંકાવાળા થઈએ, તેથી ઉપર જણાવ્યા

તેવા બે દોષવાળા થઈએ છીએ; (અને પ્રભુ સાથે આપણો અંગીકાર નિત્ય છે. આપણને શરણે લીધા છે તે કદાપિ ત્યાગ નહિ કરે, અને ભક્ત સુખાર્થે જે કરવાનું તે કરશે જ.) એમ જ્યારે આપણા અંતઃકરણમાં ઠસે છે, ત્યારે નિશ્ચય કરીએ છીએ કે પ્રભુની પ્રાર્થના (એટલે હઠથી જે મેળવવું ને લેવા સારું) કરવી એ મહા દોષ છે. આવી સમજણરુપ ત્રીજો વિવેક છે.

ચોથો વિવેક – સર્વ ઠેકાણે પ્રભુનું સર્વ છે અને પ્રભુ સર્વ સામર્થ્યવાન છે. માટે આપણને જે કાળે જે ઘટિત હશે તે સર્વ આપશે જ. તે બાબતની કશી ઈચ્છા કે ચિંતા મનમાં કરવી નહીં આમ સમજવું તે ચોથો વિવેક છે.

જો કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા જ કરવી નહિ, તો પછી મન કયા કામમાં રોકવું? ગીતાજીમાં

કહેલ છે કે મન કર્મ કર્યા વિના (કે સંકલ્પ વિકલ્પ કર્યા વિના) રહેતું જ નથી. મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ થયા જ કરે છે, તે શી રીતે બંધ થાય? આના ઉપાય માટે જ કહેલું છે કે – મનને પ્રભુ વિષયમાં જોડવું, એટલે લૌકિક સંકલ્પ વિકલ્પ મનમાં આવશે નહિં પરંતુ તેને બદલે પ્રભુ વિષયના સંકલ્પો જ મનમાં આવશે, જેથી તેસંકલ્પો મન પ્રભુ તરફ વાળવામાં મદદ કર્તા થશે.

अभिमानस्तु संत्याज्यः स्वाम्यधीनत्वभावनात् ॥
विशेषतश्चेदाज्ञा स्याद् अंतःकरणगोचरः ॥ ३ ॥
तदा विशेषगत्यादि भाव्यं भिन्नं तु दैहिकात् ॥

અર્થ: સ્વામીના આધીનપણાની ભાવનાથી વાસના સહિત અભિમાનનો ત્યાગ કરવો. પ્રભુ અંતઃકરણગોચર છે. તેથી જો દેહ સંબંધીથી જુદી પ્રભુ સંબંધી વિશેષપણાથી આજ્ઞા થાય તો તેની ભાવના કરવી.

પાંચમો વિવેક – આપણે સ્વતંત્ર નથી. પરતંત્ર છીએ. આખું જગત પરતંત્ર છે. પરતંત્ર હોઈ અભિમાન કરવું એ મહાદોષ છે. પ્રભુ સર્વના સ્વામીની ઈચ્છાને અનુકૂળ રહેવું એ આપણો ધર્મ છે. આપણા ધર્મમાં રહેવા માટે સ્વચ્છંદથી બીજે જાય અને આ મેંજ કર્યું, હું આમ કરી નાખું, એ રીતે મનમાં આવે તેનું નામ અભિમાન છે, માટે સ્વામીના આધીનપણાથી અભિમાનનો ત્યાગ કરવો એ પાંચમો વિવેક છે.

પ્રભુના દાસ આખું જગત છે, પણ બધા પ્રભુનું દાસપણું સ્વીકારતા નથી, જેથી તેઓને દાસ ધર્મ સિદ્ધ થતો નથી. દાસના મુખ્ય ત્રણ વર્ગ પડી શકે, તે સમજવું જરુરનું છે.

(૧) કેટલાક ઉત્તમ સેવકો એવા હોય છે કે સ્વામી (શેઠ)ની ઈચ્છા સહજ જાણી

જઈ તેમની આજ્ઞાની વાટ ન જોતાં તેમની સેવામાં પૂરેપૂરા તત્પર રહે છે. આવા સેવકો તે જ ખરા સેવકો છે. (જેવા કે કૃષ્ણદાસ મેઘને જેણે શ્રીમહાપ્રભુજીની મનની વાત જાણી, મુરમુરાલાવી આરોગાવ્યા તેવા.)

(૨) સાધારણ સેવકો શેઠની આજ્ઞા થાય ત્યારે સેવામાં લાગી શકે તેવા હોય છે. તેઓ પોતાના મનની ઉકેલતાથી આજ્ઞા થયા પહેલાં કાંઈ કરવા જેટલા ચાલાક હોતા નથી. તેમને હંમેશને માટે સામાન્ય આજ્ઞા કરેલી હોય તો તે સામાન્ય આજ્ઞા પ્રમાણે કરે જાય છે. પણ પોતાની બુદ્ધિની (સમજથી) ઉકેલતાથી સમય પ્રમાણે કે આગળ પાછળનો વિચાર કરી કાર્ય કરવામાં તેઓ પાછળ હોય છે. આવા સેવક આજ્ઞાંક્તિ સેવક કહેવાય છે.

(૩) કેટલાક હલકા સેવકો શેઠની સામાન્ય કે વિશેષ આજ્ઞાઓ પ્રમાણે મનની નાખુશીથી પણ દબાણને લીધેજ કાર્ય કરે છે, પણ મનમાં કાંઈ ઉમંગ રાખતા નથી. આવા સેવકો તે તાબેદાર સેવકો છે. (લોકમાં દેખાવ કરવા પુરતાં વર્તે છે તે.)

આ ત્રણમાંથી આપણે ક્યા પ્રકારમાં છીએ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. આ ત્રણમાં એક તરીકે પણ આપણે છીએ, એમ દાવો કરી શકીએ તેમ નથી. આપણે હજુ પ્રભુના દાસ થવાને માટે યોગ્ય જ નથી, જેથી અભિમાની અને પ્રભુની ઈચ્છાની પ્રતિકૂળ થનાર તરીકે હજુ તો ઓળખાઈએ છીએ. જેથી તે બાબતની હંમેશા કાળજી રાખી પ્રભુના સેવક બનવા માટે જેમ બને તેમ પ્રભુ ઈચ્છાને અનુકૂળ થવું જોઈએ.

છઠ્ઠો વિવેક - ઉપર જણાવી ગયા તેવા ઉત્તમ સેવકના અંતઃકરણમાં પ્રભુનો આવેશ થાય છે. તેવાશુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રભુની વિશેષ આજ્ઞા થાય છે. એ વિશેષ આજ્ઞા દેહ અને તેના અંગભૂત (સગાસંબંધી)થી ભિન્ન હોય છે. એવી પ્રભુ સેવોપયોગી વિશેષ આજ્ઞા થાય, તે પ્રમાણે કરવા તત્પર રહેવું, એ છઠ્ઠો વિવેક છે.

જ્યારે અંતઃકરણમાં દેહ સંબંધી સંકલ્પ વિકલ્પ ન થતાં પ્રભુ સંબંધી સંકલ્પો થાય, ત્યારે તે શુદ્ધ અંતઃકરણ થયું કહેવાય, તેવા અંતઃકરણમાં સામાન્ય આજ્ઞા ઉપરાંતપ્રભુ સેવોપયોગી સંકલ્પ થાય તે વિશેષ આજ્ઞા જાણવી. ઉપર પ્રમાણે તદ્દન શુદ્ધ અંતઃકરણ ન થયું હોય એવા સાધારણ ભક્તના અંતઃકરણ તેટલીવાર શુદ્ધ થયેલું હોય, તે

વખતમાં ઉપર પ્રમાણે વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે પ્રમાણે કરવા તત્પર થવું.

आपद्‌गत्यादिकार्येषु हठस्त्याज्याश्च सर्वथा ॥ ४ ॥
अनाग्रहश्च सर्वत्र धर्माधर्माग्रदर्शनम् ॥

અર્થઃ આપત્તિ પ્રાપ્ત થઇ હોય તે વગેરે વખતે સર્વથા કાર્યમાં હઠનો ત્યાગ કરવો. સર્વ ઠેકાણે ધર્મ અને અધર્મનું દર્શન કરી અનાગ્રહ રાખવો.

सातमो विवेक - આપત્તિ વખતમાં કાર્યમાં હઠનો ત્યાગ કરવો.

(૧) ભગવત કાર્યઃ સામગ્રી વગેરેનો નિયમ બાંધ્યો હોય તેવી નાણાંસંબંધી બાબતમાં આપત્તિ વખતે હઠ છોડી દેવી. પ્રભુ તો જે ભાવપૂર્વક અર્પણ કરે છે તેજ રંચક છતાં ગ્રહણ કરે છે. ભાવ વગરનું વિશેષ થતાં ગ્રહણ (અંગીકાર) કરતા

નથી. હઠ કરવાથી દેવું થઈ સાખ બગાડવાથી અપયશ મળવાથી મન વિક્ષેપ પામી ભાવહાનિ થાય, માટે હઠનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો.

(૨) વૈદિક અને સ્માર્તકાર્ય: ભગવતકાર્યમાં હઠ ન કરવો, ત્યારે આ કાર્યમાં હઠ ન કરવાની બાબતમાં વિશેષ કહેવાની જરુર નથી.

ધન સંબંધી આપત્તિ હોય, ત્યારે તો સર્વ કાર્ય ન થઈ શકે જ. તે વખતે તથા શૌચ (બાહ્ય આચાર)ના નિયમો પણ ન જળવાય એ સ્વાભાવિક છે. હઠ કરી શૌચના નિયમો પાળવા જાય તો થોડી મુદતની આપત્તિ વિશેષ લંબાય, અને ભગવતકાર્યમાં વિશેષ અંતરાય પડે.

કાર્યમાં હઠનો ત્યાગ કરવા કહેલ છે, પરંતુ ગમે તેટલી આપત્તિ છતાં ભાવનામાં

(એટલે પ્રભુની સેવા સંબંધી વિચારવામાં) કાંઈ પણ ત્યાગ કરવાનું સમજવાનું નથી. શરીરની આરોગ્યતા બગડવાથી અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરી શરીર સુધારવાની ભાવના કરવી, કે અન્યદેવ પાસે કે પ્રભુ પાસે આરોગ્ય માટે પ્રાર્થના કરવી, એથી વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રયનો ત્યાગ થાય છે, માટે તેવી ભાવનાની બાબતમાં તો અવશ્ય હઠ (દૃઢતા) રાખવી જ જોઈએ.

आठमो विवेक - ધર્મ અને અધર્મની સરખામણી કરીને સર્વ ઠેકાણે અનાગ્રહ રાખવો.

ધર્મ (ફરજ)ના કાર્યો જેવાં કે સત્ય, દયા, પરોપકાર વગેરે કાર્યોમાં સર્વ ઠેકાણે ધર્મ અને અધર્મની સરખામણી કરીને જેમાં ધર્મ વધતો હોય તે કાર્યો કરવાં અને જે કાર્યમાં અધર્મ વધતો હોય તે કાર્યો ન કરવાં.

બધા ધર્મો (કાર્યરૂપે કરવાની ફરજો) લૌકિક સ્વાર્થમાં અંધ થઈ અધર્મ ન કરવા માટે જ ફરજરૂપ છે, પણ કેવળ પરોપકાર બુદ્ધિથી તો ધર્મ અને અધર્મનું અવશ્ય દર્શન કરીને જ અનાગ્રહી થવાની જરુર છે.

તેમજ ભગવત્કાર્ય વૈદિક કાર્ય, અને સ્માર્ત કાર્યમાં કાળનો સમભાગ પાડવો કે કેમ? તેવી બાબતમાં પ્રથમ અવિવેક આધારે સમજવું જોઈએ કે શ્રેષ્ઠ બાબતમાં પ્રથમ આગ્રહ રાખવો, તે કાર્ય સંપૂર્ણ થઈ રહ્યા બાદ બીજું કાર્ય કરવું. ભગવત કાર્ય માટે વૈદિક કાર્યમાં હાનિ થાય. તેમજ વૈદિક કાર્ય માટે સ્માર્તકાર્યમાં હાનિ થાય તેનો વાંધો નહિ. લૌકિક કાર્યનો તો નિયમ રખાયજ નહિ, તે તો નાછૂટકે જ કરવાનું છે.

विवेकोयं समाख्यातो धैर्यं तु विनिरुप्यते ॥ ५ ॥

અર્થ: આ રીતે વિવેક પ્રખ્યાત છે, હવે ધૈર્યનું વિશેષ કરીને નિરુપણ કરાય છે.

ધૈર્ય

त्रिदु:खसहनं धैर्यमामृते सर्वतः सदा ॥

અર્થ: મરણ પર્યંત સર્વ પ્રકારથી હંમેશા ત્રણ દુ:ખનું સહન કરવું, તેને ધૈર્ય કહે છે.

त्रण प्रकारना दु:ख.

(૧) આધિભોતિક દુ:ખ: દેહ સંબંધી દુ:ખ આ દેહ અને સંબંધી સગાંવહાલા દુ:ખ વડે જે જે આધિ (મનનું દુ:ખ) વ્યાધિ (શરીર સંબંધી દુ:ખ) અને ઉપાધિરુપ (માની લીધેલું) દુ:ખ થાય તે બધું દેહ સંબંધી દુ:ખ સહન કરવું.

(૨) આધ્યાત્મિક દુ:ખ: ઈન્દ્રિય સંબંધી દુ:ખ. કામાદિ વડે જે દુ:ખ દેહ સંબંધી દુ:ખ ઉપરાંતનું મનમાં થાય છે તે. આ દુ:ખ

કામાદિકને (લૌકિક વિષયોને) નિયમમાં રાખવાની ક્યાશથી થાય છે. (દેવ, ગૃહાદિકથી જે દુ:ખ થાય તે આધ્યાત્મિક દુ:ખ).

આધિભૌતિક દુ:ખ અને આધ્યાત્મિક દુ:ખ બંનેમાં મનના દુ:ખની વ્યવસ્થા એમ સમજવી કે દેહાધ્યાસથી જે દુ:ખ મનમાં થાય તે આધિભૌતિક દુ:ખ અને ઈન્દ્રિયાધ્યાસથી મનમાં જે દુ:ખ થાય તે આધ્યાત્મિક દુ:ખ સમજવું.

(૩) આધિદૈવિક દુ:ખ: પ્રભુ તરફથી પ્રતિબંધાદિક થવાથી થતું દુ:ખ. પ્રભુ સેવામાં આગળ વધવામાં પ્રભુ ઈચ્છા ન હોવાથી અનેક પ્રકારના પ્રતિબંધ નડે તેથી જે દુ:ખ થાય છે.

મનમાં કેવી ભાવના રાખી આ દુ:ખો સહન કરવાં તે કહે છે.

तक्रवद् देहवद् भाव्यं जडवद् गोपभार्य वत् ॥ ६ ॥

અર્થ: આધિભૌતિક (દેહસંબંધી) દુ:ખમાં તક (છાશ)ની પેઠે ભાવના રાખવી, આધ્યાત્મિક (ઇન્દ્રિય સંબંધી) દુ:ખમાં જડભરતના જેવી ભાવના રાખવી. અને આધિદૈવિક પ્રતિબંધાદિકમાં ગોપભાર્યાના જેવી ભાવના રાખવી.

(૧) છાશમાં મમત્વપણાની બુદ્ધિ રહેતી નથી તેમ આ દેહમાં પણ મમત્વપણાની બુદ્ધિ ન રાખવી.

(૨) ભરતજીને પરોપકાર કરતાં છતાં હરણીના બચ્ચાંમાં મમતા થવાથી હરણ યોનિમાં જન્મ લેવો પડ્યો હતો, પછી જ્યારે બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ થયો ત્યારે પ્રભુ કૃપાના બળે પાછલા જન્મોનું ભાન રહેવાથી કોઈનો સંગ ન કરવાનો નિશ્ચય કરી જડ (માટી,

પથ્થર વગેરે) પેઠે પડ્યા રહેતા હતા, ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં પૂર્ણ વૈરાગ્યવાન હતા. જેથી ભૂખ વગેરે પણ બાધા કરી શકતી નહિ. તેવી ભાવનાથી ઈન્દ્રિય સંબંધી આધ્યાત્મિક દુ:ખ સહન કરવું.

(૩) પ્રભુ તરફથી પ્રતિબંધાદિ દુ:ખમાં જેમ અંતર્ગ્રહગતા ગોપીજનોને કામ ભાવથી પ્રભુને મળવાની ઈચ્છા હતી, જેથી પ્રભુએ તેમને તેમના સંબંધી દ્વારા મળવામાં પ્રતિબંધ કર્યો. તે પ્રતિબંધનું દુ:ખ તેમને ભાસવા લાગ્યું. અને પછી પ્રભુ મળવામાં વિલંબ થતાં વિરહ તાપ એવો પ્રકટ થયો કે તે વિરહતાપ દ્વારા કામ ભાવ વગેરે સકામ વૃત્તિઓ ભસ્મ થતાં તેમનો પ્રાકૃત દેહ પડી ગયો, અને નિષ્કામ થઈ પ્રભુના ચરણાવિંદમાં પહોંચી. તે પ્રમાણે પ્રતિબંધાદિ દુ:ખમાં દેહાંતે હું

નિશ્ચય કૃતાર્થ થઈશ એવી બુદ્ધિથી વિરહનો અનુભવ કરતાં કરતાં પ્રભુના સ્વરુપમાં નિષ્કામપણાથી ચિત્ત જોડવું.

જે ગોપિકાનો નિર્ગુણ દેહ હતો તેમને ભગવાન પ્રત્યે જવામાં પ્રતિબંધ ન નડ્યો, અને ત્યાં ગયા બાદ પ્રભુએ પાછા જવા આજ્ઞા કરવા છતાં પાછા વળવાની બુદ્ધિ ન કરતાં ધૈર્યથી ભક્તિમાર્ગ અનુસાર ઉત્તર દીધો. તે પ્રમાણે આપણે પણ (પ્રભુ અને તેને લાયકની વસ્તુ આપણી ઇચ્છાનુસાર મેળવવામાં, તેમજ લૌકિકમાં પણ આપણી ઇચ્છાનુસાર મેળવવામાં) વિલંબથી થતું દુ:ખ (બન્ને સમયમાં) સહન કરી નિરવધિસ્નેહથી નિયમપૂર્વક પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેવાથી પ્રભુ ફળ દેશે જ, એવી દૃઢતા રાખી દુ:ખને સહન કરવું.

આથી દેહાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, અને અંત:કરણાધ્યાસ છોડવાનો આગ્રહ રાખવાની આજ્ઞા કરેલી છે.

प्रतीकारो यदृच्छातः सिद्धश्चेन्नाग्रही भवेत् ॥
भार्यादीनां तथाऽन्येषामसतश्चाक्रमं सहेत् ॥ ७ ॥

અર્થ: દુ:ખનો સામો ઉપાય પ્રભુ ઈચ્છાથી મળી આવે તો આગ્રહી થવું નહિ. ભાર્યાદિનો, બીજાને તથા અસત માણસોનો અતિક્રમ સહન કરવો.

દેહનાં દુ:ખમાં ભગવદિચ્છાથી જે બને છે તે ઠીક બને છે. એવા અંત:કરણના વિવેકબળથી કંઇ ઔષધ સહજ મળી આવે તો તે ન ખાવાનો આગ્રહ કરવો નહિ. દેહના દોષ મટતાં પ્રભુ સેવામાં દેહ વહેલો ઉપયોગી થાય એવી ભાવનાથી ઔષધો ખાવામાં વાંધો નથી, પણ અંત:કરણને

વિશેષ દોષવાન બનાવે તેવાં અગ્રાહ્ય ઔષધ ખાઈ રોગ મટાડવાની ઈચ્છા કરવા કરતાં આ દેહ પડે તેની ચિંતા નહિ એવો આગ્રહ પણ અવશ્યનો છે.

દેહ સંબંધી સ્ત્રીપુત્રાદિક તથા કહેવાતાં સગાંવહાલાં તેમની અવિદ્યાના વિશેષપણાથી આપણું અપમાન કરે, તો તેમના પર ક્રોધ કરવો નહિ. કારણ કે તેઓ ઘણાં હોય જેથી આપણને વારંવાર ક્રોધ આવવાથી ક્રોધના સંસર્ગથી અંતઃકરણમાં આસુરાવેશ થઈ જાય. તેજ પ્રમાણે બીજા જ્ઞાતિના જન સાથે અથવા વ્યવહારમાં અનેક માણસો સાથે પ્રસંગવશાત તેઓ આપણું અપમાન કરે, તે પણ ક્રોધનો આવેશ ન આવવા દેવા માટે સહન કરવું. તેમજ અસત પુરુષોનો સ્વભાવ બીજાની ચેષ્ટા કરવાનો હોય છે, અને સત પુરુષ દુઃખી થાય તેવા ઉપાયમાં તેઓની

પ્રવૃત્તિ હોય છે, આવા અસત પુરુષની સાથે વારંવાર ક્રોધ થાય તો વિશેષ આસુરાવેશ થાય માટે તેમનાથી દૂર રહેવું, પણ તેમના અપમાનથી ક્રોધ ન કરવો.

દેહાધ્યાસ કરતાં અંતઃકરણાધ્યાસ છોડવો વધારે કઠણ છે. માટે આ શ્લોકમાં અંતઃકરણાધ્યાસ છોડવા બાબતે વિશેષ કહેલું છે. હવે પછીના શ્લોકમાં તેજ મુજબ ઈન્દ્રિયાધ્યાસ છોડવા વિશેષ આજ્ઞા કરી છે.

स्वयमिन्द्रीयकार्याणि कायवाङ्मनसा त्यजेत् ॥
अशूरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावनात् ॥८॥

અર્થ: પોતાના લૌકિક સ્વાર્થ માટે કાયા અને મન વડે ઈન્દ્રિયોના કાર્યોને છોડવાં, અને તે પ્રમાણે જ્યાં સુધી અશૂરપણા વડે ત્યાગ ન થઈ શકે, ત્યાં સુધી પોતાના અસામર્થ્યની ભાવના કરવી.

આંખ, કાન, જીભ વગેરે ઈન્દ્રિયો પોત

પોતાના ઘણા કાળના અધ્યાસને લીધે અનેક રીતે પાછી વાળતાં અને પ્રભુની તરફ લગાડવાની મહેનત કરવા છતાં પોતાના અધ્યાસને છોડવામાં અસમર્થતા બતાવે છે, જેથી તેને બળાત્કારથી અધ્યાસમાંથી એકદમ પાખંડ થવાનો સંભવ રહે છે, માટે વૈરાગ્ય અને સંતોષ બરાબર થાય તેવો પ્રયાસ ચાલુ રાખવો, અને તે મુદત દરમ્યાન અહર્નિશ એવી ભાવના રાખવી કે આ ઈન્દ્રિયોને પોતાના કાર્યોમાંથી પાછી વાળવાને પોતાનું અંતઃકરણ હજુ જોઈએ તેવું શક્તિમાન થયું નથી, જેથી ઈન્દ્રિયો આહાર વિહારમાંથી હજુ શાંત થઈ નથી. એમ ભાવના કરી ઈન્દ્રિયોનો અધ્યાસ મટે ત્યાં સુધી નિયમસર ચાલુ રાખવા.

अशक्ये हरिरेवास्ति सर्वमाश्रयतो भवेत् ॥
एतत्सहनमत्रोक्तमाश्रयोऽतो निरुप्यते ॥ ९ ॥

અર્થ: વિવેક અને ધૈર્યની બાબત મનની દુર્બલતાને લીધે રાખવી અશક્ય જણાય, ત્યાં એવી ભાવના રાખવી કે હરિ સર્વ દુઃખહર્તા છે. તેમના આશ્રયથી સર્વ થશે. એ પ્રમાણે ધૈર્યની હકિકત કહી. હવે આશ્રયનું નિરુપણ કરાય છે.

બરાબર રીતે વિવેક અને ધૈર્ય અંતઃકરણમાં સ્થિર કરવાને જીવ પોતાના સામર્થ્યબળથી અશક્ત છે, તેથી દરેક જીવને હરિના આશ્રયથીજ તે સિદ્ધ થાય છે. જ્યાં સુધી અન્યનો આશ્રય રહે છે ત્યાં સુધી મન, વિવેક અને ધૈર્યને રસ્તે ચાલતું જ નથી. કારણ કે પ્રભુ સિવાય ધૈર્ય આપવાને કોઈ સામર્થયવાન નથી. શાસ્ત્રમાં અનેક દેવો અને ભક્તોની વાતો આવે છે, તે કથામાં જ્યારે દેવો અને ભક્તોને અધૈર્યનો (ધૈર્ય છુટવાનો) પ્રસંગ આવે છે.

તે તે વખતે પ્રભુના આશ્રયથી જ ધૈર્યની પ્રાપ્તિ થયેલી છે. જેથી વિવેક અને ધૈર્યની પ્રાપ્તિ માટે પ્રભુનો આશ્રય પ્રથમ જોઈએ, તે આશ્રયનું નિરુપણ હવે કરાય છે.

एहिके पारलोके च सर्वथा शरणं हरिः ॥

અર્થઃ આ લોકમાં અને પરલોકમાં સર્વ સ્થળે હરિ મારું આશ્રય સ્થાન છે, એમ ભાવના રાખવી.

હરિ સિવાય બીજાં તમામ સ્થાન ભયાનક છે. આ ભૂલોકમાં મનની દરેક સ્થિતિ ભયવાળી છે. એ તો સ્પષ્ટ છે, પરંતુ પરલોક એટલે ભૂલોકથી ચડીઆતા ભુવરલોક, સ્વરલોક (સ્વર્ગ) મહર્લોક, જનલોક, તપલોક, અને સત્યલોક સુધી તમામ લોક વધતા ઓછા ભયવાળા છે, માટે તે બધા લોકમાં આપણી સ્થિતિ ઈચ્છવા લાયક નથી.

ફક્ત હરિનોજ આશ્રય ઈચ્છવા જોગ છે. હરિનીજ છાયાની ભાવના કરવી અને તે ભાવના હરિએ અંગીકાર કરી, (તદીયપણાથી આપણો અંગીકાર કર્યો) તો પછી ગમે તે સ્થળમાં અને ગમે તે કાળે કશો ભય નથી.

ભયકારક પ્રસંગો કયા કયા આવવા સંભવ છે, કે તેવા પ્રસંગોમાં વિશેષે કરી હરિ શરણ વિચારાય તે પ્રસંગો કહે છે.

दुःखहानौ तथा पापे भये कामाद्यपूरणे ॥ १० ॥
भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तैश्चातिक्रमे कृते ॥
अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥ ११ ॥
अहंकारकृते चैव पोष्यपोषणरक्षणे ॥
पोष्यातिक्रमणे चैव तथान्तेवास्यतिक्रमे ॥ १२ ॥
अलौकिकमनःसिद्धौ सर्वार्थे शरणं हरिः ॥
एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तयेत् ॥ १३ ॥

અર્થ: (૧) દુઃખ થાય તેવી હાનિમાં, (૨) પાપમાં, (૩) ભયમાં (૪) ઈચ્છિત અર્થ પૂર્ણ કરવામાં, (૫) ભક્તદ્રોહ થઈ જાય તો, (૬) ભક્તિના અભાવમાં, (૭) ભક્તો વડે અતિક્રમ થાય તેમાં, (૮) અશક્યમાં અથવા (૯) સુશક્યમાં સર્વથા હરિ આશ્રયસ્થાન છે, (૧૦) અહંકાર કર્યો હોય તેમાં, (૧૧) પોષ્યવર્ગના પોષણ તથા રક્ષણમાં, (૧૨) પોષ્યવર્ગ અતિક્રમણ કરે તેમાં, (૧૩) તથા શિષ્યવર્ગ અતિક્રમણ કરે તેમાં, (૧૪) અલૌકિક મનની સિદ્ધિમાં, ઉપરની બધી બાબતમાં તથા બીજા સર્વ અર્થમાં હરિશરણની સગા ચિત્તમાં ભાવના કરવી, અને વાચાવડે કીર્તન કરવું.

(૧) દુઃખ થાય તેવી હાનિમાં – માણસને પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કોઈ કોઈ

પ્રકારની હાનિ, દુઃખ ઉત્પન્ન કરતી નથી જેને જે પ્રકારની હાનિથી મનમાં દુઃખ થાય તેવી હાનિમાં ચિંતા થાય છે, જેથી લૌકિકમાં પડી જવાનો ભય રહે છે, માટે તેવી દુઃખકર્તા હાનિમાં પ્રભુશરણની ભાવના કરવી, અને વાણી વડે પ્રભુશરણનું કીર્તન કરવું, તેજ પ્રમાણે નીચેની બાબતોમાં પણ ભાવના અને કીર્તન કરવું.

(૨) પાપમાં – હરકોઈ પ્રકારનું પાપ થઈ જાય તેમાં, (જાણીબુઝીને કરેલા પાપમાં, બીજાને છેતરવારુપ દંભથી જે હરિશરણ ફક્ત મુખે ઉચ્ચારાય, તે પાખંડમાં ગણાય છે.)

(૩) ભયમાં – હિંસક પ્રાણીઓના, અસત પુરુષોના તથા રાજ્ય તરફના ભય વગેરેમાં.

(૪) કામાર્થ પૂર્ણ થવામાં – મનની

ધારણા પ્રમાણે કામ થયું હોય તેમાં અંહકારવૃત્તિ ન થવા માટે હરિશરણ વિચારવું. કામાદ્યપૂરણે એવો પાઠ હોય તો, કામ વગેરેના અપૂરણમાં પણ હરિ શરણ જ વિચારવું.

(૫) ભક્તદ્રોહમાં – ભક્ત આપણો દ્રોહ કરે અથવા ભક્તનો આપણાથી દ્રોહ થઈ જાય તેમાં.

(૬) ભક્તિના અભાવમાં – ભક્તિ ન બની શકતી હોય તેમાં શ્રીહરિનું શરણ રાખવું.

(૭) ભક્તવડે અતિક્રમ થાય તેમાં – ભક્ત તિરસ્કાર કરે ત્યારે (સામાનો દોષ જોઈ મન ક્રોધયુક્ત ન કરતાં પોતાનો દોષ વિચારવો.) શ્રીહરિનું શરણ રાખવું.

(૮) અશક્યમાં – કોઈ પણ અશક્ય

બાબતમાં – (તે બાબત ન થવાથી અસંતોષ ન રાખતાં હરિશરણ યાદ કરવું.)

(૯) સુશક્યાં – સહેલથી જે બાબત બને તેમાં અહંકારવૃત્તિ ન કરતાં હરિશરણ યાદ કરવું.

(૧૦) અહંકાર કરેલો હોય તેમાં – અહંકાર કર્યો હોય તે વખતે જો હરિશરણ સંભારાય તો અહંકારનો નાશ થાય છે, અને અહંકાર થવાથી જે આસુરવેશ થયો તે પણ નાશ પામે છે.

(૧૧) પોષ્યના પોષણમાં અને રક્ષણમાં પોષણ કરાવા યોગ્ય જે સ્ત્રી પુત્રાદિક, તેમના – પોષણમાં અહંકાર વૃત્તિનો ત્યાગ કરી હરિશરણ સંભારવું.

(૧૨) પોષ્યવર્ગ અતિક્રમ કરે તેમાં – પોષ્યવર્ગ આપણા કહેવા પ્રમાણે ન વર્તે

ત્યારે તેના પર ક્રોધ થઈ મન આસુરાવેશવાળું થઈ જાય, તેમ ન થવા માટે હરિશરણ વિચારવું.

(૧૩) શિષ્યવર્ગ અતિક્રમ કરે તેમાં - ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે શિષ્ય ન વર્તે તો તે વખતે ગુરુ ક્રોધ કરે, તો શિષ્યનું બગડે, માટે ક્રોધ ન કરતાં શરણભાવના કરવી. (એ જીવ મારે શરણ છે, ક્ષમાને યોગ્ય છે, વાસ્તે દયા લાવી ગુરુએ ક્રોધ ન કરવો. છતાં ગુરુ ક્રોધ કરે તો, શિષ્યે તો કદી જ ન કરવો. કારણ કે ગુરુનો ક્રોધ, એટલે પ્રભુ આપણું અહિત ઈચ્છે જ ન તો બગડે જ ક્યાંથી, તેથી એ શિક્ષારુપ છે, દંડ જાણી હિત ગણી સહન કરવો.)

(૧૪) અલૌકિક મનની સિદ્ધિમાં - અલૌકિક બાબતની મનમાં સિદ્ધિ થવા માટે

અને થઈ હોય તે વખતે માન ન આવી જાય માટે હરિનું શરણ રાખવું (જેમ રાસલીલામાં ગોપીજનોને માન થઈ જવાથી પ્રભુ અંતર્ધાન થઈ ગયા હતાં.)

આવી વખતે આ અને બીજી દરેક બાબતમાં હરિશરણની ચિત્તમાં ભાવના કરવી, અને વાણી વડે હરિશરણથી ચિત્તમાં ભાવના કરવી, અને વાણી વડે હરિશરણનું કીર્તન કરવું.

ઉપરની બાબતોમાં તો હરિશરણથી ભયમાંથી મુક્ત થવાય છે, પરંતુ નીચે બતાવેલી ત્રણ બાબત તો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરવાની છે.

अन्यस्य भजनं तत्र स्वतो गमनमेव च ॥
प्रार्थनाकार्यमात्रेऽपि ततोऽन्यत्र विवर्जयत् ॥१४॥

અર્થઃ હરિ સિવાય બીજાનું ભજન અને

ત્યાં પોતાની ગમન કરવું (જવું) અને કાર્ય માત્રમાં અન્યની પ્રાર્થના આ ત્રણ તો વિશેષે કરી ત્યાગ કરવાં.

આ ત્રણએ બાબત એટલી ભયાનક છે કે ત્યાં હરિશરણનાં ભાવનાનો સંભવ જ નથી, એટલું જ નહિ પણ પ્રથમની હરિશરણ ભાવના કાંઈ થયેલી હોય તે પણ આ ત્રણ પૈકી એક પણ દોષ વડે નાશ પામી જાય છે, માટે આ ત્રણે વિશેષે કરી ત્યાગ કરવાં. અત્રે અન્ય આસક્તિવાળાને એવી શંકા થાય છે કે શ્રીમહાપ્રભુજી પણ અન્ય સ્થળોએ પધારેલા છે અને તેમનાં દર્શન પણ કરેલાં છે તો આપણે પણ કેમ ન જવું, અને દર્શન કેમ ન કરવાં? આ શંકા શરૂઆતમાં થાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ તે નિર્મૂળ છે, અને ન કરવી, કારણ કે શ્રીમહાપ્રભુજીનું પ્રાગટ્ય તો દૈવી જીવોના કલ્યાણને માટે છે, માટે

આપણા જેવા અન્ય સ્થળોમાં ભટકતા હોય, તેમના પર કરુણા કરી તેમને રસ્તે ચડાવવા માટે અન્ય સ્થળોએ પધારવું થયેલું છે.

શિવજી ઠાકુરજીના અનન્ય ભક્ત છે, અને જ્યોતિર્લિંગમાં સાક્ષાત પધારેલા છે, તો તેવા સ્થળમાં દૈવી જીવોના ઉદ્ધાર માટે અને માયાવાદનો નિરાસ કરવા માટે શ્રીમહાપ્રભુજી પધારેલા ત્યારે અનન્ય ભક્ત જે શિવજી તેમનું સન્માન કરવા રુપ અરસપરસ મળવું થયેલું છે. કોઈ જગાએ તેમનું પૂજનરુપ (પૂજા કરવાની ભાવનાથી)દર્શન કરેલ નથી માટે ઉપરની પણ બાબતોનો અવશ્ય ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા છે.

વળી દૈવી આસક્તિવાળા ભક્તો એમ સવાલ ઉઠાવે છે કે, શ્રીકૃષ્ણને સાથે લઈ

નંદજી અંબાજી ગયાં હતા. એ હકીકત ભાગવતમાં છે, તો આપણે કેમ ન જવું? તે બાબત એમ સમજવાનું છે કે નંદજીને પ્રભુ પર પૂર્ણ પ્રેમ હોવા છતાં મનમાં અન્ય આસક્તિ અવશેષ રહેલી તેથી અંબાજી ગયેલા, પણ તે અન્યાશ્રયના દોષની શિક્ષા તેજ વખત નંદજીને થઈ હતી. તે દોષની શિક્ષારુપે નંદજીને અજગર ગળી ગયો તે વખતે ઠાકુરજીનું શરણ સંભારવાથી ઠાકુરજીએ જ તેમને તેનાથી છોડાવ્યા તે હકીકત પણ તેજ અધ્યાયમાં છે, તેથી જણાશે કે અન્યાશ્રમ મહાબાધક છે.

આ વિષે વિશેષ જાણવાની ઈચ્છાવાળાએ બીજા દરેક ગ્રંથોમાંથી ઘણું જાણવાનું મળશે; જેથી મનનું બરાબર સમાધાન થશે.

अविश्वासो न कर्तव्यः सर्वथा बाधकस्तु सः ॥
ब्रह्मास्त्रचातकौ भाव्यौ प्राप्तं सेवेत निर्ममः ॥१५॥

અર્થ: અવિશ્વાસ ન કરવો કેમકે તે સર્વ પ્રકારે બાધા કરનાર છે. બ્રહ્માસ્ત્ર અને ચાતકની ભાવના કરવી. જે પ્રાપ્ત થાય તેમાં મમતાને અહંકાર વગરના થઈ સેવવું, ભોગવવું, ને પ્રભુસેવા કરવી.

હરિની શરણાગતિ સિદ્ધ થશે કે નહિ એવું મનમાં ઢચુપચુ ન રાખવું. કારણ કે તેવું ઢચુપચુપણું જ સિદ્ધિમાં બાધક છે. બ્રહ્માસ્ત્ર ઉપર રાવણને અવિશ્વાસ આવવાથી હનુમાન તેથી છુટા થઈ ગયા હતા; અને ચાતકને વિશ્વાસ છે, તો મેઘ જડ છતાં તેની કામના પૂર્ણ કરે છે, તૃષામુક્ત કરે છે, તો હરિ ઉપર વિશ્વાસ હોય તો શરણાગતિ સિદ્ધ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે.

વ્યાવૃત્તિ રહિત થઈને અથવા બે પહોર વ્યાવૃત્તિ કરવા છતાં હરિમાં ચિત્ત રાખીને

ભગવદિચ્છાથી જે પ્રાપ્ત થાય, તે વડે મમતા વગરના થઈ પ્રભુસેવા કરવી. સેવા છોડી વિશેષ મેળવવા વધારે વખત વ્યવહારમાં પ્રયત્ન કરવો નહિં.

यथा कथंचित् कार्याणि कुर्यादुच्चावचान्यपि ॥
किंवा प्रोक्तेन बहुना शरणं भावयेत् हरिम् ॥ १६ ॥

અર્થઃ ઉચ્ચ એટલે ઊંચા (વૈદિક), અને અવચ એટલે તેથી હલકો (લૌકિક) કાર્યો સહેજસાજ મમતા રાખ્યા વિના કરવાં. બહુ કહેવા વડે શું? દરેક બાબતમાં હરિના શરણની ભાવના કરવી.

મમતા એક હરિસેવામાંજ રાખવી. બીજા કાર્યો પોતાની ગતિરુપ નથી એમ જાણી જે કર્યા વગર ન ચાલે તે કરવાં. વૈદિક કાર્યો સેવાના અનવસરમાં નિષ્કામપણાથી કાંઈ મમતા રાખ્યા વગર કરવાં. પ્રભુના શરણથી

ઉત્તમતા રાખી લૌકિક વૈદિકકાર્યો મમતા રાખ્યા વગર સહેજસાજ કરવાં, આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રભુ સેવા છોડીને વૈદિકકાર્યો ન કરવાં કેમકે ભક્તિનું મુખ્યપણું, અને વૈદિકનું ભક્તિની સરખામણીમાં ગૌણપણું છે.

एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम् ॥
कलौ भक्तयादिमार्गा हि दुःसाध्या इति मे मतिः ॥१७॥

અર્થઃ એ પ્રમાણે સર્વને હંમેશા હિતકારી આશ્રય બાબત કહ્યું, કળિયુગમાં ભક્તિ જેમાં પ્રથમ છે એવા સનમાર્ગો દુઃસાધ્ય એટલે મુશ્કેલીથી પ્રાપ્તિ થાય તેવા છે, એમ મારી મતિ છે. (એ પ્રમાણે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે.)

આ કળિકાળમાં સનમાર્ગોમાં રુચિ થવી જ મુશ્કેલ છે, પણ રુચિ થયા પછી બીજા

માર્ગોમાં જેજે મુશ્કેલીઓ અને પાછા પડવાનો ભય છે તે ભક્તિમાર્ગમાં નથી, માટે ભક્તિ માર્ગને બધી રીતે સર્વોત્તમ જાણી તેમાંજ મન જોડવું.

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचित विवेकधैर्याश्रयनिरुपणं संपूर्णम् ॥

શ્રીવિવેકધૈર્યાશ્રય ગ્રંથનો ટૂંકમાં સાર.

(૧) હરિ સર્વ પોતાની ઇચ્છાથી કરશે.

(૨) પ્રભુની પ્રાર્થના (સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિ માટે) ન કરવી. (પણ પ્રભુસેવાર્થ સ્મરણ કરવું.)

(૩) પ્રભુની પ્રાર્થના કરવામાં બે મોટા દોષ થાય છે.

(૪) સર્વ પ્રભુનું છે પ્રભુ સર્વ સામર્થ્યવાન છે.

(૫) અભિમાનનો ત્યાગ કરવો.

(૬) અંતઃકરણમાં દેહિકથી ભિન્ન વિશેષ આજ્ઞા થાય (એટલે કે પ્રભુનાં સુખને સારુ

જે આજ્ઞા થઈ હોય તેમાં આપણો કોઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ નથી, એમ નિશ્ચય થાય તો) તેમાં તત્પર રહેવું.

(૭) આપત્તિ વખતે હઠનો ત્યાગ કરવો. પણ ભાવનામાં દૃઢતા રાખવી.

(૮) ધર્મ અને અધર્મની સરખામણી કરી સર્વ ઠેકાણે અનુગ્રહ રાખવો.

ધૈર્ય

(૧) અ-દેહ અને દેહના સંબંધીના દુ:ખમાં (છાશ)ની ભાવના કરવી.

આ-ઈન્દ્રિય સંબંધી દુ:ખમાં જડભરતની ભાવના કરવી.

ઈ-પ્રતિબંધાદિ દુ:ખમાં અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનની ભાવના રાખવી.

(૨) ભગવદિચ્છાથી દુ:ખનો ઉપાય મળે તો આગ્રહ ન કરવો તેમ જ સ્ત્રી વગેરેનો

અતિક્રમ સહન કરવો.

(૩) ઈન્દ્રિયોના કાર્યોને છોડવાં ન છૂટે તો ત્યાં સુધી પોતાના અસામર્થ્યની ભાવના કરવી.

(૪) જે જે ન થઈ શકે તેમાં હરિથી શરણભાવના રાખવી.

આશ્રય

(૧) સર્વ સ્થળે હરિની શરણાગતિ રાખવી.

(૨) અનેક ભયકારક પ્રસંગોમાં હરિશરણ યાદ કરવું.

(૩) હરિ સિવાય અન્યનું ભજન, પોતાથી ત્યાં જવું, અને અન્યની પ્રાર્થના કરવી, એ ત્રણનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો.

(૪) અવિશ્વાસ ન કરવો.

(૫) લૌકિક વૈદિક કાર્યો મમતા રાખ્યા

વગર (સહેજસાજ) કરવાં, મુખ્ય તો પ્રભુ સેવા સંબંધી કાર્ય કરવું. (કારણ કે આપણું ઈચ્છિત ફળ મેળવવામાં બાધકતા આવે નહિ; અને લૌકિકનિંદાથી બને તેટલું બચવા સારું).

।। श्रीकृष्णाय नमः ।।

।। अथ श्रीकृष्णाश्रय ग्रंथः।। (श्लोक

१ १)

વિવેકધૈર્યાશ્રમ ગ્રંથમાં વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રયનું સ્વરુપ કહ્યું, આશ્રયમાં દરેક (એટલે કે લૌકિક અને અલૌકિક બંનેમાં) શક્ય અને અશક્ય બાબતમાં હરિનું શરણ વિચારવાનું કહેલું છે.

હરિ એટલે ભક્તના ત્રિવિધ દુ:ખને હરનાર, એવો અર્થ થાય છે. પરોપકારી માણસ અને દેવો પણ દુ:ખને હરનાર, એવો અર્થ થાય છે. પરોપકારી માણસ અને દેવો પણ દુ:ખને હરી શકે છે, તેમજ દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, મંત્ર, કર્તા, અને કર્મ એ છની શુદ્ધિથી પણ દુ:ખ નાશ પામે છે, તો હરિ શબ્દથી શું સમજવું એમ શંકા થાય તે

મટાડવા માટે કહે છે કે હરિ શબ્દથી શ્રીકૃષ્ણ જ સમજવા. કારણ કે દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ એ છની શુદ્ધિ માટે જ શંકા છે, તો તેઓથી ત્રિવિધ દુ:ખ મટી નિર્ભય શી રીતે થવાય. તેમ તે છએની બરાબર શુદ્ધિ સત્યુગ જેવા સારા વખતમાં કદાપિ હોય છતાં તે પૂર્ણ નિર્ભય બનાવી શકાતા નથી, વળી ગમે તેવો સમર્થ માણસ ભયમુક્ત જ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ દેવો પણ નિર્ભય નથી, તો બીજાને નિર્ભય શી રીતે કરી શકે, માટે આ જગતના આદિકારણ અને સર્વને ભયમાં રાખનાર એક શ્રીકૃષ્ણ જ હરિસ્વરુપથી (એટલે સર્વ પાપને હરનાર તરીકે) બિરાજે છે. તેમનો જ આશ્રય કર્તવ્ય છે, તે બાબત આ કૃષ્ણાશ્રયગ્રંથમાં શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ

આજ્ઞા કરેલી છે.

આ શ્રીકૃષ્ણાશ્રય ગ્રંથનો પાઠ શ્રીકૃષ્ણની (અથવા તો ગુરુની સાનિધ્ય (સમીપ)માં કરવાથી શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય સિદ્ધ થાય છે.

બીજા માર્ગમાં જેમ પોતાના ઈષ્ટનાં દર્શન વખતે પ્રાર્થના કરી પોતાને અને પોતાના કુટુંબને નીરોગી રહેવા, ધનવાન થવા કે બીજી રીતે સુખી થવાની માગણી કરતાં સાંભળીએ છીએ, તેમ આ પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલા વૈષ્ણવોએ તેવી માગણી ન કરતાં શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય સિદ્ધ થવા માટે આ કૃષ્ણાશ્રય ગ્રંથનો પાઠ શ્રી ઠાકુરજીની સાનિધ્ય (સમીપ)માં કરવો, એમ છેવટે આજ્ઞા કરેલી છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્ર શરુ થાય છે.

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ॥

पाषंडप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

અર્થઃ ખલ (ઉપરથી સારો દેખાય, અને અંદર દુષ્ટ હોય તે.) ધર્મવાળા કલિયુગમાં સર્વ માર્ગ નષ્ટ થઈ ગયા, અને લોકમાં પાખંડનો પ્રચાર થયો છે, તેમ છતાં શ્રીકૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો.

શ્રીકૃષ્ણ સિવાય સર્વ, કાળને આધીન છે માટે શ્રીકૃષ્ણને મળવાના માર્ગ સિવાયના તમામ માર્ગ પણ કાળદોષથી દોષવાળા થાય છે. આ કલિકાલ સર્વ કાલમાં કનિષ્ટ છે, જેથી કર્માદિ સર્વ માર્ગનું શુદ્ધ સ્વરુપ નષ્ટ થઈ ગયું છે. જો કે આ કર્માદિમાર્ગો સત્યુગ જેવા શુદ્ધ કાલમાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરુપમાં હોય, તે વખતે પણ તેમનાથીસાધારણ જ શ્રેય થાય છે, પણ આ કલિકાલમાં તો કર્માદિ માર્ગોનું શુદ્ધ સ્વરુપ બિલકુલ નષ્ટ થઈ જવાથી તેને

અનુસરનારા લોક પાખંડમાં પ્રવૃત્તિવાળા થયેલા છે. આવા વખતમાં તો વિશેષે કરી કલ્યાણને માટે શ્રીકૃષ્ણજ ગતિ છે.

શ્રીકૃષ્ણ કાળના પણ કાળ હોવાથી તેમના ભક્તને કાળદોષ લાગતો નથી, સર્વ કાળમાં શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત બરાબર રીતે ઉત્તમ શ્રેય મેળવી શકે છે, જો કે સત્યુગ જેવા શુદ્ધ કાલમાં ટૂંકી દૃષ્ટિવાળાને માટે સાધારણ નિત્ય કરવાના કર્માદિ માર્ગો પોતાના શુદ્ધ સ્વરુપમાં મળી આવવાથી તે સત્યયુગમાં તેમનું સાધારણ કલ્યાણ થાય છે, પરંતુ આ કલિકાલમાં તો તે માર્ગો પણ નષ્ટ થઈ ગયા છે, એટલે બધાના શ્રેય માટે ફક્ત સર્વકાલના અબાધિત ફક્ત શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય જ અવશેષ છે. (બાકી રહ્યો છે)

म्लेच्छाक्रांतेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ॥

सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

અર્થઃ શુદ્ધ ગણાતા દેશો પણ મ્લેચ્છથી વિંટાઇ ગએલા છે તેથી તે બધા પાપના સ્થાનરુપ થયા છે, વળી સત્ પુરુષને પીડા કરવામાં સર્વ લોકસમૂહ મગ્ન (તત્પર) થઈ ગયો છે, તેવા વખતમાં શ્રીકૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો.

જેમ કાળનું શુદ્ધ પણું નથી, તેમજ શુદ્ધ દેશો પણ રહ્યા નથી, જે શુદ્ધ દેશો ગણાતા, અને જ્યાં સંતપુરુષો શાંતિમાં રહી શકતા હતા તેવા શુભ દેશો પણ મ્લેચ્છોથી વિંટાઇ ગયેલા છે, તે કારણથી હાલ સત્ પુરુષોને કોઈ સ્થળમાં શાંતિથી રહેવાનું નથી જેથી સામાન્ય લોકોમાં મન જે વ્યગ્ર થયાં છે. કારણ સ્વધર્માદિક આચરણ કરનારને પીડા થતી દેખવામાં આવવાથી સાધારણ લોકોને ધીરજ રહેતી નથી, આવી રીતે દેશની પણ અશુદ્ધિ

થયા છતાં વિશુદ્ધ સ્થાનરુપ શ્રીકૃષ્ણમાંજ લાગો અને નિર્ભય બનો.

હવે અર્થનું નષ્ટપણું બતાવે છે.

गंगादितीर्थवर्येषु दुष्टैरेवावृत्तेष्विह ॥
तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

અર્થ: ગંગા વગેરે ઉત્તમ તીર્થો પણ દુષ્ટો વડે વિંટાઈ ગયેલાં છે, માટે અર્થરૂપ તીર્થોનું દેવતાઈ સ્વરુપ તિરોહિત થઈ ગયું છે, આવા સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો.

આધિભૌતિક અર્થ, (દ્રવ્ય) દાન વડે શુદ્ધતા કરવામાં ઉપયોગી છે. તેમજ આધ્યાત્મિક અર્થ તીર્થસ્વરુપ છે, તે પાપોને ભસ્મ કરી અંતઃકરણ શુદ્ધ બનાવે છે, પણ દુષ્ટો વડે વિંટાઈ ગયેલાં ગંગાદિ ઉત્તમ તીર્થોનું દેવતાઈ સ્વરૂપ તિરોધાન થઈ જવાથી તે તીર્થોમાં કાયમ માટે દેવતાઈ સ્વરુપ ન

બિરાજતું હોવાથી (જળરૂપ અધિભૌતિક સ્વરૂપ બહારનો મેલ ધોવામાં ઉપયોગી છે, પણ) અંતરનો મેલ ધોઈ અંતઃકરણ શુદ્ધ બનાવી શકતું નથી, ફક્ત સતપુરુષ પ્રત્યેજ તીર્થોનું દેવતાઈ સ્વરુપ આવિર્ભાવ પામે છે, માટે તીર્થના પણ તીર્થસ્વરુપ શ્રીકૃષ્ણમાંજ મારી બુદ્ધિ લાગો.

હવે કર્તાનું નષ્ટપણું બતાવે છે.

अहंकारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ॥
लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

અર્થ: સતપુરુષો (પંડિતો) પણ અહંકારમાં વિશેષ મૂઢ થએલા છે. પાપી પુરુષને અનુસરવાવાળા થયા છે, અને લાભ અને પ્રતિષ્ઠાને અર્થે જ તેમનો પ્રયત્ન છે. તેવા વખતમાં શ્રીકૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો.

અંતઃકરણની શુદ્ધતાવાળો પુરુષ મળવો

હાલ ઘણો દુર્લભ છે, લોકમાં સત ગણાતા હોય, પરંતુ તેઓ ખરી રીતે સત હોતા નથી. અમે બધામાં શ્રેષ્ઠ છીએ વગેરે આપવડાઈના વિચારો અને કથન વડે અહંકારમાં વિમૂઢ થવાથી પોતાની યોગ્યતાનું ભાન રહેતું નથી, એટલું જ નહિ પણ પોતાના સ્વરુપનું અજ્ઞાન હોવાથી પંચપર્વ અવિદ્યામાં ગુંથાએલા હોય છે. વળી તેઓ પાપી પુરુષને અનુસરનારા હોય છે, તેમના તરફથી પોતાને દ્રવ્ય વગેરેનો લાભ અને માન મળવાની લાલસાવાળા હોવાથી તેમને અનુસરનાર હોય છે. તેમનું પારમાર્થિક કાર્ય દેવપૂજન વગેરે લૌકિક દ્રવ્ય, લાભ અને માનને માટે પ્રયત્નવાળું હોય છે, જેથી કર્મમાર્ગમાં કર્તાની પણ વિશુદ્ધતા બિલકુલ

નથી. જેથી સર્વ જગતના કર્તા શ્રીકૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો.

હવે મંત્રનું નષ્ટપણું બતાવે છે.

अपरिज्ञाननष्टेषु मंत्रेष्वव्रतयोगिषु ।।
तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ।। ५ ।।

અર્થઃ મંત્રનું પરિજ્ઞાન ન હોવાથી, વ્રતાદિકનો યોગ ન હોવાથી, વળી અર્થ અને દેવતા તિરોધાન થવાથી મંત્ર નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા છે. તેવા સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો.

વૈદિક અને તંત્રોક્ત એ બંને જાતના મંત્રનું તાત્પર્ય, તેમનું ફળ અને તેમના દેવતાના સ્વરુપનું જ્ઞાન ન હોવાથી તે મંત્રો બહુધા નષ્ટ થઈ ગયા છે.

ગુરુકુલમાં વાસ કરવો. બ્રહ્મચર્યાદિક વ્રતો રાખે અને શુદ્રની સમીપમાં ન ભણે એ વગેરે નિયમ રાખે તો જ મંત્રનું ફળ મળે, પરંતુ તે નિયમ રહ્યો નથી, માટે વૈદિક મંત્રો પણ ફળસાધક નથી. તંત્રોક્તમંત્ર–તાત્પર્યનું જ્ઞાન ન હોવાથી, તેના અર્થ અને દેવતાનું તિરોધાન થઈ જવાથી તે પણ ફલસાધક નથી માટે શ્રીકૃષ્ણનો જ આશ્રય કર્તવ્ય છે.

હવે કર્મનું નષ્ટપણું બતાવે છે.

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ॥
पाषंडैक प्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

અર્થ: અનેક પ્રકારના વાદવડે સર્વ કર્મ અને વ્રતાદિક નષ્ટ થઈ ગયાં છે, અને (વાદીનો) પ્રયત્ન માત્ર પાખંડને ચલાવવા માટે જ છે, તેવા સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ જ મારી

ગતિ હો.

અમુક કર્મ કે વ્રત આ રીતે થાય એમ એક કહે, બીજો બીજી રીતે થાય એમ કહે, ત્રીજો વળી ત્રીજી રીતે જ કહે. એ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારના વાદથી કર્મ અને વ્રતાદિકનું ખરું સ્વરુપ જ તિરોધાન થઈ ગયું, એટલું જ નહિ પણ તે અનેક પ્રકારના વાદમાં દુરાગ્રહ વધી કર્મવ્રતાદિકના બાના હેઠળ પાખંડમાં જ પ્રયત્નવાળા થએલા છે.

સર્વત્ર આવી સ્થિતિ છતાં શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય જ સર્વે રીતે કલ્યાણકારી છે.

આ રીતે કાલ, દેશ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ એ છ શુદ્ધ ન હોવાથી કાર્યમાર્ગથી આ સમયમાં તો કલ્યાણનો કશો સંભવ નથી, માટે તેમાં ચિત્તની વૃત્તિ ન ખુંચવા દેતાં

શ્રીકૃષ્ણનો જ આશ્રય રાખવો. સર્વ કરતાં શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય વધારે છે, એમ અંત:કરણની ખાત્રી થાય તો જ આગ્રહપૂર્વક આશ્રય સિદ્ધ થાય, માટે એક શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણનું નામ માહાત્મ્ય અને એક શ્લોકથી સ્વરુપ માહાત્મ્ય બતાવે છે.

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थित: ॥
ज्ञापिताखिलमाहात्म्य: कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

અર્થ: અજામિલાદિના દોષનો નાશ કરનાર અનુભવમાં રહેલા છે, અને તે વડે જેમણે પોતાનું અખિલ માહાત્મ્ય બતાવ્યું છે, તે શ્રીકૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો.

આ શ્લોકમાં પ્રભુનું નામ માહાત્મ્ય બતાવ્યું છે. ભાગવતમાં સ્કંધ દ્દ્ઠામાં અધ્યાય ૧ થી ૩ લગી અજામિલ આખ્યાન છે, તે ઉપરથી પ્રભુ નામના મહિમાની મુખ્યતા આપણને

જણાય છે. અધમમાં અધમ માણસ હોય છતાં પ્રભુના નામ કીર્તન વડે પાપ નાશ થઈ કૃતાર્થ થાય છે. પ્રભુના નામ કીર્તન વડે જ કૃતાર્થ થયાના બીજા ઘણાં દષ્ટાંતો ભાગવતાદિમાં છે. તે ઉપરથી પ્રભુના નામ સ્મરણથી જ સંપૂર્ણ રીતે કલ્યાણ થવાની ખાત્રી છે, માટે શ્રીકૃષ્ણનો જ આશ્રય કર્તવ્ય છે.

હવે પ્રભુના સ્વરુપનું માહાત્મ્ય બતાવાય છે.

प्राकृताः सकला देवा गणितानंदकं बृहत् ॥
पूर्णानंदो हरिस्तस्मात्कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

અર્થ: સકલ દેવો પ્રાકૃત છે અને બૃહત્ (અક્ષરબ્રહ્મ) ગણિતાનંદ છે, શ્રીહરિ પૂર્ણાનંદ છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો.

નરકના જીવ કરતાં આ લોકના જીવની સ્થિતિ ચડિયાતી છે. આ લોકમાં માણસ સર્વમાં ચડિયાતા છે, માણસ કરતાં ઉપરના

લોકમાં વસનાર દેવો ચડિયાતી સ્થિતિમાં છે, છતાં તે બધા દેવો પણ પ્રાકૃત છે. જેમ આ લોક પ્રકૃતિને વશ છે તેમજ દેવો પણ પ્રકૃતિને વશ છે. સત્યલોક સુધી સર્વ પ્રકૃતિને વશ છે. બધા લોકથી શ્રેષ્ઠ અક્ષરબ્રહ્મ છે. છતાં તે શ્રીકૃષ્ણની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી, કારણ કે અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનંદ છે, અને શ્રીકૃષ્ણ તો પૂર્ણાનંદ છે. શ્રીકૃષ્ણના સ્વરુપની બરોબર એક નથી એટલે સર્વ કરતાં નામ અને સ્વરુપ એ બંને રીતે શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય સર્વોપરિ છે, જેથી શ્રીકૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો.

તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં આનંદની ગણત્રી કરી છે ત્યાં

(૧) આખી પૃથ્વી દ્રવ્યથી પૂર્ણ પોતાની સત્તા નીચે હોય એવા મનુષ્ય ચક્રવર્તી મહારાજાને જે આનંદ તે એક આનંદ એમાં

ગણત્રી કરી છે.

(૨) એવા મનુષ્યનો ૧૦૦ ગણો આનંદ = ૧ ગંધર્વનો આનંદ.

(૩) ગંધર્વનો ૧૦૦ ગણો આનંદ = ૧ દેવલોકમાં રહેનારનો આનંદ.

(૪) દેવલોકમાં રહેનારનો ૧૦૦ ગણો આનંદ = ૧ ઈન્દ્રનો આનંદ.

એમ આનંદની સો સો ગણી ચડિયાતી ગણત્રી કરતાં છેવટ અક્ષરબ્રહ્મ સુધી આનંદની ગણત્રી કરેલી છે. ત્યારબાદ અક્ષરથી કેટલાકગણો પુરુષોત્તમનો આનંદ એ ગણત્રી થઈ શકે તેમ નથી. જો ગણત્રી થાય તો તો પરિમિત આનંદ પુરુષોત્તમનો પણ થાય. પણ તે તો અગણિતાનંદ છે, માટે જ પૂર્ણાનંદ છે.

પ્રભુનું માહાત્મ્ય (મોટાઈ) જાણ્યા છતાં

ભક્તમાં દીનતા ન હોય તો પ્રભુ પોતાનાપણાથી સ્વીકારે નહિ, માટે હવેના શ્લોકમાં ભક્ત પોતાની દીનતા બતાવે છે.

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ॥
पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

અર્થઃ વિવેક, ધૈર્ય અને નવધા ભક્તિ વગેરેથી રહિત અને વિશેષે કરીને પાપમાં આસક્ત એવો સાધન વગરનો દીન જે હું તેની ગતિ શ્રીકૃષ્ણ જ હો.

આ લોકમાં પણ દીન(ગરીબ)ને સહાય કરનાર ઘણા થોડા હોય છે. દીનને કોઈ મદોન્મત્ત ન કનડે તેવો હિંમતવાન અને પરોપકારી જ્વલેજ જોવામાં આવે છે.

ધનાદિ સાધનસંપત્તિવાળાનો ભાવ જ્યાં ત્યાં પૂછાય છે. તેવી રીતે ધાર્મિક સાધનસંપતિ, વિવેક, ધૈર્ય, નવધાભક્તિ

વિગેરે યુક્તનો ભાવ મર્યાદા પુરુષોત્તમ (અક્ષરબ્રહ્મ) સુધી પૂછાય છે. પણ ત્યાં સુધીમાં કોઈ પૂર્ણ રીતે દીનદયાળ થઈ શકતું નથી. દીનદયાળ તો અક્ષરાતીત પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ જ છે માટે હું જે દીન તેની તો શ્રીકૃષ્ણ જ ગતિ હો.

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत ॥
शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहं ॥ १० ॥

અર્થઃ સર્વ સામર્થ્ય સહિત, અને સર્વ ઠેકાણે સર્વ અર્થને આપનાર અને શરણમાં રહેલાનો રુડી રીતે ઉદ્ધાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણને હું વિજ્ઞપ્તિ કરું છું.

જો કે ભક્તને પ્રભુ આશ્રય અને પ્રભુ સેવા સિવાય કાંઈ ઈચ્છિત હોતું નથી. છતાં કોઈ અર્થમાં ઈચ્છા હોય તો પ્રભુ સર્વ સ્થળે ને સર્વ અર્થ આપવાને સર્વ સામર્થ્યયુક્ત છે, જેથી પ્રભુના આશ્રિતજનો પ્રભુ સિવાય

બીજાની પાસે યાચના કરતા જ નથી. જો પોતાનો સ્વામી સર્વ આપવાને અસમર્થ હોય અને બીજો વધારે સમર્થ માલમ પડે તો જ સ્વાર્થી જનોનું મન પોતાના સ્વામી પર ન ચોંટતાં બીજે યાચના કરવા ઇચ્છે, પણ શ્રીકૃષ્ણ, તો સર્વ રીતે સમર્થ છે, એટલું જ નહિ પણ બીજામાં જે કાંઈ સામર્થ્ય જણાય છે તે શ્રીકૃષ્ણનું જ આપેલું છે, ને તે શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છા હોય ત્યાં સુધી જ બીજાને આપેલું સામર્થ્ય રહે છે. વળી બીજાને આપેલ સામર્થ્યનું જોર તેના પર ચાલતું નથી, તો એવા સર્વ સામર્થ્ય યુક્ત પ્રભુને છોડીને બીજે ભટકનાર મંદભાગી સમજવો.

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ॥
तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥११॥

અર્થ: આ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્રને જે કૃષ્ણની સાનિધ્ય (અથવા પોતાના ગુરુ સન્મુખ)

(સમીપ)માં ભણે, તેને કૃષ્ણનો આશ્રય થાય, એ પ્રમાણે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ કહ્યું છે.

આ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્રનો શ્રીકૃષ્ણની સમીપ અથવા શ્રીકૃષ્ણનિમિત્ત પાઠ કરે તેને કૃષ્ણાશ્રય થાય, એમ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું વચન છે, તે ઉપર પાકો વિશ્વાસ રાખવો. નલકુબેર અને મણિગ્રીવને નારદજીએ શાપ આપ્યા પછી પણ બંનેની દીનતાથી પ્રસન્ન થઈ દેવતાનાં સો વર્ષ પછી શ્રીકૃષ્ણનું સમીપપણું થશે, અને તમારો ઉદ્ધાર થશે, એમ નારદજીએ વચન (વરદાન) આપેલું હતું, તે વચન પ્રભુએ સિદ્ધ કર્યું હતું તો સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિંદ સ્વરુપ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીનું ભક્ત પ્રત્યેનું વચન (વરદાન) આપી સિદ્ધ કરશે જ. એમ પાકો ભરોસો રાખી નિયમસર સમજણસહિત પાઠ કરવો, જેથી શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય સિદ્ધ થશે જ, એમાં સંશય નહિ.

॥इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितः श्रीकृष्णाश्रयः संपूर्णः॥

શ્રી કૃષ્ણાશ્રયગ્રંથનો સારાંશ

૧. જેમ શ્રીયમુનાજીની સાનિધ્યમાં કે પરોક્ષમાં શ્રીયમુનાજીની સ્તુતિ માટે શ્રીયમુનાષ્ટક છે તેમ શ્રીકૃષ્ણની સાનિધ્યમાં કૃષ્ણ-આશ્રય સિદ્ધ થવા માટે આ સ્તોત્ર છે.

૨. સાધન બળથી શ્રેય ઈચ્છનાર – કાળ, દેશ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મનું પ્રબળપણું બતાવે છે પણ આ નિઃસાધન કેવળ પ્રભુ કૃપા બળથી જ શ્રેય ઈચ્છનારા આ માર્ગમાં તે સાધન માર્ગનું દુર્બળપણું આ સ્તોત્રના ૧ થી ૬ શ્લોકમાં બતાવ્યું છે, જયાં તે છ એની જ શુદ્ધિ નથી તો પછી તેથી શ્રેયની જ આશા ક્યાંથી હોય? માટે ફક્ત કૃષ્ણનો આશ્રય જ મુખ્ય શ્રેયસાધક છે તે બતાવ્યું છે.

૩. સાતમા શ્લોકમાં તેવા નિઃસાધન ભક્ત પર કૃપા કર્યાનું દૃષ્ટાંત આપી નામ માહાત્મ્ય

બતાવ્યું છે.

૪. આઠમા શ્લોકમાં દેવો પ્રાકૃત એટલે લૌકિક છે માટે અનિત્ય છે. અક્ષર નિત્ય છતાં ગણિતાનંદ છે અને શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણાનંદ – અગણિતાનંદ છે એમ કહી સ્વરુપ માહાત્મ્ય બતાવ્યું છે.

૫. પ્રભુનાં નામ અને સ્વરુપનું માહાત્મ્ય જાણ્યા છતાં દીનતા ન હોય તો પ્રભુ તદીયપણાથી સ્વીકારે નહિ માટે દીનતા નવમા શ્લોકમાં બતાવી છે.

૬. દશમા શ્લોકમાં સર્વ સામર્થ્ય પ્રભુના આશ્રય ઉપર છે એ પ્રમાણે વિનંતિ એમ કહે છે.

૭. અગીયારમા શ્લોકમાં શ્રીઆચાર્યજી આ સ્રોત્ર કૃષ્ણ સાનિધ્યમાં પઢવાથી તેનું ફળ જે કૃષ્ણાશ્રય તે સિદ્ધ થાય છે એમ શ્રીમદાચાર્યજી આજ્ઞા કરે છે.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥अथ चतुःश्लोकीग्रंथः॥ (શ્લોક ૪)

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે.

૧ ધર્મ = ફરજ, આ જીંદગીમાં પોતાની ખરી ફરજો બજાવવાથી પોતાને જે પદાર્થ મેળવવાની ઈચ્છા હોય તે પદાર્થ (અર્થ) પ્રાપ્ત થાય છે. ઈચ્છાપૂર્વક મળેલા પદાર્થના ભોગથી કામ (ઈચ્છા) પૂર્ણ થાય છે. કામ પૂર્ણ થયા બાદ મનની વૃત્તિનિષ્કામ થાય છે. જ્યારે નિષ્કામવૃત્તિ થઈ એટલે મોક્ષનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે.

૨ જેટલી ધર્મ (ફરજ) બજાવવાની ઓછી સમજણ હોય છે, અને તે અમલમાં

મૂકવામાં જેટલી કપટબુદ્ધિ હોય છે; તે પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર અર્થ અને કામ પણ અપૂર્ણ અને મલિન પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી છેવટ સુધી કામ પૂર્ણ થઈ નિષ્કામ થવાતું નથી, જેથી મોક્ષને રસ્તે ચઢાતું નથી.

૩ આપણી જીંદગીમાં આપણે બજાવવાના જે ધર્મો છે, એટલા બધા છે કે કેટલેક પ્રસંગે તેમાંથી એક ધર્મ બજાવતાં બીજા ધર્મ (ફરજ)ને હાનિ પહોંચે છે, આથી ઘણાને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી ધર્મના ખરા સ્વરુપથી અજ્ઞાન રહી ચારે પુરુષાર્થમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે.

૪ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ ધર્મ (ફરજ)ની બાબતમાં મોહ ઉત્પન્ન ન થાય માટે દરેક જિજ્ઞાસુને આ બાબતમાં બોધ આપ્યો કે "धर्माधर्माग्रदर्शनम्" આગળથી ધર્મ અને અધર્મનું દર્શન કરવું. આ વિવેક

દરેક ધર્મ બજવતાં યાદ રાખવો. જે કાર્યમાં ધર્મ વિશેષ અને અધર્મ ઓછો માલમ પડે, તે કાર્ય જરૂર પ્રસંગે કરવું, પણ જે કાર્યમાં ધર્મ ઓછો અને અધર્મ વિશેષ માલમ પડે તે કાર્ય સર્વથા ન કરવું. જે કાર્યમાં અધર્મની છાય નજ હોય તે તો અવશ્ય કરવું, પણ તે કાર્ય પ્રભુ કાર્ય છોડીને તો નજ કરવું.

૫ કોઈ જાતનો ધર્મ બજાવતાં તેમાં પોતાની આસક્તિ ન રાખવી, અને કશા ફળની ઈચ્છા પણ ન રાખવી, એ પ્રમાણે વર્તવાથી મોહ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહેશે નહિ.

૬ સ્મુતિકારોએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ કહેલા છે તે ગૌણ છે અને વેદમાં બતાવેલા ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ મુખ્ય છે, માટે

વેદના રહસ્યરુપ મુખ્ય પુરુષાર્થનું ભાન કરાવવા ચતુઃશ્લોકી ગ્રંથ બનાવ્યો છે. આ બતાવેલ પુરુષાર્થોમાં મન એટલું બધું પરોવવું કે ગૌણ પુરુષાર્થમાં કશો મોહ ઉત્પન્ન થવા અવકાશ જ ન રહે.

હવે ચાર પ્રકારના અલૌકિક પુરુષાર્થો બતાવે છે.

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः ॥
स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥१॥

અર્થ: હંમેશાં સર્વ ભાવ વડે વ્રજાધિપ ભજનીય છે, પોતાનો એજ ધર્મ છે, ક્યારે અને કોઈ જગોએ પણ અન્ય ધર્મ નથી.

૧ સર્વ ભાવ–આપણા મનમાં પ્રેમની જે લાગણી રહેલી છે તેને ભાવ કહે છે. આ પ્રેમ એટલે ભાવ પૂરેપૂરો પ્રભુ પ્રત્યે જોડવા માટે લૌકિકમાં જે જે વસ્તુમાં પ્રેમ લાગેલો હોય તે તે વસ્તુ સહિત તે પ્રેમ ભગવાનમાં જોડવો.

૨ વ્રજાધિપ (વ્રજ-ગાયોને રાખવાનું સ્થળ, નિ:સાધન જીવોને રહેવાનું સ્થળ, લૌકિક ત્યાગપૂર્વક રહેવાનું સ્થળ.)

જે જે જીવો લૌકિક ત્યાગપૂર્વક પ્રભુને મળવામાં નિ:સાધન છે તેમના અધિપ એટલે સર્વ પ્રકારે પાલન કરનાર, નિ:સાધન જીવોનું સર્વ રીતે રક્ષણ કરનાર.

૩ ભજનીય-સેવા કરવા યોગ્ય.

સેવા-પોતાના કંઈ પણ સુખની અપેક્ષા વગર ફક્ત પ્રભુનું સુખ વિચારીને કાયાની ગતિ જ્યાં જ્યાં થાય, એ સર્વ સેવા છે.

૪ ધર્મ-ફરજ, કર્તવ્ય, આ જીન્દગીમાં જે કર્તવ્ય છે તે.

ધર્મ અનેક રીતે વર્ણવાય છે, પણ ધર્મનું છેવટે લક્ષ્યબિંદુ એટલે ધર્મનું સફળપણું તો વ્રજાધિપનું સેવન જ છે. બીજા ધર્મો આ ધર્મ

વિના નકામા છે. આ ધર્મ બજાવી શકાય તેને માટે સાધન દશામાં બીજા ધર્મો (બીજી ફરજો) સહાયકર્તા છે, પણ વ્રજા ધિપના સેવન સિવાય બીજા ધર્મો પ્રભુપ્રાપ્તિમાં તો નકામા જ છે. (પરંતુ સેવાના અનઅવસરમાં બીજા ધર્મ ન છુટકે કરવા.)

एवं सदास्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ॥
प्रभु: सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिततां व्रजेत् ॥ २ ॥

અર્થઃ ધર્મ બાબતમાં કહ્યા પ્રમાણે વ્રજાધિપનું સેવન સદા કરવું, અને ભક્તના અર્થ સંબંધી કાર્યો સર્વ સમર્થ પ્રભુ પોતે જ કરશે, તેથી નિશ્ચિન્તપણાથી રહેવું.

અર્થની બાબતમાં આલોક સંબંધી અને પરલોક સંબંધી પ્રભુ પોતાની ઇચ્છાથી કરશે, એવો વિવેક મનમાં રાખવો, અને નિશ્ચિત રહી પ્રભુ સેવા સ્મરણ કરવું. અર્થ

બાબતમાં પોતાની કેવી સ્થિતિ થશે તે બાબતમાં નિશ્ચિન્ત રહેવું. જે સ્થિતિમાં પ્રભુ રાખે તે વ્યાજબી જ છે, પોતાની તેવી સ્થિતિ યોગ્ય છે, એમ પ્રભુ ઇચ્છાને અનુકૂળ મન કરવું તે ભક્તિમાર્ગમાં અર્થ છે, અને આજ અર્થ સર્વ અર્થમાં શ્રેષ્ઠ છે, કારણ બીજા સર્વ અર્થ અનિત્ય અને ક્ષણિક સુખ આપનાર છે, તેમજ સુખને બદલે દુઃખ પણ કરે છે, પરંતુ પ્રભુરૂપી આ અર્થ સુખસાગરને આપનાર છે. નિત્ય હોવાથી આનંદાત્મક છે.

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ॥
ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

અર્થઃ જો શ્રીગોકુલાધીશ હૃદયમાં સર્વ પ્રકારે ધારણ કર્યા તો પછી લૌકિક અને વૈદિક વડે પણ બીજું શું મેળવવાનું છે, તે તું કહે?

કામ એટલે ઈચ્છા, પ્રીતિ, તેનું સ્થાન અંતઃકરણ છે. જે વસ્તુની તીવ્ર ઈચ્છા અંતઃકરણમાં થાય તે વસ્તુ અંતઃકરણમાં મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે. વિચાર કરતાં જણાય છે કે પ્રભુ સિવાય અન્ય તમામ વસ્તુ સદોષ છે, માટે સદોષ વસ્તુની કામનાથી અંતઃકરણમાં સદોષ વસ્તુને જગોન આપતાં નિર્દોષ પ્રભુને જ સર્વ પ્રકારે ધારણ કરવામાં આવે તો પછી લૌકિક કે વૈદિક વડે બીજું શું ઈચ્છવા જોગ છે? કંઈ નહિ.

अतः सर्वात्मना शश्वदगोकुलेश्वरपादयोः ॥
स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

અર્થઃ શ્રીગોકુલાધીશને હૃદયમાં ધારણ કર્યા પછી પણ સર્વ પ્રકારે રૂડી રીતે તેમના ચરણકમળનું સ્મરણ અને સેવા કરવાનું છોડવાં નહિ. એમ મારી મતિ છે. (એ પ્રમાણે

ભક્તિ માર્ગીય ચોથા પુરુષાર્થનું ઉત્તમ સ્વરુપ શ્રીમહાપ્રભુજી જણાવે છે.)

મર્યાદાનો મોક્ષ અક્ષર પ્રાપ્તિ છે પ્રભુ પોતે અક્ષરાતીત છે, માટે સર્વથી ઉત્તમ મોક્ષ તો અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમના ચરણ કમળનું સ્મરણ સદા કરવાથી તે ચરણકમળ હૃદયમાં દૃઢ થાય છે, અને પછી સુદૃઢ થાય છે, એથી ઉત્તમ પછી કાંઈ નથી. આ બાબત ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં વિસ્તારથી બતાવેલછે. શ્રીમહાપ્રભુજી અનન્ય દાસને આ અંતિમ (બહુજ બારીક) રહસ્ય બતાવી જણાવે છે કે ઉત્તમ દાસ તેજ સ્વામિનું સર્વસ્વ છે.

॥इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता चतुःश्लोकी संपूर्णा॥

ચતુઃશ્લોકી ગ્રંથનો સારાંશ

(૧) લૌકિક ચાર પુરુષાર્થો ઋષિઓએ સ્મૃતિમાં વર્ણવેલ છે. તેના ચોથા પુરુષાર્થનું

વર્ણન શ્રીઆચાર્યજીએ બાળબોધમાં બતાવ્યા છે કે આ જગતના કામચારી અધિષ્ઠાતા દેવ, બ્રહ્મા, શિવ અને વિષ્ણુ છે તેમાં શિવ અને વિષ્ણુ મુખ્યત્વે અનુક્રમે ભોગ અને મોક્ષ આપે છે. આ મોક્ષ પોતાના સ્થાનનો જ સમજવો.

(૨) આ ગ્રંથમાં જે ચાર પુરુષાર્થો છે તે અલૌકિક છે. મર્યાદા માર્ગમાં પણ પુરુષાર્થો છે તે અલૌકિક નથી પણ પારલૌકિક મોક્ષ કહેવાય છે. તેનો મોક્ષ અક્ષરમાં છે અને આ અલૌકિક મોક્ષ તો સર્વોપરિ પૂર્ણાનંદને હૃદયમાં પધરાવી તેમના ચરણનું સેવન કરવું તે જ છે.

(૩) વિષ્ણુ, નારાયણ, પ્રકૃતિ પુરુષ, કાળ પુરુષ અને અક્ષરના પણ અવતારો કૃષ્ણ નામથી અમુક અમુક કલ્પમાં થયા છે. વળી

સારસ્વત કલ્પમાં પણ જે શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટ થયા તેમાં પણ ચતુરવ્યૂહ જે નારાયણ પ્રકૃતિ પુરુષ કાળ અને અક્ષરરુપ અનુક્રમે અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ અને વાસુદેવ એ રીતે ચાર વ્યૂહ સહિત રસાત્મક પુરુષોત્તમનું પ્રાકટય થયેલ છે. તેમાં રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણનું રાસલીલાનું જે શૃંગારાત્મક સ્વરુપ, તેમનું જ ભજન એ અલૌકિક ધર્મ, તેજ સ્વરુપ જે હૃદયમાં ધારણ કર્યા પછી તેમના ચરણનું સેવન કરવું તેજ અલૌકિક ફળાત્મક મોક્ષ કહેલ છે. સેવાફળમાં કહ્યા મુજબ ત્રણ ફળ પૈકી અધિકાર મુજબ ફળ મળે છે.)

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ अथ भक्तिवर्द्धिनीग्रंथः॥

(શ્લોક ૧૦)

यथा भक्ति प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरुप्यते ॥
बीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छवणकीर्तनात् ॥१॥

અર્થ: જે પ્રમાણે ભક્તિનો વધારો થાય તેના ઉપાયો બતાવાય છે. બીજભાવ દૃઢ થવાથી ભક્તિનો વધારો થાય છે, અને બીજભાવની દૃઢતા. (૧) ત્યાગ. (અહંતા મમતાનો ત્યાગ) અને (૨) શ્રવણ કીર્તનથી થાય છે.

ભક્તિ શબ્દનો અર્થ–
माहात्म्यज्ञानपूर्वबूस्तु सुदढः सर्वतो डधिकः स्नेहो भक्तिः માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સર્વથી

અધિક સુદૃઢ સ્નેહને ભક્તિ કહે છે. ભક્તિના બે અંગ છે (૧) માહાત્મ્યજ્ઞાન, (૨) સુદૃઢ સર્વથી અધિક સ્નેહ.

પ્રભુનું માહાત્મ્ય જાણ્યા વગર તેમાં સુદૃઢ સ્નેહ થતો નથી. જે પ્રમાણમાં પ્રભુનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થાય તે પ્રમાણમાં પ્રભુ પ્રત્યે સ્નેહ પણ વધતો જાય. જે પ્રમાણમાં સ્નેહ વધે તેજ પ્રમાણમાં ભક્તિ વધેલી ગણાય છે.

પ્રભુનું માહાત્મ્ય શ્રવણકીર્તનથી થાય છે, અને પ્રભુમાં સ્નેહ લૌકિકમાં ત્યાગની લાગણીથી થાય છે. આ બેથી બીજ ભાવ દૃઢ થાય છે.

બીજભાવ દૃઢ થયા વગર વૃક્ષ થતું નથી, ખેતરમાં વાવેલ ઘણાં બીજો નકામાં જાય છે, કારણકે તે જમીનમાં ઉપલક રહેલાં હોય છે. જમીનમાં જે ભાગમાં ભીનાશ રહેલી

હોય ત્યાં સુધી બીજ પહોચ્યું ન હોય, તો તે બીજ નકામું જાય છે; તેમજ જે શ્રવણકીર્તન મનમાં રહેલી પ્રેમની લાગણી સુધી પહોંચતું નથી, તે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરતું નતી.

શંકા-વ્રજમાં ગોપીજનો વગેરેએ શ્રવણકીર્તન ક્યારે કર્યું હતું? છતાં તેમને કેમ સુદૃઢ ભક્તિ થઈ હતી?

સમાધાન-ગોપીજન શ્રુતિની ઋચાઓજ મનુષ્યરુપે અવતરી હતી. શ્રુતિની ઋચાઓ સાક્ષાત પ્રભુના માહાત્મ્ય જ્ઞાનસ્વરુપ જ છે, જેથી તેમને પ્રભુનું માહાત્મ્ય રગેરગે હતું, તેમજ ઋષિરુપા ગોપીજનોએ પણ પૂર્વજન્મમાં પ્રભુનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન મેળવ્યું પછી સ્તુતિ કરતાં વરદાન મળવાથી ગોપીજન થએલ હતી. પૂર્વજન્મમાં વિશેષ માહાત્મ્યજ્ઞાન અને તેથી વધેલા સ્નેહને લીધે હાલ પણ ઘણાને

નાની ઉંમરમાંથી પ્રભુમાં ઘણો સ્નેહ હોય છે, અને લૌકિકમાં ત્યાગવૃત્તિ હોય છે. આપણામાં લૌકિક ત્યાગવૃત્તિ નથી તેથી માહાત્મ્યજ્ઞાન અને સ્નેહ હૃદયમાં સ્થિર થયાં નથી, એમ સમજી લૌકિક ત્યાગવૃત્તિપૂર્વક શ્રવણકીર્તન માટે કાળજી રાખવી.

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ॥
अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥
व्यावृत्तोऽपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ॥
ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं यदा भवेत् ॥ ३ ॥
बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ॥

અર્થ: સ્વધર્મપણાથી ઘરમાં રહીને સેવા વડે અને શ્રવણાદિવડે લૌકિક કાંઈપણ વ્યવહાર વગરના થઈ કૃષ્ણને ભજે તેથી પ્રેમ થાય, પછી આસક્તિ થાય અને છેવટે વ્યસન થાય.

અથવા – સ્વધર્મપણાથી ઘરમાં રહીને લૌકિક વ્યવહાર થોડો ઘણો કરતાં છતાં હરિમાં ચિત્ત રાખી શ્રવણ અને સેવામાં હંમેશા પ્રયત્નવાળો રહે, જેથી પ્રેમ થાય પછી આસક્તિ અને છેવટે વ્યસન થાય.

આ બંને ઉપાયમાં પહેલો વધારે ચડીઆતો છે, તેમાં પ્રભુના ઉપર દૃઢ વિશ્વાસની જરૂર છે, તેમાં લૌકિક ગંધથી રહિત થઈ કૃષ્ણની સેવા અને શ્રવણકરવાનું છે, જેથી પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન તાકીદે થાય છે. કારણ કે તેમાં દુ:સંગનો ઝાઝો સંભવ નથી, આવો દૃઢવિશ્વાસ પ્રભુ પ્રત્યે ન હોય તો પહેલા પ્રકારમાં દુ:સંગ થવાના પ્રસંગ વધારે છે, માટે તેથી વધારે ડરતા રહેવાનું છે. વ્યવહાર કરવા છતાં વ્યવહારના વખતમાં પણ ચિત્ત તો હરિમાંજ રાખવું, વ્યવહારમાં ચિત્ત પરોવી દેવું નહિ. હરિમાં ચિત્ત રાખી

વ્યવહાર કરવાથી દુઃસંગ બહુ બાધા કરતો નથી, કેમકે વ્યવહારમાં જે દુઃસંગ થાય છે તેમાં ચિત્ત ન જોડવાથી તેના પર પ્રેમ થતો નથી. જે વસ્તુમાં પ્રેમ થાય છે તે ગુણ કે બાધા કરનાર થાય છે. આ દુઃસંગને દુઃસંગરુપે જાણી વ્યવહારના રુપમાં ન છૂટકે પ્રસંગ પડવાથી તે બહુ બાધા કરતો નથી, જો કે કાંઈક તો બાધા કરનાર થાય છે, તેથી જ અવ્યાવૃત્તિને વ્યાવૃત્તિ કરતાં શ્રેષ્ઠ કહી છે.

જયારે પ્રભુમાં વ્યસન થાય છે ત્યારે બીજભાવ દૃઢ થયો કહેવાય છે, ત્યાર પછી તે કોઈથી નાશ પામતો નથી, એટલે બીજાના સંસર્ગથી હેઠે પડતો નથી.

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद् गृहारुचिः ॥४॥
गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ॥
यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥५॥

અર્થ: સ્નેહથી અન્ય વસ્તુમાંથી પ્રીતિનો નાશ થાય છે. આસક્તિથી ઘરમાં અરુચિ થાય છે, વળી ઘરમાં રહેનાર સ્ત્રીપુત્રાદિક મને બાધક છે એવા અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાં અનાત્મપણું એટલે પોતાના નથી એવું જણાય છે. જ્યારે કૃષ્ણમાં વ્યસન થાય છે ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય છે.

પ્રભુમાં સ્નેહ વધારવામાં ત્રણ વાતો બાધક છે.

(૧) પ્રભુ સિવાય બીજી વસ્તુમાં સ્નેહ.
(૨) ઘરમાં આસક્તિ.
(૩) પ્રભુ વિના કાળ નિર્વાહ.

જ્યારે પહેલો દોષ દૂર થાય ત્યારે પ્રભુમાં પ્રેમ થાય છે. જ્યારે પહેલો અને બીજો દોષ દૂર થાય છે ત્યારે પ્રભુમાં આસક્તિ થાય છે, અને જ્યારે ત્રણે દોષ દૂરથાય છે ત્યારે પ્રભુમાં વ્યસન થાય છે.

પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે કે ત્યાગ (લૌકિક ત્યાગ) અને શ્રવણકીર્તનથી બીજભાવ દૃઢ થાય છે, તેમાં ત્યાગનું લક્ષણ જણાવવા માટે ૨-૩-૪ અને ૫મા શ્લોકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે, જ્યારે વ્યસન સુધી જીવ પહોંચે ત્યારે જ ત્યાગ થયો ગણાય. શ્રવણકીર્તન પણ વચમાંની અવસ્થામાં આવો ત્યાગ થવામાં મદદકર્તા છે. શ્રવણકીર્તન વિના આવો ત્યાગ સિદ્ધ થતો નથી. આવો ત્યાગ થતાં બીજભાવ દૃઢ થયો ગણાય છે.

પ્રભુમાં વ્યસન થયા બાદ તેને દુઃસંગ નીચે પાડવા સમર્થ થતો નથી, પણ ભક્તિનું દૃઢ થયેલ બીજ વૃક્ષરૂપ થવામાં તો દુઃસંગ બાધક જ થાય છે. જેમ કેટલાક છોડને ઉપરથી છેદી નાંખીએ તો પણ વારંવાર ફૂટી વધે છે, તેમ બીજ દૃઢ થયા પછી તેનું દુઃસંગ

વડે છેદન થાય તો બીજને કાંઈ બાધ આવતો નથી, પણ તે દઢ થયેલ બીજ વૃક્ષરુપ થઈ શકતું નથી, માટે વ્યસન થયા પછી પણ દુ:સંગથી ડરતા રહેવું જોઈએ.

પ્રભુમાં વ્યસન થાય ત્યાં સુધી ઘરમાં રહી પ્રભુસેવા કરવાની આજ્ઞા છે, પરંતુ જ્યારે પ્રભુમાં વ્યસન થાય, ત્યારે પ્રભુસેવા નિમિત્તે પણ કુટુંબવાળા ઘરમાં રહે તે બાધક છે, તે બતાવે છે.

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकम् ॥
त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥
लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोऽप्यधिकां पराम् ॥

અર્થ: પ્રભુમાં વ્યસન દશા જેની થઈ હોય તેને તાદૃશી કહે છે. એવા ભગવદીને પણ હંમેશાં ઘર વિનાશ કરનાર થાય છે, માટે ઘર ત્યાગ કરીને પ્રભુ જ એક અર્થ છે એવા

મનવાળો પ્રભુ મેળવવાને જ મહેનત કરે તે સર્વથી અધિક અને સર્વથી પર સુદઢ ભક્તિને મેળવે છે.

વ્યસન સુધીની દશા થયા પછી પ્રભુને જ મળવાનો તીવ્ર વિરહતાપ થાય, ત્યારે રાસપંચાધ્યાયિમાં પ્રભુ અંતર્ધાન થતાં પ્રભુ શોધવામાં ગોપીજનની જે દશા થઈ હતી, તેવી દશા તાદૃશીની થાય, ત્યારે પ્રભુ સાક્ષાત સ્વરુપનો અનુભવ (દર્શન) કરાવે છે. આને સુદઢ ભક્તિ કહે છે.

બીજનું દઢપણું થવું, તે દઢભાવવાળી ભક્તિ છે. પરંતુ જ્યારે સુદઢ ભક્તિ થઈ એટલે તેને કશાનો ભય નથી, એટલો દઢ અને સુદઢ ભક્તિ કરતાં સુદઢ ભક્તિનું અત્યંત વિશેષપણું છે.

પ્રભુમાં અત્યંત ભાવ વધારવાથી ઘર છૂટી

જાય તે પ્રકાર કહ્યો. હવે અજ્ઞાનથી કોઈએ ઘર છોડી દીધું હોય, તો ત્યાર પછી તેણે શું કરવું કે જેથી તેનું કલ્યાણ થાય, તે કહે છે.

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दु:संसर्गात्तथाऽन्नत: ॥ ७ ॥
अत:स्थेयं हरिस्थाने तदीयै: सह तत्परै: ॥
अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

અર્થ: અજ્ઞાનથી કરેલ ત્યાગમાં દુ:સંગથી અને અન્નદોષથી ઘણું બાધ કરનાર થાય છે, માટે તેણે હરિસ્થાનમાં રહેવું, અને ત્યાં પણ પ્રભુમાં તત્પર તદીયોની સાથે રહેવું. વધુ પરિચયથી ચિત્તદોષવાળું થાય તેમ લાગે, તો જેમ ચિત્તદોષવાળું ન થાય તેમ છેટે રહી દિવસનો કેટલોક ભાગ સત્સંગ કરવો.

અજ્ઞાનથી ત્યાગ કરેલાના શ્રેયનો ઉપાય બતાવાય છે, જેથી જ્ઞાન થયું ક્યારે કહેવાય,

અને અજ્ઞાન કોને કહેવાય, તે પણ જાણવું જોઈએ.

ગીતાજીના ૧૩મા અધ્યાયના ૭ થી ૧૧ સુધીના શ્લોકોમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન સંબંધી નીચે મુજબ વર્ણન કર્યું છે.

જ્ઞાન (૧) અમાનીપણું, (૨) અદંભીપણું, (૩) અહિંસા, (૪) ક્ષમા, (૫) સરળતા, (૬) આચાર્યની ઉપાસના, (૭) શુદ્ધિ, (૮) સ્થિરતા, (૯) ઈન્દ્રિયોનો આત્મામાં નિગ્રહ, (૧૦) ઈન્દ્રિયોનો વિષય તરફ વૈરાગ્ય, (૧૧) અનહંકાર, (૧૨) જન્મ મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા, વ્યાધિ વગેરે દુઃખોના દોષનો અનુભવ, (૧૩) પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર વગેરેમાં અનાસક્તિ, (૧૪) તેમનો અસંગ, (૧૫) ઈચ્છેલા પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં સર્વદા સરખા ચિત્તપણું, (૧૬) પ્રભુને વિષે અનન્ય

યોગવાળી અવ્યભચારિણી ભક્તિ, (૧૭) એકાંત રહેઠાણ, (૧૮) જનસમૂહપર અપ્રીતિ, (૧૯) અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં હંમેશાં નિષ્ઠા, અને (૨૦) તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થનું દર્શન–આનાથી વિરુદ્ધ તે અજ્ઞાન.

ઉપર બતાવેલાં જ્ઞાનના લક્ષણો છે, તે રહિત જે ઘરનો ત્યાગ કરે તે નિષ્ફળ છે, એટલું જ નહિ પણ વખત જતાં પાખંડી થાય છે. જેથી તેવા અજ્ઞાનીઓએ કરેલ ઘરત્યાગ પછી તેમની પાખંડી સ્થિતિ ન થાય તેટલા માટે શ્રીમહાપ્રભુજી ઉપાય બતાવે છે કે તેમણે હરિસ્થાનમાં રહી જેને પ્રભુમાં વ્યસન થયેલ હોય તેવા ખરા ત્યાગી જે તાદૃશી કહેવાય છે તેમની સાથે રહેવું, અને સાથે રહેવામાં ચિત્ત દોષવાળું થઈ જશે એવી બીક રહેતી હોય તો તેમનાથી છેટે રહી (બહુ દુર નહિં અને બહુ પાસે નહિં) તેઓનો હંમેશા સંગ

કરવો. જેમ ચિત્ત દોષવાળું ન થાય તેમ રહેવું, તેમનું કલ્યાણ થશે.

હવે પ્રવૃત્તિપરાયણ ભક્તના કલ્યાણની બાબત જણાવે છે.

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ॥
यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

અર્થ: પ્રભુની સેવા અથવા કથા બેમાંથી એકમાં અથવા બંનેમાં જેને જીવનપર્યંત દઢ આસક્તિ હોય, તેનો કોઈ જગ્યાએ નાશ નથી, એવી મારી મતિ છે.

નિવૃત્તિપરાયણ ભક્તોને ત્યાગ ભાવના થાય છે. તેમને માટે પ્રથમ કહેલું છે. પ્રવૃત્તિ પરાયણ ભક્તોને ત્યાગ ભાવના ન થતાં જીવનપર્યંત ઘરમાં રહી પ્રભુસેવા અને કથા અથવા બેમાંથી એકમાં દઢ આસક્તિ હોય તો તે દેહ પડ્યા પછી અવશ્ય કૃતાર્થ થાય છે.

નિવૃત્તિ પરાયણ ભક્ત જીવન ચાલતાં છતાં વ્યસન પર્યંત પહોંચીને તે ઉપરાંત તીવ્ર વિરહદશાને પામી પ્રભુના સાક્ષાત સ્વરુપનો અનુભવ કરે છે, તેવી રીતે પ્રવૃત્તિપરાયણ ભક્ત પહોંચી શકતો નથી, પણ દેહ પડ્યા પછી કૃતાર્થ થાય છે, એટલે જો લૌકિકમાંથી આસક્તિ તદ્દન નીકળી જઈ પ્રભુપરાયણ થઈ ગયો હોય તો સ્વાનંદ (ભગવદનુભવ) ને પામે છે, પરંતુ લૌકિક આસક્તિ અવશેષ રહી હોય તો ઉત્તમ ભગવદીયને ત્યાં જન્મ લઈ નિવૃત્તિપરાયણ થઈ સાક્ષાત સ્વરુપનો અનુભવ કરે છે. સેવા અને કથા ઉપર પ્રીતિ હોય, પરંતુ ઘરમાં રહેવાથી મને બાધનો સંભવ છે, ઘરમાં રહેવાથી અનેક પ્રકારના ભોગમાં આસક્તિ થાય છે, માટે ઘર છોડવાથી તે આસક્તિ છૂટી જશે, એમ મનમાં આવતું હોય તેવાઓને માટે આચાર્યશ્રી આજ્ઞા કરે છે કેઃ

बाधसंभावनायां तु नैकांते वास ईष्यते ॥
हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

અર્થઃ સેવા કરવામાં દ્દઢતા ન હોવાથી ઉદ્વેગ થાય, અને ભોગમાં આસક્તિ હોય, તે સેવામાં બાધક છે, એવા બાધના સંભવથી મારાથી સેવા બરાબર થતી નથી માટે ઘર છોડીને કોઈ એકાંત સ્થળમાં રહી ભગવદ ભજન કરવાની ઈચ્છા થાય, ત્યાં આજ્ઞા કરે છે કે તેવી ઈચ્છાથી ઘરને ન છોડવું. એકાન્ત વાસ ઈષ્ટ નથી હરિ સર્વ ઠેકાણે રક્ષા કરશે તેમાં સંશય નહિ.

જેટલી બને તેટલી સેવા કરવી તથા કથામાં ચિત્ત પરોવવું, જેથી ભાવ વધતાં વધતાં ઉદ્વેગનો અને ભોગની ઈચ્છાનો ક્રમેક્રમે નાશ થશે. સેવા અને કથામાં વિઘ્ન આવે તો પણ તે બંને છોડવાં નહિ, અને

ભવિષ્યમાં ફળ મળશે કે નહિ તેવી શંકા કરવી નહિ.

જ્યાં સુધી ઉદ્વેગ અને ભોગનો સંભવ મનમાં છે, ત્યાં સુધી ઘર છોડવાથી તેસંભવ મટતો નથી. અધકચરી સ્થિતિમાંથી ઘર છોડવાથી ઉલટું એક ઘરને બદલે અનેક ઠેકાણે મન ચોંટે છે અને પાખંડ વધી જાય છે, માટે નિવૃત્તિપરાયણ હોય તો જ વ્યસનપર્યંત દશા થયા બાદ વિરહનો અનુભવ કરવા માટે જ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઘરનો ત્યાગ થઈ શકે. બાકી બીજી કોઈ રીતે ઘર છોડવામાં ઉલટું નુકશાન છે. મન દૃઢ રાખી ઘરમાં રહી સેવા અને કથા જીવનપર્યંત કરવી, તેમાં જે જે વિઘ્ન આવે તેથી હરિ રક્ષણ કરશે, એમ ભરોસો રાખવો.

ઉપર પ્રમાણે બધી રીતે ભક્તિના વધારાનો પ્રકાર કહી હવે ઉપસંહાર કરે છે.

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरुपितम् ॥
य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद् दृढा रतिः ॥ ११ ॥

અર્થ: એ પ્રમાણે વાણીમાં ન આવે પરંતુ ફક્ત અનુભવથી જાણવા લાયક ગૂઢ છે તત્વ જેનું, એવું ભક્તિની વૃદ્ધિનું શાસ્ત્ર વર્ણવ્યું. આ શાસ્ત્રનો રુડી રીતે અર્થ સમજીને પાઠ કરે તો તેને તેમ કરતાં કરતાં નિષ્પાપ અંતઃકરણ જ્યારે થાય ત્યારે પ્રભુમાં દૃઢ પ્રીતિ થાય. મતલબ કે અર્થ સહિત પાઠ કરવાથી મનમાં રુચિ થાય, તેથી કથા અને સેવામાં પ્રવૃતિ થાય, જેથી પ્રભુમાં દૃઢ પ્રીતિ થાય.

ઉપર પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં મુખ્ય ચાર બાબત કહી.

(૧) ભક્તિના વધારાના ઉપયમાં બીજભાવ દૃઢ જોઈએ, તે બીજભાવની દૃઢતા

ત્યાગ (અહંતા, મમતા પ્રાકૃત ચીજ અને તેને વિષેનો) અને શ્રવણકીર્તનથી થાય છે. પ્રભુમાં પ્રેમ થયા પછી આસક્તિ અને છેવટે વ્યસન થાય ત્યારે ત્યાગ થયો કહેવાય.

(૨) અજ્ઞાનથી ઘર છોડી નીકળી પડેલાને ભક્તિનો વધારો થવા હરિસ્થાનમાં તાદશીની સાથે ચિત્ત દોષવાળું ન થાય તેવી રીતે રહેવા આજ્ઞા કરેલ છે.

(૩) ઘરમાં રહી કોઈક લૌકિક આસક્તિ છતાં સેવા અને કથામાં પ્રીતિ હોય તેવા પ્રવૃત્તિપરાયણ ભક્તો દેહ પડ્યા પછી કૃતાર્થ થાય છે.

(૪) લૌકિકમાં આસક્તિ છતાં સેવા કથામાં તે બાધક હોવાથી તેમાંથી બચવા માટે ઘર છોડવું નહિ પણ નિ:શંક બની બને તેટલું સેવા કથામાં મન જોડવું એવી શિક્ષા છે.

॥इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता भक्तिवर्धिनी संपूर्णा॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीभावपूरितविग्रहाय नमः ॥

॥ अथ जलभेदग्रंथः॥ (શ્લોક ૨૧)

કેટલાક કહે છે કે જગતમાં ગમે ત્યાં બેસવું ઉઠવું અને જેની સાથે બેસ ઉઠ થાય તે માણસ પાસેથી સારનું ગ્રહણ કરવું, અને અસારનો ત્યાગ કરવો, સારું બધેથી ગ્રહણ કરવું.

તેમનું આ કહેવું વ્યાજબી છે, એમ ઉપર ઉપરથી વિચાર કરતાં જણાય છે, પણ લગાર વધારે વિચાર કરવાથી જણાશે કે જો ગમે તેની પાસે બેસી સારનું જ ગ્રહણ થઈ અસારનો ત્યાગ કરવા બની શકતું હોય, તો દરેક સ્થળે સત્સંગનો મહિમા મોટો ગણેલો છે અને દુ:સંગનો ત્યાગ કરવા કહેલ છે, તેમ કહેવાની જરુર રહે નહિ.

એક માણસને બીજાના ગુણ અને દોષ બંનેનો ઓછો વધતો કાંઈક પાસ લાગે છેજ. ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે વ્યસન સ્થિતિ થયા છતાં સંગ કાંઈક બાધક થાય છે, તો બીજાની શી વાત કરવી. જ્યારે ભગવત સાક્ષાત્કાર થાય એટલે સુદૃઢ ભક્તિ થાય. એવી સ્થિતિ થાય ત્યાં સુધી સંગની શુભ અશુભ અસર ઓછા વધતા પ્રમાણમાં થાય છે, માટે ભગવાન સંબંધી શ્રવણ કોની પાસેથી કરવું, અને કોની પાસેથી શ્રવણ કરવું બાધક છે, તે માટેની શંકા દૂર કરવા શ્રીમહાપ્રભુજીએ વક્તાના ભેદ બતાવવા આ જલભેદ નામે ગ્રંથ કરેલો છે.

नमस्कृत्य हरिं वक्ष्ये तदगुणानां विभेदकान् ॥
भावान् विंशतिधा भिन्नान् सर्वसंदेहवारकान् ॥१॥

અર્થઃ શ્રીહરિને નમન કરીને તેમના

ગુણોના ભેદ કરનાર અને સર્વ સંદેહને મટાડનાર વીસ પ્રકારના ભાવ કહું છું.

જલ પ્રવાહી રસરુપ છે તેમજ ભાવ પણ પ્રવાહી રસરુપ છે, ગુણ અને પાત્રભેદથી જલ જુદી જુદી અસરવાળો હોય છે, એ રીતે જલની સાથે ભાવની સરખામણી કરેલી હોવાથી આ ગ્રંથનું નામ જલભેદ પાડ્યું છે.

આ ભાવ પુરુષોત્તમ પ્રત્યેનો છે, જેથી જલના ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ અને અધમપણાની પેઠે માણસોનો પુરુષોત્તમ પ્રત્યે કયા ભાવ અધમ છે, તે ૨૦ પ્રકારના મુખ્ય ભેદ વડે બતાવ્યું છે.

॥ गुणभेदास्तु तावंतो यावंतो हि जले मताः ॥

અર્થઃ જેટલા જળના ભેદ શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કરેલા છે, તેટલા ભેદ ગુણના પણ છે.

જલના ૨૦ પ્રકારના મુખ્ય ભેદ વેદમાં બતાવેલા છે, તે મુખ્ય ભેદના બીજા અવાંતર ભેદ પણ છે, તેમજ ગુણના પણ મુખ્ય ૨૦ ભેદ બતાવી જલના દૃષ્ટાંતથી અવાંતર ભેદ (પેટા ભેદ) બતાવેલા છે.

હવે ૨૦ પ્રકારના ભાવો જલના દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે.

१ गायकाः कूपसंकाशा गंधर्वा इति विश्रुताः ॥२॥
कूपभेदास्तु यावंतस्तावंतस्तेऽपि संमताः ॥

અર્થઃ ગાયન કરનાર જે ગંધર્વ નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેનો ભાવ કૂવાના જલ જેવો છે. કૂવાના જલના જેટલા ભેદ છે, તેટલા ગાયન કરનારના પણ છે.

કૂવાના જલના ગુણ.	ગાયકોના ગુણ.
(૧) શિતકાળમાં ઉષ્ણ.	(૧) જડ પુરુષની જડતાને મટાડવાપણું
(૨) ઉષ્ણકાળમાં શીતળ એટલે તાપને દૂર કરવાપણું,	(૨) સંસારના તાપથી તપ્ત થયેલાના તાપને નિવૃત્ત કરવાપણું,
(૩) વાપરવાથી શુદ્ધ રહેવાપણું,	(૩) ગાન કરવાથી ભાવમાં વધવાપણું,

કૂવાના જલમાં ભેદ.	ગાયકોના ભેદ
(૧) સ્વાદમાં ફેરવાળાં, ખારો, ફીકો, મીઠો, કડુચો વગેરે	(૧) કોઈનો પુરુષોત્તમ પ્રત્યે ભાવ, કોઈનો વિભૂતિ પ્રત્યે, કોઈનો ગુણવતાર પ્રત્યે, એમ ભાવ પરત્વે ગાન કરનારા.
(૨) પરિણામમાં કોઈ સુખદાઈ અને કોઈ દુઃખદાઈ હોય છે.	(૨) સત્વાદિક ગુણ ભેદે કરીને કોઈ અકામ, કોઈ મોક્ષકામ, કોઈ સ્વર્ગકામ અને કોઈ આ લોકની કામનાવાળા હોય છે.

२ कुल्यां पौराणिकाः प्रोक्तां पारंपर्ययुता भुवि ॥ ३ ॥

અર્થ: પૃથ્વી ઉપર પરંપરાયુક્ત નહેરના જલના ભાવ જેવા પોરાણિક છે.

(૧) નદી કે બીજા મોટા જળાશયથી નહેરની પરંપરા હોય છે.	(૧) પુરાણનો ખરો અર્થ રાખવા માટે પરંપરાથી સદગુરુ પાસે ખરા અર્થને ભણેલા હોવા જોઈએ.

આ સિવાયના પુરાણીઓ ભાગવત વગેરેનાં ભાષાંતરો (સમાધિભાષા, પરમતભાષા, લૌકિકભાષા) અર્થ અને અનેક પ્રકારની પ્રભુની લીલાની ભાવના સમજ્યા વગરના હોય છે તે વક્તા શ્રોતાનું કાંઈ હિત કરી શકતા નથી.

(૨) નહેરનું પાણી કાયમ વહેતું હોય તો શુદ્ધ રહે છે.	(૨) પુરાણી ભાગવતાદિનો હંમેશ પાઠ કરવાનો નિયમ રાખે તોજ ભાવનો ઉદય રહે છે.

(૩) પરંપરાયુક્ત વહેતું પાણી નહેરને શુદ્ધ રાખવામાં ઉપયોગી છે.	(૩) પરંપરાથી શીખેલ અને હંમેશ પાઠ કરનારનો બોધ બીજાને ઉપયોગી છે.

ક્ષેત્રપ્રવિષ્ટાસ્તે ચાપિ સંસારોત્પત્તિહેતવઃ ॥

અર્થ: ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ થયેલા તેઓ સંસારથી ઉત્પત્તિના વરણરુપ છે.

(૧) નહેરનું જળ ખેતરમાં પ્રવેશ કરવાથી નવું ધાન્ય ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ છે.	(૧) પુરાણીઓ જો સ્ત્રી પુત્રાદિ કુટુંબના પોષણ માટે વાચન કરે અને અંતરમાં ભાવ ન હોય તો સંસારની ઉત્પત્તિના કારણરુપ છે.
(૨) ખેતરમાં ગયેલું જળ શિષ્ટાચારમાં ઉપયોગી નથી.	(૨) પુરાણીઓનું તેવા ભાવવાળું વાંચન ભગવદ ભાવને વધારનાર થતું નથી, પણ કહેનાર અને સાંભળનાર બંનેને સંસારમાં પાડે છે.

४ वेश्यादिसहिता मत्ता गायका गर्तसंज्ञिता: ॥ ४ ॥

અર્થ: ગાયન કરનાર જો વેશ્યાદિયુક્ત મદમાં મત્ત થયેલો હોય તો તેમનો ભાવ ગર્ત (ખાડા)ના જળ બરાબર છે.

૧ કપિલદેવજીએ કહેલ છે કે વેશ્યા અગર બીજી સ્ત્રીનો સંસર્ગ કરવાવાળાને જેવો મોહ તથા બંધ થાય છે, તેવો મોહ અને બંધ બીજાને થતો નથી.

૨ સ્ત્રીના પ્રસંગવાળો ક્વચિત પ્રભુ ભજનનો ડોળ કરે છે, પણ ખરી રીતે તેને સ્વામીસેવક ભાવનું અનુસંધાન રહેતું નથી. (તેને વક્તા ન કરવો, તેનાં કીર્તન ન સાંભળવાં.)

૩ સ્ત્રીના પ્રસંગવાળા ગાયકો શ્રીકૃષ્ણના ગુણનું ગાન તેમનું માહાત્મ્ય જાણીને કરતા નથી, પણ ઉત્તમ સ્વર અને ગીતને વશ થઈને પ્રભુના ગુણવાળા ગાયનોનું ગાન કરે

છે માટે તેમનો ભાવ ખાડાના પાણી જેવો દોષવાળો ગણ્યો છે.

५ जलार्थमेव गर्तास्तु नीचा गानोपजीविनः ॥

અર્થ: ગાયનથી જીવિકા ચલાવનાર નીચ માણસનો ભાવ એહું પાણી ભરવાના ખાડા એટલે ખાળકુંડીના પાણી જેવો છે. ખાળકુંડીનું પાણી જેમ સ્પર્શ કરનારને અશુદ્ધ કરે છે તેમજ ઉપજીવિકા યુક્ત ગાન કરનારનો ભાવ સાંભળનારને અશુદ્ધ કરે છે.

६ ह्रदास्तु पंडिताः प्रोक्ता भगवच्छास्त्रतत्पराः ॥५॥

અર્થ: ભગવતશાસ્ત્રમાં તત્પર જે પંડિતો છે તેમનો ભાવ ધરાના જલની તુલ્ય છે.

ધરાનું જલ જેમ નિરંતર શીતળ હોયછે, અને બીજાથી મલિન થતું નથી, તેમજ પંડિતનો ભાવ સંસારના તાપથી તૃપ્ત થતો નથી, તેમજ કુતર્ક વગેરેથી સંશયવાળો થતો નથી.

७ संदेहवारकास्तत्र सूदा गंभीरमानसाः ॥

અર્થઃ ગંભીર મનવાળા એટલે કે અંતર નિષ્ઠાવાળા તથા સંદેહને મટાડવાવાળા પંડિતોનો ભાવ સારા જલવાળા ધરાની બરોબર છે.

છઠ્ઠા ભાવથી વિશેષ ભાવનું આ સાતમા ભાવમાં વર્ણન છે. છઠ્ઠા ભાવવાળો પોતાથી નિશ્ચયવાન હોય છે, પણ બીજાની શંકા સમાધાન કરવામાં નિપુણ હોતો નથી અને આ સાતમા ભાવવાળો તો બીજાની શંકાનું પણ સમાધાન કરી શકે છે, એટલું વિશેષ છે.

८ सरः कमलसंपूर्णाः प्रेमयुक्तास्तथा बुधाः ॥

અર્થઃ પ્રેમયુક્ત સંદેહ મટાડનારા પંડિતો કમળવાળા તળાવના જલની બરોબર ભાવવાળા છે.

સાતમા કરતાં પણ વધારે ચડીઆતો ભાવ

બતાવ્યો છે. છઠ્ઠા અને સાતમા ભાવવાળો પંડિત ફક્ત જ્ઞાની જ હોયછે, પરંતુ આ આઠમા ભાવવાળો તો જ્ઞાની સાથે ભક્ત પણ હોય છે તેમનો ભાવ કમળવાળા તળાવ જેવો કહેલ છે.

કમળવાળું તળાવ જોનારના તાપનો તળાવ દેખાતાં જ નાશ થાય છે, તેમાં સ્નાન વગેરે કરવાથી વિશેષ તાપ નાશ પામે છે, તેમજ જ્ઞાન સહિત ભક્તના દર્શન માત્રથી પ્રથમ જોનારને શાંતિ થાય છે, પછી વાતચીત છતાં તમામ સંદેહ નિવારણ થઈ વિશેષ શાંતિ થાય છે.

૯ अल्पश्रुताः प्रेमयुक्ता वेशंताः परिकीर्तिताः ॥

અર્થ: પ્રેમયુક્ત પરંતુ શાસ્ત્રીનું શ્રવણ થોડું કર્યું હોય, તેઓનો ભાવ નાનાં તળાવ સમાન છે.

નાનાં તળાવમાં વિશેષ પશુ વગેરેથી

પાણી ડોળાયેલું થઈ જાય છે, તેમજ પ્રેમયુક્ત છતાં અલ્પ શ્રવણવાળાનો ભાવ દુ:સંગ વડે ડોળાઈ જાય છે, એથી તે શંકાશીલ બની જાય છે.

૧૦ कर्मशुद्धा पल्वलानि तथाऽल्पश्रुतभक्तयः ॥७॥

અર્થ: કર્મ શુદ્ધ છતાં અલ્પશ્રુત અને અલ્પભક્તિવાળાનો ભાવ વિશેષ નાનાં તળાવ સમાન છે.

કર્મ શુદ્ધ છતાં અલ્પશ્રુત એટલે શાસ્ત્રોનું શ્રવણ થોડું કરેલ હોય, તેમજ ભક્તિ થોડી હોવાથી કર્મ પ્રભુ અર્પણને માટે જ ન કરતાં લૌકિક પારલૌકિક કામનાથી કરવાની ઈચ્છા થવાથી અને સાધન બળનું અભિમાન થવાથી મનમાંનો ભાવ ક્ષુદ્ર (હલકો) હોય છે, અને અભિમાન વગેરેથી ડોળાઈ ગયેલો હોય છે, તેમજ દુ:સંગથી પણ તેનો ભાવ

વિશેષ ડોળાઈ જાય છે, માટે ઉપરના નવમા ભાવથી પણ હલકો ભાવ હોય છે.

११ योगध्यानादिसंयुक्ता गुणा वर्ष्याः प्रकीर्तताः ॥

અર્થઃ યોગ અને ધ્યાન વગેરે યુક્તનો ભાવ વરસાદના જલની બરોબર છે.

વૃષ્ટિનું જલ તાપની શાંતિ કરનારું છે, તથા પૃથ્વી ઉપર વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, અને ક્ષેત્રાદિકમાં ધાન્ય ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ યોગધ્યાનયુક્ત યોગીનો ભાવ યોગધ્યાન કરતી વખતે સર્વ દેહ અને ઈન્દ્રિયોમાં પ્રસરે છે, તેમજ સત્પાત્રને યોગાભ્યાસ કરાવે તો પોતાના ભાવ જેવો તેનો ભાવ પણ કરી શકે છે. (જે વિષય પોતે જાણતો હોય અને જેટલો શીખવે તેટલા પર્યન્ત જ લાભકારક નીવડે.)

१२ तपोज्ञानादिभावेनस्वेदजास्तु प्रकीर्तिताः ॥८॥

અર્થ: તપ (ઈન્દ્રિયનિગ્રહ સિવાય ફક્ત દેહદમન) તથા આત્મજ્ઞાન તેજ બ્રહ્મજ્ઞાન માનનારા, તથા (આદિ પદવડે) વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મના જ ભાવવાળા, એવા ભાવ વડે યુક્ત પરસેવાના જલ જેવા છે.

જ્ઞાનને મોક્ષદાતા ઘણે ઠેકાણે વર્ણન કરેલ છે. તે જ્ઞાન શુદ્ધાદ્વૈત સમજવું (માયવાદનું મિથ્યાજ્ઞાન એ નહિ) જ્ઞાન ભક્તિનું સાધક તથા મોક્ષદાતા છે, તે શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાન છે. પરંતુ આત્માજ્ઞાન જે આ જીવ હું જ બ્રહ્મ છું એવું શબ્દ વડે સમજનાર અભિમાની હોય છે, તેમજ શબ્દની અને લોકની મર્યાદાનો ઉલ્લંઘન કર્તા હોય છે. તેવી સમજથી સંસાર તાપ શાંત થતો નથી.

તેમજ તપ-પંચાગ્નિ વગેરે દેહદમન કરનારને પણ થોડીવાર શરીર શીતળતાનો ભાસ થાય છે. પરસેવો વળવાથી થોડી વાર

શરીર શીતળ થયું હોય એવો ભાસ થાય છે, પરંતુ ખરી રીતે શીતળતા થતી નથી. તેવી રીતે તપ અને આત્મજ્ઞાનીના દુ:ખની નિવૃત્તિ ખરી રીતે થતી નથી.

ફક્ત વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મમાં કહેલી ક્રિયાઓ અનુક્રમે કરી જતો હોય, પરંતુ તેનું રહસ્ય સમજતો ન હોય અથવા સમજવાનો પ્રયત્ન પણ ન હોય, તેમજ તેની સાથે શુદ્ધ જ્ઞાન અને ભક્તિનો અંશ ન હોય, તો તે પ્રેમ વગરનો એટલે ભાવ વગરનો હોવાથી પરસેવાના જલની માફક તેનો ભાવ ઘણો હલકો ગણાય છે.

१३ अलौकिकेन ज्ञानेन ये तु प्रोक्ता हरेर्गुणाः ॥
कादाचित्का शब्दगम्या पतच्छब्दा प्रकीर्तिताः ॥१॥

અર્થ: અલૌકિક જ્ઞાનવડે શબ્દના શુદ્ધ અર્થ અને અભિપ્રાયને જાણનારા એવા

ક્વચિત જણાતા ભક્તોથી હરિના ગુણનું વર્ણન કરનારાનો ભાવ પર્વતમાંથી પડતી જલધારાની બરોબર છે.

બારમા ભાવમાં શુષ્ક જ્ઞાનીનો કનિષ્ઠભાવ કહી આ તેરમા ભાવમાં વેદ પ્રતિપાદ્ય ઉત્તમ ભાવ રહે છે. પર્વતમાંથી પડતી જલની ધારા નિર્મળ, શીતળ, મધુરતાવાળી, સ્નાન આચમન અને વેદ વિહિત અલૌકિક જ્ઞાનવાળાનું ભગવત ગુણગાન છે.

૧૪ देवाद्युपासनोद्भूताः पृष्वा भूमेरिवोद्गताः ॥

અર્થઃ દેવાદિની ઉપાસનાથી ઉત્પન્ન થયેલ ભાવ ભૂમિથી ઉત્પન્ન થયેલ ઝાકળ જળ જેવો છે.

ઝાકળનું જળ તૃષા વગેરેને મટાડી શકતું નથી. તેમજ દેવાદિની ઉપાસનાથી સંસાર તાપ (જન્મમરણનો ફેરો) મટતો નથી.

ઝાકળનું જળ ફક્ત થોડીવાર જળના ભાસવાળું રહે છે, તેમજ દેવાદિની ઉપાસનાથી થોડીવાર મન શાંત હોય તેવું લાગે છે.

ઝાકળનું જળ સૂર્યનો તાપ પડતાં થોડીવારમાં અદૃશ્ય થાય છે તેમજ દેવાદિની ઉપાસનાથી થયેલો ભાવ પણ સંસાર તાપ સહન ન થતાં તરત નાશ પામે છે.

१५ साधनादिप्रकारेण नवधा भक्तिमार्गतः ॥१०॥
प्रेमपूर्त्यास्फुरद्धर्मा स्यंदमानाः प्रकीर्तिताः ॥

અર્થઃ સાધનાદિ પ્રકાર વડે નવ પ્રકારની ભક્તિમાર્ગથી જેનો પ્રેમ પૂર્ણ હોય તેનો, અને તે વડે પ્રભુ ધર્મની સ્ફૂર્તિવાળાનો ભાવ પર્વતમાંથી નીકળતા ઝરણાની બરોબર છે.

અતિશય વર્ષાથી ઝરણાના જળનું વિશેષ વહેવું થાય છે અને ઓછાપણાથી ઝરણાનું

ન્યૂનપણું થાય છે, તેવી જ રીતે સાધનબળ વધારે હોય ત્યારે ભાવના વધે છે અને સાધના ઘટે છે ત્યારે ભાવના ઘટે છે.

ભક્તિમાર્ગના પ્રથમ અધિકારીની આવી સ્થિતિ હોય છે. શ્રીગુસાંઈજી ભક્તિહંસગ્રંથમાં આજ્ઞા કરે છે કે પ્રાયમિક એટલે ભક્તિમાર્ગમાં શરુઆત થયેલી હોય, એવા તો ભક્તિના સાધનમાં પ્રવૃત્ત હોય છે, કેમકે તેમનો મર્યાદામાં અંગીકારર થયો છે, ત્યાર પછી પ્રભુમાં સ્નેહ વધ્યા પછી પ્રભુસેવામાં બધા ઉપચાર સ્નેહપૂર્વક થાય, ત્યારે વિધિનું અપ્રયોજકપણું થાય છે.

(૧૬) यादृशास्तादृशाः प्रोक्ता वृद्धिक्षयविवर्जिताः ।।११।।
स्थावरास्ते समाख्याता मर्यादैकप्रतिष्ठिताः ।।

અર્થ: ઉપર કહ્યા તેવા સાધનનિષ્ઠ મર્યાદાવાળાના ભાવ વૃદ્ધિક્ષય વગરનો કેવળ મર્યાદામાં અંગીકાર છે, તેવાઓનો ભાવ સ્થાવર જળાશય જેવો છે.

આ સોળમો ભાવ પંદરમાંથી વધારે ચડતો છે. સ્થાવર જળાશય એટલે જેમાં વરસાદથી કે તાપથી પાણી વધતું ઘટતું નથી. એવા મહાન જળાશય જેવો પૂર્ણ પ્રેમવાળા મર્યાદાભક્તનો ભાવ છે. (જેવી રીતે કાંકરોલીમાં રાય સાગર છે.)

આવા ભાવવાળાનો ભાવ સંસાર તાપથી કે કુતર્કથી ઓછો થતો નથી.

(૧૭)અનેકજન્મસંસિદ્ધા જન્મપ્રભૂતિસર્વદા॥૧૨॥
संगादिगुणदोषाभ्यां वृद्धिक्षययुता भुवि ॥
निरंतरोद्‌मयुता नद्यस्ते परिकीर्तिता: ॥ १३ ॥

અર્થ: અનેક જન્મ વડે સારી સિદ્ધ અને જન્મથી જ લઈને હંમેશાં સત્સંગ અને દુ:સંગને લીધે ગુણ અને દોષ વડે પ્રેમની વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતાવાળા, અને નિરંતર જન્મ લેવાવાળાનો ભાવ નદીની તુલ્ય છે.

નદીનું જળ વૃષ્ટિ વડે વધે છે, અને તાપથી ઘટે છે. વળી પર્વત અને આસપાસની જમીનના ગુણદોષવાળું હોય છે; તેવી જ રીતે ઉપર કહેલાનો ભાવ તપ, ધ્યાન અને સમાધિ વડે પાપ ક્ષય દ્વારા શુદ્ધ થાય છે, અને સત્સંગ દ્વારા વધે છે, તેમજ દુ:સંગ વડે દોષને ઉત્પન્ન કરે છે.

(૧૮) एतादृशाः स्वतंत्राश्चेत् सिंधवः प्रकीर्तिताः ॥

અર્થ: ઉપર કહેલા ૧૭મા ભાવવાળા જો સ્વતંત્ર હોય એટલે મનની કોઇ પ્રકારની ઉપાધિ રહિત હોય, તો સમુદ્રને મળનાર મોટી નદી જેવા સમજવા.

મોટી નદીઓમાં વર્ષા વડે જળ વધારે હોય છે, તેમજ બહુતાપ પડતાં પર્વતનો બરફ ઓગળીને તેનું નદીમાં મોટું પૂર આવે છે, મતલબ કે મહાન નદીઓમાં બારે માસ

પુષ્કળ જળ હોય છે, તેમજ તે પ્રમાણે સ્વતંત્ર ભાવનાવાળાઓનો સત્સંગ વડે કે દુઃસંગ વડે ભાવ વધતો ઘટતો નથી, પરંતુ તેમની ભાવના સમુદ્રરુપ પ્રભુને મળવામાં જ હોય છે. મહાન નદી જેમ સમુદ્ર મળવામાં અંતરાયરુપ ડુંગર વગેરે ભેદીને સમુદ્રને મળે છે તેમજ સ્વતંત્રભાવવાળા પણ પ્રભુ મળવામાં અંતરાયરુપ લૌકિક સુખ દુઃખની ઉપેક્ષા કરી (અક્ષરધામને ભેદીને તેમાં રહેલા) પ્રભુના ચરણારવિન્દને પામે છે.

(१)(अ)पूर्णाभगवदीया ये शेषव्यासाग्निमारुता: ॥१४॥
जडनारदमैत्राद्यास्ते समुद्रां प्रकीर्तिता:
(आ) लोकवेदगुणैर्मिश्रभावेनैके हरेर्गुणान् ॥ १५ ॥
वर्णयन्ति समुद्रास्ते क्षाराद्यां षट् प्रकीर्तिता: ॥
(ई) गुणातीततया शुद्धान सच्चिदानंदरुपिण: ॥ १६ ॥
सर्वानेव गुणान् विष्णोर्वर्यन्ति विचक्षणा: ॥

तेऽमृतोदाः समाख्याताः तद्वाक्यानं सुदुर्लभम् ॥ १७ ॥
तादृशानां कवचिद्वाक्यं दूतानामिव वर्णितम् ॥
अजामिलाकर्णनवत् बिंदुपानं प्रकीर्तितम् ॥ १८ ॥
रागाज्ञानादिभावानां सर्वथा नाशनं यदा ॥
तदा लेहनमित्युक्तं स्वानंदोद्गमकारणम् ॥ १९ ॥

२ અર્થા: શેષ, વ્યાસ, અગ્નિ, (શ્રીમહાપ્રભુજી) હનુમાન, જડભરત, નારદ, મૈત્રેય વગેરે જે ભગવદીઓ છે તે સમુદ્રના જેવા ભાવવાળા છે. ચંદ્ર માથે આવતાં વૃધ્ધિ પામનાર દરિયો. જેમ સમુદ્ર ચંદ્રને અનુકૂળ છે, તેમ ભગવદીઓ પ્રભુની લીલામાં અનુકૂળ ભાવવાળા છે, તેમને પ્રભુની સેવા માટે જ દેહાદિની અપેક્ષા છે પણ દેહાદિને માટે પ્રભુની અપેક્ષા નથી આવા ભગવદી રત્નાકરની તુલ્ય છે.

આઅર્થ: કેટલાક લોક વેદ અને મિશ્રભાવ વડે હરિના ગુણનું વર્ણન કરે છે, તે છ પ્રકારના સમુદ્ર જેવા છે.

(૧) ક્ષારસમુદ્ર જેવા ભાવવાળા – પ્રભુમાં વૈરાગ્યપૂર્ણ હોવાથી કોઈની પાસેથી કાંઈ ગ્રહણ કરતા નથી; અને ઈચ્છા પણ કરતા નથી. માણસ પવિત્ર થવાને ઈશ્વરને ભજે એવો વિધિ હોવાથી સ્વાર્થને લીધે, ભજન સ્તુતિ અને અર્પણ વગેરે કરે છે. એવું જાણી વર્ણન કરનારનો ભાવ.

લોકમિશ્રભાવવાળા–રામકૃષ્ણ બહુ બળવાન હોવાથી મનુષ્યમાં દેવ મનાયા એવા ભાવથી વર્ણન કરનારનો ભાવ.

ક્ષીરસમુદ્રનું જળ તૃષાનિવૃત્તિમાં કે તૃપ્તિમાં નિરુપયોગી છે, તેવી રીતે ઉપરનો ભાવ ભક્તિ માર્ગમાં નિરુપયોગી છે.

(૨) દધિમંડ સમુદ્ર જેવા ભાવવાળા– દહીંને વલોવી નવનીત કાઢી લીધેલ છાશના જેમ નિસત્વ છે. તેમ આવા ભાવવાળા એમ

માને છે કે સો હાથવાલા શ્રીકૃષ્ણે વરાહરૂપ ધરી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો, ઇત્યાદિ વચન પ્રમાણે જગત્કર્તા કાર્યાર્થ વિવિધ દેહમાં પ્રવેશ કરી કાર્ય કરે છે ને કાર્ય થઈ રહ્યા બાદ દેહ છોડી દે છે તેવાનો ભાવ ભગવાન ચિદ્રુપ, વિજ્ઞાનપૂર્ણ, સર્વસમ અને મોક્ષને લીધે સેવન કરવા યોગ્ય છે, એમ હોય છે.

(૩) સુરોદક સમુદ્ર બરોબર ભાવવાળા – માયાના ગુણ વડે હરિ સર્વ કરે છે, માયાના ગુણ વડે જ પ્રભુમાં કર્તાપણું છે, એવી રીતે વર્ણન કરનારનો ભાવ સુરોદક બરોબર છે, સુરામાં સ્વરુપનું વિસ્મરણપણું તથા દોષ ઉત્પન્ન કરવાપણું છે. તેવો ઉપરનાનો ભાવ દુષ્ટ છે.

(૪) ક્ષીરોદક સમુદ્ર બરોબર ભાવવાળા– પ્રભુ સર્વના ઈશ્વર અને સર્વ કામ કરવામાં

સમર્થ છે, એવા ભાવવાળાનો ભાવ ક્ષીરોદક સમુદ્ર સમ છે, દૂધના ગુણ જેવો તે ભાવવાળાનો ગુણ છે.

(૫) ધૃતોદર સમુદ્ર બરોબર ભાવવાળા–પ્રભુ મહાબળવાન છે, માટે પોતાના ભક્તને પણ બળવાન બનાવ્યા છે, એવું જાણી વર્ણન કરનારનો ભાવ ઘીના ગુણ જેવો છે.

(૬) ઈક્ષુરસોદક સમુદ્ર સમભાવવાળા–પ્રભુ લક્ષ્મીજીના પતિ છે, અને બધાને ભોગ મોક્ષ દેવાવાળા છે. એમ જાણી વર્ણન કરનારનો ભાવ શેરડીના રસના ગુણ જેવો છે.

આ છ સમુદ્રના ભાવ જાણ્યા પછી શુદ્ધોદક સમુદ્રના ગુણવાળાનો ભાવ કેવો હોય છે તે જાણવાની ઈચ્છા થાય છે. શુદ્ધોદક સમુદ્ર બરોબર–શરણ આવેલો જીવ ચાહે તેવો હોય તો પણ શ્રીકૃષ્ણ તેનો

ઉદ્ધાર કરે છે. શરણાગતને કદી છોડી દેતા નથી. આવું જાણી વર્ણન કરનારનો ભાવ છે.

ઈ અર્થ: અમૃત સમુદ્રસમ ભાવવાળા–ગુણથી પર, સતચિત અને આનંદરુપ એવા સર્વ ગુણપ્રભુના છે એવું જાણીને વર્ણન કરનાર વિચક્ષણ પુરુષના ભાવ અમૃત બરોબર છે, તેમની વાણીનું પાન અત્યંત દુર્લભ છે. ૧૭

આવા ભગવદીયોના કોઈ ઠેકાણે પ્રસન્નતાપૂર્વક કહેલા વાક્યોને દૂતની જ બરાબર કહેલ છે. અજામલિને વિષ્ણુ દૂતે કહેલાં વચન સાંભળવાની પેઠે, તે વાક્યને અમૃતબિંદુ પાન કહેલ છે. ૧૮

લેહન–(ચાટણ અવલેહ) લૌકિકમાં પ્રીતિ અને સ્વરુપનું અજ્ઞાન વગેરે ભાવનો જ્યારે સર્વપ્રકારે નાશ થાય ત્યારે લેહન સ્વાનંદના

પ્રકટમાં કારણરુપ છે. એટલે આનંદનો આસ્વાદ લેવાય છે. ૧૯

આવા ભગવદીઓ પ્રભુની દરેક લીલાનું તાત્પર્ય બરાબર સમજાવી બીજાને નિ:શંક બનાવે છે, જેથી વિચક્ષણ કહેલા છે. આવા વિચક્ષણ ભક્તોની વાણીનો મહિમા ૧૮મા શ્લોકમાં બતાવ્યો છે, આવા મહાપુરુષોના વચનો કાંઈપણ કારણ વગર ફક્ત પ્રભુની કૃપા થવાની હોય છે તેના પ્રત્યે ક્વચિત કહેવાયા છે,અથવા તેમનાં તરફથી કહેવામાં આવે છે. આ વાક્ય અમૃતબિંદુરુપ છે.

અંત:કરણ ધરાઈ જાય તેટલું પીવામાં આવે તો વિશેષની ઈચ્છા ન રહે, માટે જેટલું મળે છે તેને બિંદુ કહેલ છે, બિંદુ હોવાથી વિશેષની ઈચ્છા રહે છે. પ્રભુના જ વચનો

દૂતની (ગુરૂ અથવા ભક્તની મારફત સાંભળવામાં આવવાથી, અંતઃકરણમાં પ્રભુનું વિસ્મરણ કરાવનાર લૌકિક રાગ તથા સ્વરુપનું અજ્ઞાન રહેલાં હોય, તે આપો આપ નાશ પામી જાય છે. અને એ રીતે બંને વાનાં નાશ પામે તે અમૃતબિંદુ પાન કર્યું કહેવાય. એક બિંદુનું પૂરી રીતે પાન થઈ શકે નહીં, ઘણા બિંદુ મળે અને અંતઃકરણ સુધી તૃપ્તિ થઈ જાય તેને પાન કહે છે, પણ આ તો બિંદુ છે, તેથી બિંદુ ચાટી શકાય છે, માટે અત્રે લેહન છે. આ અમૃતબિંદુ કાન દ્વારા મળે, તે લેહન થવાથી અંતઃકરણમાં તેની અસર જતાં રાગ અજ્ઞાન નાશ પામી તે સ્વાનંદ લે છે અને વિશેષની જીજ્ઞાસા અતિ તીવ્ર થવાથી લેહન કરનાર (ચાટનાર) તેમાં તન્મય થઈ કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે.

२० उद्धतोदकवत्सर्व पतितोदकवत्तथा ॥
उक्तातिरिक्तवाक्यानि फलं चापि तथा ततः ॥ २० ॥

અર્થ: ઉપર કહેલથી જુદાં વાક્યો ઉદદ્ધતોદકના જેવા એટલે ઊંચે ફેંકાએલ પાણી–વરાળ જેવાં અથવા જળાશયમાંથી પાત્રમાં લીધેલ જળ જેવાં છે, તથા પડેલા પાણી જેવાં છે, અને ફળ પણ તેજ મુજબ છે.

અ કેટલાકનાં વચન હવામહેલ જેવાં નકામાં હોય છે. જે વરાળ હવામાં રહેતી હોય છે, તે વરાળ સ્નાન પાન વગેરે ઉપયોગમાં આવતી નથી, તેમ ડોળ ઘાલનારાં માણસોનાં ખાલી વચનો તદ્દન નકામાં છે.

પાત્રમાં લીધેલ જળ જેમ પાત્રના ગુણદોષવાળું હોય છે, તેમજ કીર્તન કરનાર બીજાનાં કહેલ વચનો કહે તેમાં બોલનારનો સારો કે નબળો ભાવ મિશ્ર થાય છે, ને

તેની અસર પણ સાંભળનાર પર તેવી જ થાય છે.

આ કેટલાકનાં વચનો પડેલા જળ જેવાં છે એટલે પડેલું જળ જે જે જમીનમાં થઈને જાય છે, તે તે તમામ જમીનના ગુણવાળું હિતકર કે દોષકર થાય છે, તેમજ બોલનારનો ભાવ જેવો હોય તેવી અસર સામા સાંભળનારના મન ઉપર થાય છે.

इति जीवेन्द्रियगता नानाभावं गता भुवि ॥
रुपतः फलतश्चैव गुणा विष्णोर्निरुपिताः ॥ २१ ॥

અર્થ: એ પ્રમાણે સ્વરુપથી અને ફળથી પૃથ્વી ઉપર જુદા જુદા ભાવને પામેલ જીવ અને ઈન્દ્રિયને વિષે રહેલા વિષ્ણુના ગુણો નિરુપણ કર્યા.

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितो जलभेदः संपूर्ण ॥

સારાંશ

(૧) આ આખા ગ્રંથ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે બધાનાં અંતઃકરણ સરખાં સંસ્કાર પામેલા હોતાં નથી, તેમજ એક જાતની કે સરખી ભાવનાવાળાં નથી. જેમ ઓછા વધતી ભાવનાવાળાં તેમજ જુદી જુદી ભાવનાવાળાં માણસો હોય છે, તેમજ તેવાઓનો સંગ જુદી અસર કરનારો થાય છે.

(૨) ભક્તિમાર્ગીયને કયા ભાવવાળાનો સંગ ઉત્તમ છે, કયો સંગ સાધારણ છે, અને કયો સંગ કનિષ્ઠ છે, તથા કયો સંગ નુકશાન કરતાં છે, તે બાબતનો આ ગ્રંથ આધારે વિચાર કરતાં જણાય છે કે

(૩) અમૃત સમુદ્રસમ ભાવવાળા પ્રભુના દૂતની સમાન છે, તેવા (૧૯મા ભાવમાં ઈ અને અ માં જણાવેલા) પ્રભુની ઈચ્છા અનુકૂળ

પોતાની મનની અનુકૂળતા રાખનાર પૂર્ણ ભગવદીય શેષ, વ્યાસ, અગ્નિ, હનુમાન, જડભરત, નારદ, મૈત્રેય વગેરેનો સમાગમ અતિ દુર્લભ છે. પણ કદાપિ તેવા ભાવવાળાનો સંગ ભાગ્યોદયથી થાય તો તેનાં વચનામૃત, સાંભળનારના અંતઃકરણમાં ઉત્તમ અસર કરી પૂર્ણ ફળદાયી થાય છે. (આવા ૮૪ અને ૨૫૨ વૈષ્ણવો અને તેમની વાર્તાનો દાખલો પરિપૂર્ણ રીતે પૂરો પાડે છે.)

(૪) શુદ્ધોદક સમુદ્રસમ ભાવવાળા-પ્રભુ શરણાગતનું રક્ષણ કરનાર છે એવા ભાવવાળાનો સંગ સંસારના તાપને શાંત કરે છે અને નીડર બનાવે છે. (૧૯ આ ભાવ)

(૫) પ્રેમયુક્ત તથા સંદેહને મટાડનાર ભક્ત પંડિતોનો (૮મો ભાવ) તથા

અલૌકિક જ્ઞાનવડે હરિના ગુણ કહેનારનો સંગ (૧૩મો ભાવ) તેમજ સ્થાવર જળાશય જેવા ભાવવાળા (૧૬મો ભાવ)નો સંગ ભાવની વિશેષ વૃદ્ધિ કરે છે.

(અ) અંતર નિષ્ઠાવાળા સંદેહ નિવારક પંડિતોનો સંગ (૯મો ભાવ)

(આ) સાધન વગેરે પ્રકારથી નવ પ્રકારની ભક્તિથી પૂર્ણ પ્રેમવાળા હોવાથી પ્રભુ ધર્મની સ્ફૂર્તીવાળાનો સંગ (૧૫મો ભાવ)

(ઈ) મહા(મોટી) નદી જેવા ભાવવાળા - અનેક જન્મ વડે ભાવમાં વધેલ હોય અને તે દુ:સંગથી વધે ઘટે નહિ, તેવો ભાવવાળાનો સંગ (૧૮મો ભાવ)

(ઉ) ક્ષીરોદક સમુદ્રસમ, ધૃતોદક સમુદ્રસમ ભાવનાવાળાનો સંગ (૧૯ના આ ભાગ મદેનો ૪,૫,૬ પેટાભાવ.)

(૭) આ બધાનો સંગ સાધારણ રીતે ભાવની વૃદ્ધિ કરવાવાળો છે. ૭ ગાયકો (૧લો ભાવ), પુરાણીઓ (૨જા ભાવવાળા) આ બંને જો નિરપેક્ષ ભાવથી ગુણગાન કે કથા કરતા હોય તો સાંભળનારના ભાવનું પોષણ કરે છે. તેમજ ભગવતશાસ્ત્રમાં તત્પર પંડિતો (૬ઠો ભાવ)નો સંગ પણ ભાવનું પોષણ કરે છે. તેમજ પૃથ્વી પર પડેલું જળ સારા સંસ્કારવાળું હોય તો (૨૦મા ભાવ પૈકી), તથા પાત્રમાં લીધેલ જળ જેવા ભાવવાળા સારા સંસ્કારવાળા હોય તો (૨૦મા ભાવ પૈકી) તે પણ ભાવનું પોષણ કર્તા થાય છે.

(૮) યોગ અને ધ્યાનયુક્ત ભાવવાળા (૧૧મો ભવ) દધિમંડ સમુદ્ર જેવા ભાવવાળા (૧૯મા આ નો ૨ જો ભાવ) અને નદીના જળ જેવા ભાવવાળા (૧૭મો ભાવ)નો સંગ તેવી

ભાવનાવાળાને ગુણ કરનાર અને બીજાને અનુપયોગી છે.

(૯) અલ્પ ભક્તિ અને અલ્પ શ્રવણ (૯મા અને ૧૦મા ભાવવાળા)નો સંગ સાંભળનારના મને સંશય ઉત્પન્ન કરી મન ઢચુપચુ કરે છે, માટે તે નુકશાન કરનાર છે.

(૧૦) ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ થયેલ નહેરના જળ જેવા (ત્રીજો ભાવ) અપેક્ષાવાળા અને ઉદર માટે જ ગાયન કરનાર અને કથા કરનાર પુરાણીઓનો સંગ તેમજ (૪થા ભાવવાળા) વૈશ્યાદિ સહિત મત્ત ગાયકો, (૫મા ભાવવાળા) નીચે ગાયકો, (૧૨મા ભાવવાળા) પરસેવાના જળ જેવા ભાવવાળા દેહદમન કરનાર, અને શુષ્કજ્ઞાની અને (૧૪મા ભાવ) વાળા દેવાદિની ઉપાસનાના ભાવવાળા, અને ક્ષારસમુદ્રસમ ભાવાવાળાનો

સંગ ભક્તિમાર્ગીયને નુકશાન કરનાર થાય છે. તેમજ (૨૦મા ભાવ પૈકી હલકા ભાવવાળાનો સંગ પણ નુકશાન કરનાર થાય છે.

(૧૧) સુરોદક સમુદ્રના જળ જેવા (૨૦મા આ ના ૩જા) ભાવવાળા માયાના ગુણ વડે હરિ સર્વ કરે છે, તે માયાના ગુણ વડે જ હરિમાં કર્તાપણું છે. એવી રીતે વર્ણન કરનાર માયાવાદીઓનો સંગ સર્વભાવનો નાશ કરનાર છે.

ઉપર પ્રમાણેનો વિચાર કરી પોતાના ભાવની વૃદ્ધિ કરે તેવાઓનો જ સંગ કરવા દરેક વૈષ્ણવોએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

अथ पंचपद्यानि (श्रोताना भेद) (શ્લોક ૫)

श्रीकृष्णरसविक्षिप्तमानसारतिवर्जिताः ॥
अनिर्वृत्ता लोकवेदे ते मुख्यां श्रवणोत्सुकाः ॥

આમાં પુષ્ટમાર્ગીય મુખ્ય શ્રોતાનાં ત્રણ વિશેષણ આપ્યાં છે.

(૧) श्रीकृष्णरसविक्षिप्तमानसा रतिवर्जिताः શ્રીકૃષ્ણના ભજનાનંદરૂપી રસમાં જેનું મન વિક્ષિપ્ત (ચોંટી ગયું છે, લગ્ની લાગી રહી) છે, તેથી કરીને ભગવદગુણગાનના શ્રવણમાં પ્રીતિ વગરના નથી, એટલે પ્રીતિવાળા છે એવા.

(૨) लोकवेदे अनिर्वृत्ताः લોક અને વેદમાં આનંદ વગરના, એટલે લૌકિકફળ

અને વૈદિકફળની મનમાં કાંઈ ઈચ્છા નથી જેથી તેમાં જેને આનંદ આવતો નથી તેવા,

(૩) श्रवणोत्सुकाः શ્રવણમાં ઉત્સાહવાળાં, શ્રવણમાં જેનો ભાવ સદા સ્થાયી (કાયમ) રહે છે તેવા,

(૪) ते मुख्याः તેઓ મુખ્ય શ્રોતા છે.

જેનું મન શ્રીકૃષ્ણરસમાં ખુંચી ગયું હોય તે ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રભુમાં આસક્તિની હદ સુધી પહોંચ્યો હોય તેને લૌકિક અને વૈદિક વ્યવહાર બધો બાધકરૂપ લાગે અને પ્રભુ પ્રત્યે વ્યસનદશાની શરૂઆતથી હોય તેઓ ભગવદગુણગાન, શ્રવણમાં ઉત્તમ મુખ્ય શ્રોતાજન છે.

विक्लिन्नमनसो ये तु भगवत्स्मृतिविह्वलाः ॥
अर्थैकनिष्ठास्ते चापि मध्यमाः श्रवणोत्सुकाः ॥२॥

એ મર્યાદા મધ્યમ શ્રોતાનાં ચાર વિશેષણ છે.

(१) विक्लिन्नमनसः વિશેષે કરીને આર્દ્ર (કોમળ) જેનું મન છે તેવા,

(२) भगवत्स्मृतिविह्वलाः જયારે ભગવાનની સ્મૃતિ મનમા થાય તે વખતે મન વિકળ (ગાભરું) થાય તેવા.

(३) श्रवणोत्सुकाःભગવાનના ગુણગાનના શ્રવણમાં ઉત્સાહવાળા.

(४) (च ये) अर्थैकनिष्ठाःઅને જે અર્થમાં મુખ્ય નિષ્ઠાવાળા છે.

अर्थःપ્રયોજન-મોક્ષનું પ્રયોજન, (અથવા બીજી રીતે કૃતાર્થ થવાનું પ્રયોજન)માં જેની નિષ્ઠા છે તેવા, ते अपि मध्यमाः તે મધ્યમ શ્રોતા છે.

મુખ્યશ્રોતાનું મન શ્રીકૃષ્ણરસમાં ચોંટી ગયું હોય છે, તે પ્રમાણે આ મધ્યમ શ્રોતાનું

મન કાયમ ચોંટેલું હોતું નથી, પરંતુ ભગવદગુણના શ્રવણની અસર થાય તેવું કોમળ મન હોય છે.

મુખ્ય શ્રોતા તદન નિરપેક્ષભાવથી ભગવદગુણગાન અને શ્રવણમાં આસક્ત હોય છે, પરંતુ આ મધ્યમ શ્રોતા તો વૈદિક અર્થ (ફળ) મોક્ષાદિમાં નિષ્ઠાવાળા હોય છે.

આવી રીતે બધા લક્ષણમાં મધ્યમ શ્રોતા મુખ્યથી ઉતરે છે.

निःसंदिग्धं कृष्णतत्त्वं सर्वभावेन ये विदुः ॥
ते त्वादेशात्तु विकला निरोधाद्वा न चान्यथा ॥ ३ ॥
पूर्णभावेन पूर्णार्था कदाचिन्न तु सर्वदा ॥
अन्यासक्तास्तु ये केचिद् अधमाः परिकीर्तिताः ॥ ४ ॥

અર્થઃ મર્યાદા અધમ (હીન, હલકા) શ્રોતાનાં ચાર વિશેષણ આપ્યાં છે.

(१) ये निःसंदिग्धं कृष्णतत्त्वं सर्वभावेन विदुः જેઓ સંદેહ રહિત કૃષ્ણતત્વને સર્વભાવ વડે જાણે છે તેવા,

(२) ते आवेशात् तु विकलाः वा निरोधात् तु विकलाः च अन्यथा न, તેઓ આવેશથી વિકળ થાય છે, અથવા નિરોધથી વિકળ થાય છે, અથવા આવેશ અને નિરોધ બંને ભાવથી વિકળ થાય છે, પરંતુ બીજે પ્રકારે એટલે સર્વદા વિકળ નથી હોતા.

(३) पूर्णभावेन पूर्णार्था कदाचित् तु सर्वदा न કદાચિત પૂર્ણભાવ વડે પૂર્ણ અર્થવાળા (લૌકિક કામના રહિત થયેલા) છે, પણ સર્વદા થતા નથી.

(४) केचित् ये अन्यासक्ता કેટલાક જેઓ પ્રભુ સિવાય અન્ય (લૌકિક, વૈદિક)માં આસક્ત હોય છે. તેવા,

ते अधमा: परिकीर्तिता: તેઓ અધમ શ્રોતા કહેવાય છે.

૧૨ મધ્યમ શ્રોતાનું મન કાયમ માટે કોમળ હોય છે પરંતુ આ હીન શ્રોતાનું મન પ્રથમ વિશેષણમાં બતાવ્યા મુજબ જ્ઞાનમાં વિશેષ આસક્તિવાળું હોવાથી જો કે શ્રીકૃષ્ણતત્વને સંદેહ રહિત સર્વભાવ વડે જાણે છે, છતાં શ્રવણની અસર (મધ્યમ શ્રોતા જેવું કોમળ મન ન હોવાથી) મધ્યમ શ્રોતા જેવી થતી નથી.

ભક્તિની વ્યાખ્યામાં જ माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्तु सुदृढः सर्वतोधिकस्नेहो: भक्ति: ભક્તિનાં બે અંગ બતાવ્યાં છે. પ્રથમ માહાત્મ્યજ્ઞાન અને તે થયા પછી પ્રભુમાં સુદૃઢ સ્નેહ થાય ત્યારે ભક્તિ સિદ્ધ થઈ કહેવાય છે. ભક્તિવર્ધિનીમાં કહ્યા પ્રમાણે

પ્રથમ પ્રેમ, પછી આસક્તિ અને પછી વ્યસન થાય ત્યારે દૃઢ થયો ગણાય અને વ્યસન સિદ્ધ થયા પછી સુદૃઢ સ્નેહ થાય છે ત્યારે પ્રભુમાં ભક્તિ સિદ્ધ થઈ ગણાય છે.

માહાત્મ્યજ્ઞાન જેને થયેલ છે, તેને પ્રભુની મોટાઈ સદા સ્મરણમાં આવ્યા કરે છે, પણ ત્યાર પછી જ્યારે દૃઢસ્નેહ થાય ત્યારે પ્રભુની મોટાઈની સ્નેહના અધિકપણાને લીધે વિહવલ દશામાં વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. સ્નેહનું પ્રથમરૂપ પ્રેમ છે, તે પ્રેમની શરૂઆત થયા પછી પ્રભુની મોટાઈની સ્મૃતિ ઘટતી જાય છે, અને સ્નેહનું પ્રબળપણું થતાની સાથે પ્રભુને મળવાની ઈચ્છા વધતી જાય છે.

આ હીન અધિકારીનાં મનમાં પ્રભુની મોટાઈનો ખ્યાલ મુખ્યપણે વાસ કરી રહેલો હોય છે, અને પ્રેમની શરૂઆત જ થયેલી

હોય છે, જેથી પ્રભુના ગુણના શ્રવણથી પ્રેમભાવથી તે શ્રવણમાં મન આવેશવાળું થાય ત્યારે અથવા પ્રભુના ગુણનું મનન કરતાં તે વખતમાં મન બીજી લૌકિક વૈદિક બાબતમાં નિરોધવાળું થાય તે વખતે પ્રભુ મળવામાં મન વિકળ બને છે. મધ્યમ અધિકારીની પેઠે મનમાં ભગવતસ્મૃતિ થવાથી જ મન વિકળ બની જતું નથી, પણ ઉપર પ્રમાણે મધ્યમથી ઉતરતાં લક્ષણ હોવાથી હીન શ્રોતા ગણાય છે.

કોઈ કોઈ વખત શ્રવણની અસર મન ઉપર થવાથી વિકળ બને છે, પણ કાયમ તેવું મન રહેતું નથી, શ્રવણની અસર હંમેશ ન રહેવાથી પ્રથમના અધ્યાસને લીધે મન પ્રભુ સિવાય બીજી બાબતમાં એટલે લૌકિક વૈદિક કાર્યોમાં આસક્તિવાળું બની જાય છે,

વળી ભગવદગુણનું જ્યારે શ્રવણ થાય છે, ત્યારે પાછું ફરીથી થોડીવાર મનપૂર્ણ અર્થવાળું થઈ નિરપેક્ષ બને છે, અને ફરીથી પાછું અન્યાસક્ત થાય છે. મધ્યમ અધિકારીનું તેમ નથી. તેઓ મોક્ષાદિ અર્થ નિષ્ઠાવાળા હોતા નથી માટે આ અન્યાસક્ત થનારાની હીન અધિકારીમાં ગણના છે. (જેમ એક સ્ત્રી પોતાના પતિને વિષે પૂર્ણ ભાવ ન રાખતાં જેટલું ન્યૂનતપણું રાખી બીજાને વિષે આસક્તિ રાખે તો તેને જેવી ગણવામાં આવે તેવી ગણના થાય છે.)

अनन्यमनसो मर्त्या उत्तमाः श्रवणादिषु ॥
देशकालद्रव्यकर्तृमंत्रकर्मप्रकारतः ॥ ५ ॥

અર્થઃ મર્યાદાઉત્તમ શ્રોતાના ૩ વિશેષણ આપ્યાં છે.

(१) देशकालद्रव्यकर्तृमंत्रकर्मप्रकारतः

દેશ કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર, અને કર્મના પ્રકારથી,(૨)अनन्यमनसःઅનન્યમનવાળા (૩) मर्त्यः માણસો, श्रवणादिषु उत्तमाः શ્રણાદિમાં ઉત્તમ છે.

મર્ત્યએ વિશેષણ મરણ ધર્મવાળા માણસના અર્થમાં વપરાય છે. મરણ કાળને આધીન છે. જો કે સત્ય લોક સુધી તમામ કાળને આધીન છે. પણ ભૂલોકમાં (આ લોકમાં) રહેનારને જેમ થોડી થોડી મુદતમાં જન્મ મરણ થાય છે, તેમ ઉપરના લોકમાં (દેવલોકનું) થતું નથી, જેથી સ્વર્ગાદિકમાં રહેનાર આ લોકમાં અમર કહેવાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે સત્યલોક સુધીમાં રહેનાર પણ અમર નથી, અક્ષરપ્રાપ્તિ (પૂર્ણ પુરુષોત્તમના રહેવાના ધામમાં રહેવાથી) થવાથી જ અમર થવાય છે, માટે ચૌદ કાળને આધીન છે.

અક્ષરપ્રાપ્તિ થયા બાદ કાળનું આધીનપણું મટી જાય છે પરંતુ અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિથી જે એ ગણિતાનંદની પ્રાપ્તિ (ગુણાતીતની સાક્ષાત સેવા) થાય છે, તેવો લાભ અક્ષર પ્રાપ્તિથી મળતો નથી એટલે ગણિતાનંદનો લાભ મળે છે.

આ પાંચમાં શ્લોકમાં શ્રોતાનો વર્ણવેલો અધિકાર કાળની સત્તા નીચે રહેલા માણસોનો છે. મતલબ કે તેઓ અનન્ય ભાવવાળા છતાં દેશકાલાદિ સાધનબળથી અનન્ય થવાથી મર્યાદામાં તેમની સ્થિતિ છે. પહેલા શ્લોકમાં બતાવેલ મુખ્ય શ્રોતાની સ્થિતિ એથી પણ વધારે ઉત્તમ છે, તેઓ પ્રભુ કૃપાથી અનન્ય ભાવવાળા થવાથી તેમના પર કાળની સત્તા નથી પણ ફક્ત પુરુષોત્તમની જ સત્તા છે, માટે પહેલા શ્લોકમાં બતાવેલ પુષ્ટિ શ્રોતાનાં લક્ષણ છે.

બીજા શ્લોકમાં બતાવેલ મધ્યમ શ્રોતા, અને ત્રીજા ચોથા શ્લોકમાં બતાવેલ હીનશ્રોતાઓ પણ મર્યાદામાં સ્થિતિવાળા છે. કેમકે તેઓની અર્થમાં નિષ્ઠા તથા અન્ય આસક્તિ છે. હીન અધિકારી અન્યાસક્ત છતાં તેમને પ્રભુ સિવાય બીજા દેવદેવીનો આશ્રય હોતો નથી. અન્યાશ્રય દોષથી રહિત હોય છે.

આ ગ્રંથથી સમજવાનું છે કે શ્રોતા તરીકેની મર્યાદાહીન અધિકારીમાં ગણતરી થવા માટે પણ અન્યાશ્રયથી રહિત તો થવું જ જોઈએ. જ્યાં મર્યાદામાં હીન અધિકારી તરીકે પણ શ્રોતા તરીકે ગણાઈ શકાવા જેટલું અન્યાશ્રય રહિતપણું ન હોય, ત્યાં ઉત્તમોત્તમ પુષ્ટિપણું પ્રાપ્ત થવાની બાબત તો કેટલી દૂર છે, તે વાંચનારના લક્ષમાં સહજ

ઉતરે તેવું છે. (અન્યાશ્રય–એટલે લૌકિકમાં જેટલી ન્યૂનતા થાય તે સર્વને અન્યાશ્રય જાણવો.)

॥ इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरिचितानि पंचपद्यानि संपूर्णानि ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ सर्वत्यागोपदेशकाय श्रीवल्लभाय नमः ॥

॥अथ श्रीसन्यासनिर्णयग्रंथः॥(શ્લોક૨૨)

॥ पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ॥

અર્થઃ પશ્ચાતાપની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગ વિચારાય છે.

આપણે પ્રભુથી વિખુટા પડ્યા પછી પ્રવાહી જીવોના દુઃસંગથી પ્રભુ સિવાય (અથવા પ્રભુની સેવા સિવાય) અન્ય વિષયમાં લુબ્ધ થઈ ગયા, સ્વરુપનું ભાન ભૂલી જવાથી દેહાધ્યાસ, ઈન્દ્રિયાધ્યાસ, અંતઃકરણાધ્યાસ અને પ્રાણાધ્યાસને લીધે કર્તવ્યનું કશું ભાન રહ્યું નહિ. આ અવસ્થામાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ કૃપા કરી સ્વરુપનું ભાન કરાવ્યું, છતાં પણ ઘણા અધ્યાસને લીધે તથા દુઃસંગને લીધે અંતઃકરણ પૂરેપુરું પ્રભુવિષયક ન થવાથી જીંદગી એળે

જવા સંબંધી પશ્ચાતાપ મનમાં રહ્યા કરવાથી તે પશ્ચાતાપની શાંતિ માટે દુ:સંગનો ત્યાગ થવા માટે પરિત્યાગનો વિચાર કરાય છે.

વિચાર કર્યા વગરનો પરિત્યાગ ફળરુપ ન થતાં ઉલટો પાખંડરૂપ થાય છે, માટે કેવી રીતનો પરિત્યાગ દુ:સંગના ત્યાગરુપ થઈ અંત:કરણ પ્રભુવિષયક થવામાં કારણરુપ થશે, તેનો સારી રીતે વિચાર કરવાની જરુર છે.

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥
कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ॥
अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद्विचारणा ॥ २ ॥

અર્થઃ તે પરિત્યાગ ભક્તિ અને જ્ઞાન એ બે માર્ગમાં વિશેષથી કહેલ છે, કર્મ માર્ગમાં પરિત્યાગ ન કરવો, તેમાં વળી કલિકાળમાં તો તે નજ કરવો.

એથી (આપણે) ભક્તિમાર્ગમાં કર્તવ્યપણું હોવાથી તેનો પહેલો વિચાર થાય છે.

કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ કલ્યાણકારી ત્રણ માર્ગ છે. તેમાં કર્મમાર્ગમાં ત્યાગ ન કરવો. કર્મમાર્ગમાં જીવતા સુધી અગ્નિહોમાદિ કરવાનો વિધિ છે, માટે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો સમય આવતો નથી, જેથી ચારે યુગમાં કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ કરવા યોગ્ય નથી તેમાં આ કલિકાળમાં તો વિશેષ કરી કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ ગ્રહણની શાસ્ત્રોએજ ના પાડી છે.

જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગમાં સન્યાસ કરવા યોગ્ય છે તે સંબંધી હવેના શ્લોકમાં વિચાર કરેલો છે. આપણે ભક્તિમાર્ગમાં છીએ જેથી પ્રથમ ભક્તિમાર્ગમાં કર્તવ્યપણાનો પહેલો વિચાર કરેલો છે.

श्रवणादिप्रवृत्यर्थं कर्तव्यत्वेन नेष्यते ॥
सहायसंगसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥
अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ॥

(૧) અર્થ: જો શ્રવણાદિની પ્રવૃત્તિને અર્થે પરિત્યાગ કરવો એમ હોય તો તે પક્ષ યોગ્ય નથી. કારણ શ્રવણાદિકની સિદ્ધિ સહાય અને સંગની છે, અને ત્યાગમાં તો ત્યાગના સાધન રાખવાં જોઈએ, જેથી શ્રવણાદિનાં સાધન થઈ શકે નહિં. વળી સંન્યાસીને પોતે અમે ઉચ્ચાશ્રમમાં છીએ તેવા અભિમાનથી અને નિયોગ (સંન્યાસીઓને પાળવાના નિયમ)થી, તે ધર્મો વડે શ્રવણાદિના વિરોધથી ત્યાગ યોગ્ય નથી. શ્રવણાદિમાં બીજા (વક્તા)ની જરૂર છે. પણ સંન્યાસીને તો સંગ તજવા યોગ્ય છે, માટે શ્રવણ વગેરેના ધર્મો અને સંન્યાસીના ધર્મોને વિરોધીપણું હોવાથી શ્રવણાદિ માટે સંન્યાસ ગ્રહણ કરી શકાય નહિ.

વળી સંન્યાસ આશ્રમ એ ચાર આશ્રમમાં મોટો ગણાય છે, માટે તે આશ્રમનું ચિન્હ ધારણ કરવાથી પોતે બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ છીએ એમ અભિમાનથી પણ બીજાની પાસેથી શ્રવણ કરવામાં પોતાને શરમ લાગે છે; વળી સંન્યાસીઓનું કર્તવ્ય કરવામાં પણ શ્રવણાદિને વિરોધ આવે છે, માટે કોઈ રીતે શ્રવણાદિ માટે તો સંન્યાસ થઈ શકે જ નહિ.

गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥
अग्रेऽपि तादृशैरेव संगो भवति नान्यथा ॥
स्वयं च विषयाक्रांतः पाषंडी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥
विषयाक्रांतदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ॥
अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

(૨) અર્થ: જો ઘર વગેરેનો બાધકપણા વડે સાધનને અર્થે ત્યાગ કરવો, એમ હોય તો તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ આગળ પણ તેવાઓનો જ સંગ થાય છે, બીજે પ્રકારે થતું નથી, જેથી

કાળે કરીને પોતે વિષયક્રાંત થઈ પાખંડી થાય છે. વિષયાક્રાંત દેહને વિશે હંમેશાં હરિનો આવેશ થતો નથી. તેથી અહીં આ ભક્તિમાર્ગમાં સાધન માટે ત્યાગ સુખ આપનાર થતો નથી.

ભક્તિના વધારામાં ઘર વગેરે બાધ કરનાર થાય છે, માટે ઘર છોડી બીજે જઈ ભક્તિના વધારા માટે સાધન કરીશ, એવા વિચારથી પણ ત્યાગ કરવો ઘટતો નથી. કારણ કે ઘરમાં આસક્તિ, અથવા બીજાને દુ:સંગ બાધ કરનાર થવાથી શ્રવણાદિક થાય નહિ. તેમ સેવા બને નહિ, એમ ધારી બીજે સ્થળે જાય ત્યાં પણ બીજાના સંગથી ચિત્ત વ્યગ્ર રહે જ. તે કારણથી જે પીડાથી ઘરનો ત્યાગ કર્યો તે પીડા તો સામી ખડી થાય છે. મનની સ્થિરતા ન હોવાથી અનેક માણસોના સમાગમથી અને અનેક ચીજોના

જોવાથી ચિત્ત વિષયાક્રાંત થઈ પાખંડી થાય છે. આવા વિષયવાળા દેહમાં કદી ભગવાનનો આવેશ થતો નથી.

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते;
स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेषः सोऽत्र न चान्यथा ॥७॥

(૩) અર્થ: ફક્ત વિરહના અનુભવને અર્થે ત્યાગ વખણાય છે. ત્યાગમાં કાષાય વસ્ત્રાદિક વેષ છે. તે પોતાના સંબંધની નિવૃત્તિને લીધે છે. બીજા પ્રકારે નથી.

ભક્તિવર્ધિનીમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રભુમાં પ્રેમ થઈ આસક્તિ અને છેવટ વ્યસન થાય, એટલે શ્રીકૃષ્ણ વિના રહ્યું ન જાય; આવી સ્થિતિ થાય, ત્યારે વિરહદશામાં મનનું વિકળપણું થવાથી ઘરનાં માણસો વિક્ષેપ કરનાર થાય ત્યારે જ ઘર ત્યાગ કરવાની જરુર છે. આવી અવસ્થા થાય ત્યારે જ ઘર ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા છે.

આ સિવાય ભૂલે ચૂકે ત્યાગ થઈ ગયો હોય તો પછી શું કરવું? તે માટે ભક્તિર્ધિની ગ્રંથમાં કહેલા ઉપાયથી રહેવા આજ્ઞા છે. તે પ્રમાણે રહેવું જેથી કાળાંતરે શ્રેય થશે.

कौडिन्यो गोपिका प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ॥
भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥८॥

અર્થ: કૌડિન્ય ઋષિ અને ગોપીજન ત્યાગના ગુરુ કહ્યા છે અને સાધન પણ તેમણે કરેલું તેજ છે. જે ભાવના વડે ભાવસિદ્ધ થાય તેજ ભાવના સાધન છે. બીજું સાધન ઈચ્છવા યોગ્ય નથી.

મર્યાદામાર્ગના ત્યાગના ગુરુ કૌડિન્ય ઋષિ છે, અને પુષ્ટિમાર્ગના ત્યાગના ગુરુ ગોપીજનો છે.

કૌડિન્ય ઋષિએ અનંત ભગવાનને શોધવા વિરહપૂર્ણ થઈ દેહાનુંસંધાન ભૂલી

જઈ વૃક્ષો વગેરેને અનંતના સમાચાર પૂછ્યા હતા, તેમજ ઠાકુરજીને શોધવામાં ગોપીજનોએ વિરહપૂર્ણ થઈ દેહાનુસંધાન ભૂલી જઈ વૃક્ષો વગેરેને ઠાકુરજીના સમાચાર પૂછ્યા હતા. તેજ દશામાં છેવટે તદ્દન નિ:સાધન થતાં દીનતાપૂર્ણ થવાથી કૌડિન્ય ઋષિને અનંતના દર્શન થયાં હતાં, તેમજ ગોપીજનોને ઠાકુરજી પ્રત્યક્ષ થયા હતા. આ બંનેની ભાવના એક હતી, પણ કૌડિન્ય ઋષિની ભાવના અનંત (અક્ષરબ્રહ્મ) ભગવાનપ્રતિ હતી, અને ગોપીજનની ભાવના પુરુષોત્તમ પ્રતિ હતી. પ્રભુ મળવામાં કોઈ સાધન ઉપયોગી નથી, પણ નિ:સાધન થઈ દીનતા થવી એજ સાધન છે. આ બંનેને જ્યારે નિ:સાધન થઈ શુદ્ધદીનતા પ્રત્યક્ષ થઈ ત્યારે જ પ્રભુ પ્રકટ થયા. માટે મેં આટલું સાધન કર્યું એમ અંતઃકરણમાં આવે તો

મુખ્ય ફળ મળી શકતું નથી, પણ ગમે તેટલું સાધન (સેવા, ટેહેલ વગેરે) બનતા છતાં હું કોણ માત્ર છું, પ્રભુ દયા વડે કૃપા કરે તોજ શ્રેય થાય તેમ છે, એમ અંતઃકરણમાં દીનતા પ્રાપ્ત થવાથી જ મુખ્ય ફળ (રસસ્વરૂપ પ્રભુ) મેળવવા લાયક થવાય છે.

विकलत्वं तथाऽस्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।
ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधका: ॥ ९ ॥

અર્થ: વિકળપણું (ગાભરાપણું), અને અસ્વસ્થપણું (ચેન ન પડે તેવી રીતે રહેવાપણું) એ બે ભાવની પ્રકૃતિ (સ્વાભાવિકગુણ) છે, પ્રાકૃતપણું હલકાપણું નથી. વળી આવો ભાવ જેને વર્તમાન છે, તેને જ્ઞાન અને ગુણો બાધક છે.

વિરહદશામાં જ્ઞાન અને ગુણો બાધ કરનાર છે. વિરહપણું એ સ્નેહના

પૂર્ણપણાથી થાય છે, અને સ્નેહપૂર્ણ દશામાં બીજી બધી બાબત તદ્દન દબાઈ જાય છે માટે વિરહદશામાં જ્ઞાનની બાબત સંભારવામાં આવે તો વિરહભાવનો નાશ થાય છે. કારણ કે વિરહભાવમાં પ્રભુ ક્યારે મળશે એમ ભાવ સ્ફુરે છે, અને જ્ઞાનદશામાં તો પ્રભુ અંતર્યામી અને સર્વત્ર છે એમ સમજાય છે. જો પ્રભુ સર્વત્ર છે એમ અંતઃકરણમાં સ્ફુર્તિ રહે, તો પ્રભુ ક્યારે મળશે એવો ભાવ અંતઃકરણમાં પ્રકટે નહિ. માટે વિરહદશામાં જ્ઞાન બાધકાર છે.

ગુણો બાધ કરનાર છે. ગુણગાન વિરહની શાંતિ કરનાર છે. ગુણગાનથી વિરહ શાંત થતો હોવાથી જ વિરહમાં ગુણગાન બાધક છે. પ્રભુના ગુણોનું અંતઃકરણમાં સ્મરણ થાય, ત્યારે પ્રભુની અત્યંત મોટાઈ જણાય, અને આપણા કરતાં અનંત ગણી મોટાઈનું ભાન હોય ત્યાં સુધી તેમને મળવામાં વિરહ

થાય નહિ. શ્રવણથી દાસ્ય ભક્તિ સુધીમાં પ્રભુના ગુણો ઉપયોગી થાય છે. પણ સખ્ય અને આત્મનિવેદન સિદ્ધ થવામાં તો સરખાપણા જેવો ભાવ આવે છે. ભાવ અહંપણાથી નહિ, પણ ફક્ત શુદ્ધ સ્નેહપણાથી થાય છે. તમામમાંથી સ્નેહ તદ્દન નીકળી જઈ જ્યારે તે સ્નેહ પૂર્ણપણે પ્રભુમાં જોડાય છે, ત્યાર પછી સખ્યપણું થાય છે. સ્નેહ પૂરો ન જોડાયો હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાન અને ગુણો અવશ્યના હતા પણ ત્યાર પછી સખ્ય અને આત્મનિવેદન ભક્તિ સિદ્ધ થવામાં વિરહ અગત્યનો હોવાથી તેમાં આ જ્ઞાન અને ગુણ બાધક થાય છે. એટલે અંતઃકરણમાં જ્યાં સુધી તેરહે, ત્યાં સુધી અન્ય સર્વની વિસ્મૃતિ થાય તેવો વિરહ થતો નથી, જ્યારે તેવો વિરહ થાય ત્યારે જ્ઞાન અને ગુણ એ બંને અંતઃકરણમાં રહી શકતાં નથી.

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।
भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥१०॥

અર્થ: સંન્યાસ વડે વિશેષ થયેલા જ્ઞાનથી સત્યલોકમાં સ્થિતિ થાય છે, અને જ્યાં ભાવનાં સાધન છે ત્યાં ફળ પણ તેજ પ્રમાણે થાય છે. વર્ણાશ્રમના ધર્મોરૂપ, સાધન બળથી વધારેમાં વધારે સત્યલોક (બ્રહ્મલોક)માં જવાય છે, તેનાથી શ્રેષ્ઠ અક્ષરબ્રહ્મમાં સ્થિતિ થવામાં સાધના બળ બળવાન નથી. તો અક્ષરબ્રહ્મથી પર પૂર્ણ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થવામાં તે સાધનનું બળ ન હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે.

જ્ઞાનમાર્ગની રીત સંન્યાસ આશ્રમથી સાધનબળનું શ્રેષ્ઠ ફળ મેળવી શકાય છે જેથી સત્યલોક સુધી સ્થિતિ થાય છે. અનંત(અક્ષરબ્રહ્મ)ને મેળવવામાં કૌડિન્ય ઋષિને જેમ સાધનબલ ઉપયોગનું નહોતું

પણ અન્ય વિસ્મારક ભાવનારુપ વિરહદશાજ ફળરુપ થઈ હતી તેમજ ગોપીજનોને પણ પુરુષોત્તમને મળવામાં તેજ દશા ફળરુપ થઈ હતી.

સાધનબલથી બધા દોષો નાશ પામતા નથી. દોષો અવશેષ રહે છે, જેથી સત્યલોક સુધી પહોંચી શકાય છે, તેથી જ્યારે કલ્પને અંતે બ્રહ્મનો લય અક્ષરમાં થાય ત્યારે તે સાથે તેને અક્ષરની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં સુધી બ્રહ્મલોક (સત્યલોક)માં રહે છે.

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठंत्येव न संशयः ।
बहिश्चेत्प्रकटः स्वात्मा वन्हिवत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥
तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

અર્થઃ તેઓ (સંન્યાસ યુક્ત જ્ઞાનીઓ) સત્ય લોકાદિમાં રહે છે, તેમાં સંશય નથી.

ભાવનાયુક્ત ભક્તોને તો સ્વાત્મ (અંતરમાં

રહેલો આત્મા) જ્યારે વહ્નિની પેઠે બહાર પ્રગટ થઈ જે વખતે અંદર કરે છે, ત્યારે જ સકલ બન્ધ નાશ પામે છે બીજા પ્રકારે નહિ.

ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યા મુજબ જીવ પોતાના સાધનથી પૂર્ણદોષ બાળી શક્તો નથી. કાંઈક દોષ અવશેષ રહે છે, માટે સાધનબળનું છેવટ બળ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ છે. સત્યલોકમાં રહેલ જીવ તદ્દન નિર્ભય નથી, કારણ દોષનું અવશેષપણું છે. જો નિષ્કામ હોય તો સત્ય લોકમાં રહે છે, અને સકામ હોય તો કામના પ્રમાણે લોક મળે છે. સત્યલોકથી પર અક્ષરમાં સ્થિતિ હોય તો તે નિર્ભય છે અને તેને ગણિતાનંદ અને અગણિતાનંદ આપનાર છે.

લાકડામાં અગ્નિ રહેલ છે પણ તે અગ્નિ જેમ લાકડાને બાળવા શક્તિવાન નથી તેમ

અંતરમાં રહેલા અંતર્યામી પ્રભુ તે અંતરના દોષ બાળવા શક્તિવાન નથી પણ લાકડાનું મથન થવાથી તેમાં ગુપ્ત રહેલો અગ્નિ બહાર પ્રકટ થઈ અંતરના અગ્નિને મળી લાકડાને બાળી ભસ્મ કરે છે, તેમજ ગુપ્ત રહેલાં અંતરાત્મા પ્રભુ પૂર્ણ વિરહવડે પ્રકટ થાય છે અને બહાર પ્રકટ થયેલા પ્રભુ પાછા અંતર્યામી સાથે મળે છે, ત્યારે અંતરના તમામ મેલોને બાળી નાંખે છે તેથી તે શુદ્ધ થયેલું (અંતઃકરણ) પ્રકટ થયેલા પ્રભુને પધારવા લાયક બને છે.

(ગીતાનાં ૧૮મા અધ્યાયમાં ૬૬મા શ્લોકથી સિધ્ધ થાય છે કે શ્રીભગવાન અર્જુન એક એકની સન્મુખ હતાં છતાં અર્જુનમાં રહેલ અંતરયામી સાથે પોતે પૂર્ણ હોઈ એક્તા કરી નહિ ત્યાં સુધી અર્જુન શરણે આવ્યો નહિ ને ભગવાનનાં વચન

પ્રમાણે વર્ત્યો નહિ. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે અંતરયામી સ્વરુપે પોતેજ એક્તા કરી કે તરત જ અર્જુન શરણે આવી પોતે સંદેહ રહિત થઈ સર્વે કર્યું એટલે અર્જુન પ્રભુ લાયક થયો.)

गुणास्तु संगराहित्याज्जीवनार्थं भवन्ति हि ॥१२॥

અર્થ: (વિરહ ભાવનાવાળાને) સંગ રહિતપણું છે તેથી જ ગુણો તો જીવનને અર્થે (જીવનની ઔષધીરુપ છે) હોય છે.

અતિ વિરહથી વિકલપણું અને અસ્વસ્થપણું થાય છે, તેથી દેહનું અનુસંધાન ભૂલી દેહ પડી જાય છે. લૌકિકમાં અતિ વિરહથી દેહ પડવાના દાખલા બનતા આપણે ઘણીવાર સાંભળીએ છીએ કે ફલાણો પુરુષ ફલાણી જગો ગુજરી ગયો, તેની સ્ત્રી પતિના વિરહથી તેજ વખતે મરણ પામી. આવા દાખલા લૌકિક વિરહથી બને છે, તો ભગવાન પ્રત્યેના વિરહથી જીવન ન રહે

તેમાં શું શંકા છે? પરંતુ તેવી વિરહદશામાં ફક્ત ભગવાનનું ગુણગાન જ જીવન ટકવાના કારણરુપ થાય છે. જો ગુણગાન ન હોય અને ફક્ત અતિ વિરહમાં ગરકાવ હોય તો થોડા વખતમાં જ દેહ પડી જાય છે. જેમ પૃથ્વી ઉપરથી ભગવાન પધાર્યા તે હકીક્ત કુંતીજીને કાને પડતાં જ અતિ વિરહને લીધે થોડીજ પળમાં તેમનો દેહ પડી ગયો. પણ ભગવાન ગોકુળથી મથુરા પધાર્યા ત્યારે ગોપીકાઓ રથની ધ્વજા દેખાઈ ત્યાં સુધી ટગર ટગર સામું જોઈ રહી, પરંતુ ધ્વજા દેખાતી બંધ થયા પછી મળવાની આશા ન રહેવાથી વિરહદશા થયા છતાં તેમના ગુણગાન કરવામાં જ પ્રવૃત થવાથી તેમનું જીવન રહ્યું હતું.

વિરહભાવવાળાને જો અન્યનો સંગ થાય તો વિરહદશા જ મટી જાય, પણ આ દશા

વિકળપણું અને અસ્વાસ્થ્યપણું કરે જેથી પછી સંગ થતો જ નથી. તેથી તેને કોઈ બાધ કરી શકતું નથી.

નવમા શ્લોકમાં જણાવેલ ગુણ ઐશ્વર્યાદિ સમજવા. આ શ્લોકમાં ઐશ્વર્યાદિ ગુણોનું ગાન બાધ કરનાર થાય છે પણ સખાપણાના અને સ્વામીપણાના ગુણો બાધક થતા નથી.

भगवान् फलरुपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।
स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुद्धयते ॥१३॥
दुर्लभोडयं परित्यागः प्रेम्णा सिद्धयति नान्यथा ।

અર્થ: ભગવાન ફળરુપ છે, તેથી અહીં આ બાધક નથી, અને સ્વસ્થતાનું વચન(ભગવાનને) કર્તવ્ય નથી. કેમકે ભગવાન દયાળુ છે તેથી વિરુદ્ધ હોતા નથી. આ પરિત્યાગ દુર્લભ છે. તે પ્રેમ વડે સિદ્ધ થાય છે, બીજી રીતે થતો નથી.

ભક્તને વિરહદશામાં ભગવાન બાધ કરનાર થતા નથી. જેમકે લોહચુંબક તરફ લોઢું આકર્ષાઈ આવે તે લોઢું કાંઈ પોતાના બળે લોહચુંબક પાસે આવતું નથી, લોહચુંબકથી અમુક અંતરે લોઢું હોય ત્યારે લોહચુંબક પોતેજ સ્વબળથી લોટાને પોતાની તરફ ખેંચે છે, પણ પોતાને મળવામાં બાધરુપ થતું નથી, તેવી રીતે ભગવાન વિરહી ભક્તને બાધરુપ થતા નથી.

વળી વિરહદશામાં સ્વાસ્થ્ય (શાંતિના નિરૂપાધિના) વચન પ્રભુને કરવાપણું નથી. કારણ કે નારદજીને વિરહપ્રબળ નહોતો જેથી સ્વાસ્થ્ય વચન કહેલ છે કે આ નિંદિત દેહમાં પડ્યા પછી તું કૃતાર્થ થઈશ, પણ જે ભક્તને અત્યંત વિરહ થાય છે, તે વિરહ વડે આ દેહના તમામ દોષ બળી જઈ તે દેહમાં નિદિતપણું રહેતુ નથી વિદ્યમાન

દેહમાં અલૌકિકતા આવે છે. માટે પ્રભુ દયાળુ હોવાથી પોતાને મળવામાં સ્વાસ્થ્ય વચન કહી વિલંબ કરવારુપી વિરુદ્ધતા કરતા નથી.

શ્રીમહાપ્રભુજી નિબંધના ભક્તિપ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે, પ્રભુમાં આવો પ્રેમ થવો દુર્લભ છે, એમ જાણી શોચ કરવો નહિ. પ્રયત્ન વડે અભ્યાસથી તે થાય છે. આળસનો અને બીકણપણાંનો ત્યાગ કરી સાધન ભક્તિમાં આગળ વધી સર્વાત્માભાવ થયા બાદ સ્વતંત્ર ભક્તિમાં પ્રવેશ કરવો. વિરહ અનુભવનો સ્વાદ ચાખવા પ્રયત્ન કરવામાં થતાં પ્રભુ પણ સહાયક થશે, એમ બોધ આપે છે.

હવે જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ વિહિત અવિહિતનો વિચાર કરાય છે.

ज्ञानमार्गे तु संन्यास द्विविधोऽपि विचारितः ॥ १४ ॥

જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ બે પ્રકારનો વિચારેલો છે.

(૧) વિવિદિષા સંન્યાસ – વિશેષે કરી જ્ઞાન મેળવવાની ઈચ્છા ઘરનો ત્યાગ કરાય તે.

(૨) વિદ્વત સંન્યાસ – જ્ઞાન થયા પછી ઘરનો ત્યાગ કરાય તે. આ બંને જાતના સંન્યાસ માટે આગળના શ્લોકમાં વિચાર કરેલો છે.

ज्ञानार्थमुत्तरांगं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ॥
ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

અર્થ: જ્ઞાનને અર્થે (વિવિદિષા સંન્યાસ) અને ઉત્તર અંગ (વિદ્વત સંન્યાસ) એ સેંકડો જન્મે સિદ્ધિ આપનાર છે. યજ્ઞાદિકના શ્રવણથી જ્ઞાનને સાધનની અપેક્ષા માનેલી છે.

(૧) જ્ઞાનને અર્થે (વિવિદિષા સંન્યાસ) ત્યાગ યોગ્ય નથી. કારણ કે જ્ઞાનને

યજ્ઞાદિકના શ્રવણની અપેક્ષા છે. ત્યાગ દશામાં બીજાની અપેક્ષા હોય તો ત્યાગ ત્યાગરૂપ થતો નથી, માટે વિવિદિષા સંન્યાસ વ્યાજબી નથી.

(૨) જ્ઞાન થયા પછી (વિદ્વત સંન્યાસ) થઈ શકે છે. પણ તે સેંકડો જન્મ વડે સિદ્ધિ (મોક્ષ)નો આપનાર થાય છે. તેવા લાંબા કાળ સુધી ધૈર્ય રહેતું નથી. તેવામાં કોઈ દુ:સંગ લાગવાથી અન્યથા જ્ઞાન થવાથી પાછો પડે છે, આ જ્ઞાન તે વેદ વિરુદ્ધ કલ્પેલું મિથ્યાજ્ઞાન નહિ, પણ આ સર્વ જગત બ્રહ્મના કાર્યરુપ હોવાથી સત્ય છે. એવા જ્ઞાનથી શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાનની રીતે બ્રહ્મભાવ થાય તેને જ્ઞાન કહેવું જોઈએ. તેવું જ્ઞાન થયા પછી ત્યાગ કરે છતાં કાળના પ્રબળપણાથી દુ:સંગ વગેરે પાછા પાડનારા જે જે અંતરાય આવે, તેમાંથી બચી જાય

તો સેંકડો જન્મે કર્મ કરવાથી મુક્તિ થવાથી અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ॥
पाषण्डित्वं भवेच्चापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥
सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितिः ॥

અર્થ: તેથી જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ કળિયુગમાં પશ્ચાતાપને માટે જ છે, બીજે પ્રકારે (ફળરુપ) નથી, વળી પાખંડીપણું થાય છે, તેથી જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો નહિ.

કળિ દોષોનું અત્યંત પ્રબળપણું છે માટે ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે.

જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યા બાદ લાંબા કાળ સુધી તે સંન્યાસાશ્રમમાં રહ્યા છતાં જીવમાં આનંદનો આવિર્ભાવ થાય નહિ, પરંતુ આ કળિકાળના બળ વડે

ઉલટો અન્નદોષથી તથા સદાકાળ બીજાના સંગથી પાખંડીપણું થઇ જવાથી ઉલટું પાછું પડવા જેવું થાય છે.

પોતાની આવી સ્થિતિ એવી બારીકીથી થાય છે તે તેવાઓને પોતાને પડવા બાબતની શંકા પણ થતી નથી, (જેમ એક મનુષ્ય જન્મે છે ને કાળે કરી વૃદ્ધ અવસ્થાને પહોંચતાં પોતાનાં સ્વરુપમાં જે ફેરફાર થાય છે તે કળી શકતો નથી તેમ) તે ધીમે ધીમે પ્રવાહી સૃષ્ટિના જીવોની પેઠે અહંકાર, ક્રોધ વગેરેના દબાણમાં આવી પ્રવાહી જીવોની પેઠે ઘણા દુર્ગુણયુક્ત થઇ જાય છે. આવી સ્થિતિ થતા ક્વચિત કોઇ જિજ્ઞાસુને પોતાની આવી સ્થિતિનું મૂળ તપાસવા બેસતા કળિયુગમાં સંન્યાસની શાસ્ત્રે મના કરેલી છે, તે ઘણો વિચાર કરી કરેલી હશે પણ મેં અહંકારથી મૂઢપણાને લીધે શાસ્ત્રના વચનને ન માની સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો, તેના

પરિણામરૂપે મારી ઉલટી પ્રથમની સ્થિતિ કરતાં અધોગતિ થઈ. (એ રૂપી જે પશ્ચાતાપ થાય) તે બાબત મનમાં તેમ વધારે આવતી જાય તેમ તેમ તેને પશ્ચાતાપ (ખેદ) થતો જાય. આવો ખેદ થયા પછી લોકલાજને ન ગણતાં જો ભક્તિવર્ધિનીમાં કહ્યા પ્રમાણે કોઈ ભગવત્સ્થાનમાં રહી તાદૃશીનો સંગ કરે તો તે કલ્યાણનો માર્ગ (પ્રભુની સેવાનો) ખુલ્લો થાય છે, પણ તેમાંના ઘણા તો લોકલાજમાં જ એટલા દબાઈ ગયા હોય છે કે પોતાની આખી જીંદગી એળે જવાનું દુઃખ ફક્ત લોકલાજ માટે જ સહન કરે છે, પણ પોતાની ભૂલ જાણ્યા છતાં ત્યાર પછીથી પણ ખરા રસ્તે ચાલી શ્રેય સાધી શકતા નથી.

भक्तिमार्गेऽपि चेद्दोषःस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥१७॥
अत्रारंभे न नाशः स्यात् दृष्टान्तस्याप्य भावतः ॥
स्वास्थ्यहेतोः परित्यागात् बाधः केनास्य संभवेत् ॥१८॥
हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधा कुतोऽपरे ॥
अन्यथा मातरो बालान्न, स्तन्यैः पुपुंषुः कवचित् ॥१९॥

(૨) અર્થ: અહિંયા(ભક્તિમાર્ગમાં) આરંભ કરતા જ નાશ ન હોય. કારણ કે તેવા દ્દષ્ટાંત નથી મળતાં. વળી સ્વસ્થતાના હેતુનો પરિત્યાગ છે તેથી તેને બોધ કોણ કરી શકે? (કોઈ કરી શકે નહિ.)

આ ભક્તિમાર્ગમાં હરિ બાધ કરવાને સમર્થ નથી તો બીજો કોણ સમર્થ હોઈ શકે, જો કદી હરિ બાધા કરે તો માતા પણ સ્તન વડે પોતાના બાળકનું પોષણ ન કરે.

ભક્તિમાર્ગમાં પણ કળિદોષ આવી જાય ત્યારે શું કરવું ત્યાં કહે છે. સ્વસ્થતાવાળા માણસને દુ:સંગ બાધ કરે છે, પણ જેનું મન સ્વસ્થ નથી પણ વિકળ છે તે લૌકિકની તમામ વસ્તુને અનાત્માભાવથી જુએ છે અને તેમાં અરુચિવાળો હોય છે આવી અસ્વસ્થતામાંથી દુ:સંગ બાધ કરનાર થતો નથી.

જે કાળને વશ છે તે ભય વડે સ્વસ્થ બની જાય છે, પણ જેનું મન ભગવાનમાં જ લાગી રહેલું છે તેના પર કાળની સત્તા ચાલતી નથી. તેવા ભક્તોને ભગવાન વિનાનો એક ક્ષણ યુગ સમાન જાય છે તેમનું મન આ જગતમાં કાયમ માટે વૈરાગ્યવાળું હોય છે. પોતે ભગવાનને અનુકુળ માનવાવાળો હોવાથી દરેક સ્થિતિમાં પોતે ભગવાનની લીલા વિચારતો આનંદ જ માને છે. પ્રહલાદજી જેવાના દાખલા જોવાથી જણાય છે કે તેઓ દરેક સ્થિતિમાં ભગવાનમાં જ મનવાળા અને આનંદમગ્ન હતા. આવી સ્થિતિ થતાં બીજો બાધા કરવા સમર્થ નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ વિરહપૂર્ણ ભક્તોને ભગવાન (છ એ ગુણ જેનામાં પૂર્ણ છે તે) પણ બાધા કરવા શક્તિમાન નથી.

કારણ કે કોઈના ઉપર ક્રૂરતા વડે તેને તાડન કરાય, પણ જેના પર તાડન થાય છે તેનાં અંતઃકરણમાં તે તાડનરૂપ નહોતા લાલનરૂપ જ થતું હોય તો ક્રોધ કે ક્રુરતા થવાનું જ કારણ ક્યાં રહી શકે તેમ છે. જો પ્રભુના ખરા ભક્તો છે જેઓ દરેક સ્થિતિમાં પ્રભુનું (અથવા પોતાના ગુરુનું અને લૌકિકમાં માબાપનું) લાલન જ પોતા પ્રત્યે વિચારે છે, તેમની અધોગતિ થઈ હોય એવો એક પણ દાખલો કોઈ પણ શાસ્ત્રમાંથી મળતો નથી.

ધાવણા છોકરાને પ્રપંચનો વા વાયેલો હોતો નથી તે વખતમાં બધા ભયમાંથી બચાવનાર પોતાની માજ સર્વશક્તિમાન છે, એવું તેને ભાન છે તો પોતાની કાયાને દુબળી થવાની પરવા ન કરતાં તથા અનેક જાતના ખાનપાનનો વૈભવ પડયો મુકીને પણ મા

શરણાંગત બાળકનું ખોરાકી પોષાકીથી અને અન્યના ભયથી પોતાથી બનતું, પોતાના દેહની પણ પરવા ન રાખીને, રક્ષણ કરે છે, તેજ રીતે સર્વશક્તિમાન પ્રભુ (સ્તુતિ કે નિંદાની દરકાર કર્યા વગર) પોતાના અનન્ય ભક્તનું સર્વ રીતે રક્ષણ જ કરે જેથી તેને બાધ કરવા કોઈ શક્તિવાન નથી એમ નિશ્ચય સમજવું.

(આ દાખલો બેંગીકેસવાળા શ્રીગોસ્વામી બાળકની બાબતમાં યથાર્થ લાગૂ પડે છે. કારણ કે મહારાજશ્રી (એ પોતાના નોકરને શરણાંતને લઈ આપેલું વચન, પાળવા, પોતેજ ગુનેહગાર થઈ લૌકિક દુઃખ અને નિંદાની દરકાર વગર, સર્વે વ્હોરી લીધું ને નોકરને મુક્ત કર્યો.)

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ॥
आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

અર્થ: માર્કંડેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે જ્ઞાનીઓનાં અંત:કરણને પણ વિષ્ણુની માયા મોહ કરે છે. આ વચન વડે એમ ન સમજવું કે ભક્તને મોહ કરશે. કારણ કે વિષ્ણુ પોતે ભક્તને આત્મા પણ દેવાવાળા (સ્વસ્વરુપનું દાન કરનાર) અને પ્રિય છે તે શા માટે મોહ થવા દેશે.

સાંખ્યમતવાળા, યોગી અને જ્ઞાની એ વગેરે તો સ્વબળ વડે સાધનબળથી મોક્ષ મેળવવા મથે છે, જેથી વિષ્ણુની માયા તેને મોહ કરે છે. કારણ કે સાધનબળથી અહંકારના અંકુરો તદ્દન નાશ પામતા નથી અને અહંકારના અંકુરોના વિદ્યમાનપણાથી માયા મોહ કરી શકે છે. પરંતુ વિષ્ણુના ભક્તોને તો સ્વબળનું અભિમાન નથી. વિષ્ણુની કૃપા પર જ પોતે રહે છે, જેથી ભક્તો વિષ્ણુને અત્યંત પ્રિય છે, જેથી

ભક્તની ઈચ્છા ન છતાં બીજું આપે તેમાં તો શું કહેવું, પણ પોતાનો આત્મા પણ ભક્તને આપે છે. મતલબ તે ભક્તના પરાધીન જેવા થઈ રહે છે, તો વિષ્ણુની માયા જે વિષ્ણુની આજ્ઞામાં રહેનારી છે તે શી રીતે મોહ કરી શકે? ન જ કરી શકે.

હવે ઉપસંહાર કરે છે.

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ॥
अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थात् इति मे निश्चिता मतिः ॥२१॥

અર્થ: તેથી કહેલા પ્રકાર વડે પરિત્યાગ કરવા લાયક છે બીજી, રીતે કરવાથી સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થવાય છે એ પ્રમાણે મારી (શ્રીમહાપ્રભુજીની) નિશ્ચિત મતિ છે.

કર્મમાર્ગીની રીતે તો પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય જ નથી, તેમજ વિવિદિષા સંન્યાસ પણ કરવા યોગ્ય નથી, વળી સત્યયુગ જેવા

અનુકુળ કાળમાં વિદ્વત સંન્યાસથી કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે તે સંન્યાસ પણ આ કળિયુગમાં કરવા યોગ્ય નથી, ફક્ત સર્વ કાળમાં અબાધિત અને જ્યાં કાળની સત્તા પહોંચતી નથી તેવા ભક્તિમાર્ગની રીતે જ સંન્યાસ થઈ શકે છે, અને તેનાં લક્ષણ પ્રથમ ગણાવ્યાં તેવાં એટલે વિહવલપણું અને અસ્વસ્થપણું છે. જ્યાં સુધી સ્વસ્થપણું છે ત્યાં સુધી દુ:સંગનો બાધ થવાપણું પણ છે. એ બાબત ભક્તિવર્ધિનીમાં પણ કહી છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં કોઈ વખત અસ્વસ્થ્યપણું તે વિહવલપણું થવાનો સંભવ જ નથી, જેથી પરમાનંદ સ્વરુપની પ્રાપ્તિરુપી સ્વાર્થથી તે ત્યાગના સંન્યાસથી ભ્રષ્ટ થવાનું જ થાય છે એમાં સંશય નથી.

શ્રીઆચાર્યજી કહે છે કે એમ મારી નિશ્ચિત મતિ છે એટલે આજે કહેલું છે તે

સર્વકાળમાં અબાધિત છે. સત્યયુગ જેવામાં જ્યારે વિદ્વત્સંન્યાસથી કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે ત્યારે પણ પરમાનંદસ્વરૂપની પ્રાપ્તિતો થતી જ નથી, તે વખતે છેવટે પ્રાપ્તિ બ્રહ્મલોક સુધીની થાય છે, અને બ્રહ્મના મોક્ષ વખતે તેમનો મોક્ષ થાય છે, જ્યારે તેવા અનુકૂળ કાળમાં પણ ન્યૂન ફળ જ મળે છે, તો આ કળિકાળમાં તો ખરો સ્વાર્થ ના સરે એમાં શું આશ્ચર્ય છે? માટે સર્વકાળમાં અબાધિત ભક્તિમાર્ગનું અવલંબન કરી અક્ષરાનંદને મળવાની અપેક્ષા। કૌડિન્યઋષિની પેઠે સંન્યાસથી અને અક્ષરાતીત પૂર્ણ પુરુષોત્તમને મળવાની અપેક્ષાએ શ્રીગોપીજનની પેઠે સંન્યાસથી જ ખરો સ્વાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

इति कृष्णप्रसादेन वल्लभेन विनिश्चितम् ॥
संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

અર્થ: એ પ્રમાણે કૃષ્ણપ્રસાદથી શ્રીવલ્લભાચાર્યે ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસનું વરણ નિશ્ચિત (પસંદ) કરેલું છે. આ રીતિ સિવાય બીજી રીતે સંન્યાસ કરવાવાળો પતિત (ખરા માર્ગથી પડવાપણું) થાય છે.

શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે શ્રીકૃષ્ણની કૃપા સિવાય સ્વબળથી ગોપીજન જેવી સ્થિતિ કદી થવાની નથી. એને કૃષ્ણની કૃપા સિવાય ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ પણ નથી, માટે જીવ પોતાના બળથી કાંઈ કરવા સમર્થ નથી. ફક્ત પ્રભુ કૃપા થવાનું સાધન એક દીનતા છે. પ્રભુ સિવાય મન બીજી કોઈ જગાએ જાય નહિ એવી મનની સ્થિતિ થાય તોજ દીનતા થઈ ગણાય, અને એવી દીનતાથી જ પ્રભુ કૃપા થયેથી શ્રીગોપીજનના જેવી વિહ્વલ દશા થાય છે. બીજી રીતે તો પતિત (ખરા માર્ગથી

પડવાપણું) થવાય છે. એ પ્રમાણે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી નિશ્ચયપૂર્વક આજ્ઞા કરે છે.

॥इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितः संन्यासनिर्णयः संपूर्णः॥

(૧) સંન્યાસ–પરિત્યાગનો વિચારજીંદગી એળે જવા સંબંધી પશ્ચાતાપની શાંતિ માટે દુ:સંગનો ત્યાગ થવા માટે કરાય છે.

(૨) કલ્યાણકારી ત્રણ માર્ગ છે. ૧ કર્મમાર્ગ, ૨ જ્ઞાનમાર્ગ અને ૩ ભક્તિમાર્ગ.

(૩) કર્મમાર્ગમાં જીંદગી સુધી કર્મ કરવા આજ્ઞા છે. માટે તે માર્ગમાં સંન્યાસ કરવો સંભવતો જ નથી.

(૪) જ્ઞાનમાર્ગમાં બે રીતે સંન્યાસ થઇ શકે, ૧ વિવિદિષા સંન્યાસ અને ૨ વિદ્વત સંન્યાસ.

(૫) વિવિદિષા સંન્યાસ–જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાથી કરવાનો છે, તેમાં સંગ કરવાની

આવશ્યકતા છે, અને સંન્યાસ ધર્મમાં સંગ ત્યાજય છે, માટે તે રીતે ખરો થઈ શકે જ નહિ.

(૬) વિદ્વત સંન્યાસ થઈ શકે તેમ છે. પણ તેમાં સિધ્ધાંત અનુસાર ખરું જ્ઞાન હોય, અને બધી રીતે બરાબર વર્તાય તો કેટલેક જન્મે સત્યલોક સુધી સ્થિતિ થાય છે, તેથી આગળ અક્ષરબ્રહ્મ કે પુરુષોત્તમ પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ કળિકાળમાં તો તે સંન્યાસમાં પણ અનેક વિઘ્નો આવે તેથી ચાલું સ્થિતિ કરતાં પણ હેઠો પડે છે.

(૭) અંતરમાં રહેલ આત્મા બહાર પ્રકટ થઈ જ્યારે અંદર પ્રવેશ કરે છે. ત્યારે સકળ બંધ નાશ પામે છે. બીજે પ્રકારે નાશ પામતા નથી.

(૮) માટે ભક્તિમાર્ગની, રીતે તે પ્રમાણે સંન્યાસ થઈ શકે છે. તે સંન્યાસનાં દ્રષ્ટાંત

કૌડિન્ય ઋષિ (મર્યાદામાર્ગી) અને ગોપીજન (પુષ્ટિમાર્ગીય) છે.

(૯) શ્રવણાદિની પ્રવૃત્તિને માટે અથવા ગૃહાદિના બાધથી સાધનને માટે, આ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ થઈ શકે તેમ નથી. પણ ફક્ત વિરહ અનુભવવાને અર્થે જ થઈ શકે છે.

(૧૦) આ સંન્યાસમાં બાહ્યચિન્હની ખાસ જરુરનથીપણ તેના લક્ષણ અસ્વસ્થપણું અને વિકળપણું છે.

(૧૧) અક્ષરબ્રહ્મની અપેક્ષાએ કૌડિન્ય ઋષિની પેઠે અને પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ માટે શ્રીગોપીજનની પેઠે સંન્યાસ કર્તવ્ય છે.

(જેમ લૌકિકમાં અંત સમયે ભાન નહીં હોય તે વખતે "હીરણ્ય ગર્ભ"ની માત્રા આપી, માત્ર થોડો સમય શુદ્ધિમાં લાવી

શકાય છે, તેમજ અત્રે શ્રી ગોપીજનના પ્રાણો હીરણ્ય ગર્ભની માત્રા અનુસાર ભગવાનના નામરુપી ગુણગાનના ધ્વનિથી અવિચ્છિન્ન ટકી રહ્યાં અને તેના ફળ તરીકે શ્રીભગવાન પ્રકટ થતાં સન્મુખ થઈ, સેવામાં લાગી ગયાં.) આ વૈષ્ણવો સારું ખરો સંન્યાસ અને તેનું ફળ છે.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ अथ निरोधलक्षणग्रंथः ॥

(શ્લોક ૨૦)

નિરોધ–ચિત્તવૃત્તિનો પ્રપંચમાંથી નિગ્રહ થઈને તે ચિત્તવૃત્તિ પ્રભુ તરફ લાગવી તે.

ચિત્તનો આવી રીતે નિરોધ થવાનાં કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ લક્ષણ બતાવી પછી તે દરેકની પ્રાપ્તિનાં સાધન બતાવી ચિત્તવૃત્તિનો નિગ્રહ સંસારમાંથી શી રીતે થાય તેના સામાન્ય રીતે ઉપાય બતાવ્યા છે.

यच्च दुःखं यशोदायाः नंदादीनां च गोकुले ॥
गोपिकानांतुयद्दुःखंतद्दुःखंस्यान्ममक्वचित्॥१॥

અર્થઃ ગોકુલમાં જે દુઃખ યશોદાજીને તથા નંદાદિ ગોપોને થયું, અને ગોપિકાઓને જે દુઃખ થયું, તે દુઃખ ક્યારેક મને થાઓ.

અવિદ્યારુપ પૂતનાના વધ વખતે, લૌકિક વિષયરુપ શકટને ઉંધું નાખ્યું તે વખતે, મોહરુપ તૃણાવર્તનો નાશ કર્યો ત્યારે તથા એ સિવાય જે લીલા ભગવાને કરેલી હતી. તેથી ભક્તનો નિરોધ ભગવાનમાં થવા માટેની આવી લીલા વખતે જેવું દુ:ખ યશોદાજી વગેરેને થયું હતું, તેવું દુ:ખ મને ક્યારેક થાઓ. મતલબ કે પ્રપંચમાં લાગેલું મન પ્રપંચમાંથી નીકળી પ્રભુમાં આસક્ત થાય તેવું, અંતઃકરણમાં પ્રપંચનો નાશ થવામાં અને ભગવાનમાં નિરોધ થવામાં બહુ ઉપયોગી છે, માટે તાપ કલેશ થવાની ખાસ જરુર છે. પ્રભુમાં ભક્તના ચિત્તનો નિરોધ થવામાં આ પ્રથમ પગથિયું છે.

गोकुले गोपिकानां च सर्वेषां व्रजवासिनाम् ॥
यत्सुखं समभूत्तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

અર્થ: ગોકુલમાં ગોપિકાઓને અને સર્વ વ્રજવાસીઓને ભગવાનના સહવાસથી જે સુખ થયું હતું તે સુખ ભગવાન મને ક્યારે આપશે?

ભગવાન બાલ લીલા (ગતિલીલા, ગતિવિલાસલીલા, ઉપવિષ્ટલીલા)થી અને કુમારલીલા (કૌતુક ઉત્પન્ન કરે તેવી, રસ અથવા આનંદ ઉત્પન્ન કરે તેવી, એ લીલાઓ વારંવાર જોવાની ઈચ્છા થાય તેવી) વડે ગોપીજનોને અને સર્વે વ્રજવાસીઓને આનંદ ઉપજાવતા હતા. તે લીલાઓ પણ પ્રપંચ (જગત)ને ભૂલી જવા માટે અને એમનું મન સારી રીતે પોતામાં નિરોધ પમાડવા માટે હતી.

જ્યારે પોતાના સ્વરુપનું ભાન થાય ત્યારે ભક્તને ભગવાનથી વિખુટા પડવા

સંબંધનું ભાન થતાં જે તાપક્લેશ થાય છે, તે તાપક્લેશથી અંતઃકરણમાં રહેલ દોષ નાશ પામે છે, અને પ્રપંચમાંથી આસક્તિ મટી પ્રભુમાં આસક્તિ થાય છે. તેવી સ્થિતિમાં પ્રભુની અનેક પ્રકારની અદ્‌ભુત લીલાનો અનુભવ કરતાં કરતાં મનમાં આનંદનો આવિર્ભાવ (ભગવતસાક્ષાત્કાર) થાય છે, નિરોધનું આ મધ્યમ પગથિયું છે.

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान्यथा ॥
वृंदावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

અર્થ: ઉદ્ધવજીના આગમનમાં જેવો સરસ મહાન ઉત્સવ વૃંદાવનમાં અને ગોકુલમાં થયો હતો, તેવો મહાન ઉત્સવ મારા મનમાં ક્યારે થશે?

ગોપિકાઓ વગેરેનો ભગવાનમાં પૂર્ણ નિરોધ થયેલો હોવાથી ભગવાન મથુરા

પધાર્યાં ત્યારે ભક્તના ભાવાત્મક પ્રભુ તો ભક્તના હૃદયમાં બિરાજ્યા હતા, પણ તેમાનાં પ્રત્યક્ષ બહાર દર્શન ન થવાથી તન્મય દશાને પામેલાં ગોપીજનો ભગવાનનાં ગુણગાન અને ભગવાન લીલાના અનુકરણ વડે નિર્વાહ કરતી, પ્રપંચનું લેશમાત્ર ભાન નહતું, તેવા સમયમાં ભગવાને ઉદ્ધવજીને મોકલ્યા. જેથી ગોકુળમાં અને વૃંદાવનમાં ભગવાનના સખા પધારવાથી દરેક ભક્તના અંતઃકરણ પ્રભુ વિષયમાં પુરેપૂરૂં નિરોધ પામેલ હોય તો જ થાય છે. હૃદય તાપકલેશથી નિર્મળ થયા બાદ પ્રભુલીલામાં આસક્ત થતાં આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારબાદ તે અંતઃકરણ પ્રભુ વિષયમાં પૂર્ણ આસક્ત થતાં પ્રભુ બહાર પ્રકટ થઈ દર્શન આપે છે, અને ફરીથી હૃદયમાં બીરાજે છે, ત્યારે ભક્ત પૂર્ણ રીતે કૃતાર્થ થાય છે. પછી તેને કોઈ જગ્યાએથી કાંઈ ભય રહેતો

નથી. આવી સ્થિતિ થતાં ફળરુપ વિરહદશા પ્રાપ્ત થાય છે. સંયોગસુખ કરતાં આ વિરહદશાનું સુખ કોઈ રીતે ન્યૂન હોતું નથી, પણ ઉલટું અધિક અધિક આનંદવાળું હોય છે.

હવે નિરોધના પ્રથમ પગથિયાની પ્રાપ્તિનું સાધન બતાવે છે.

महतां कृपया यावद् भगवान् दययिष्यति ॥
तावदानंदसंदोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

અર્થ: મોટાઓની કૃપા વડે જ્યાં સુધી ભગવાન દયા કરે ત્યાં સુધી આનંદનિધિ પ્રભુ કીર્તમાન (કીર્તન કરાતા) હોય તે સુખને માટે છે.

જીજ્ઞાસુએ ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કર્યા બાદ તેનું મનન કર્યું હોય, પછી તે ગુણો અંત:કરણમાંથી કીર્તન દ્વારા બહાર નીકળી કર્ણ દ્વારા અંત:કરણમાં ફરી પ્રવેશ

કરે ત્યારે અંતઃકરણની ભગવાનમાં આસક્તિ વધે છે.

જેમ શ્વાસ લઈએ છીએ અને પછી ઉચ્છવાસ (શ્વાસ બહાર કાઢીએ તે ક્રિયા) દ્વારા પ્રથમ લીધેલા શ્વાસની હવા બહાર કાઢીએ છીએ, ત્યારે તે ઉચ્છશ્વાસ દ્વારા લોહીમાંનો કેટલોક ખેંચાએલો મેલ બહાર નીકળે છે; તેજ મુજબ ભગવાનના શ્રવણ કરતા ગુણો મનન કરાયા હોય, તે મનન દ્વારા ખેંચાયેલા અંતઃકરણના પ્રથમના મેલ (પ્રપંચમાંની આસક્તિ) તે ગુણોના કીર્તન વખતે બહાર નીકળે છે, તે કીર્તન કરાયેલ ગુણો ફરી કર્ણ વડે શ્રવણ થતાં અવશેષ મેલ પાછો ગુણોના કીર્તનની સાથે બહાર નીકળે છે, તે પ્રમાણે કેટલેક કાળે અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. એ રીતે તે અંતઃકરણ પ્રભુના ગુણના અધ્યાસવાળું થતાં ભગવત્કૃપાને યોગ્ય થાય છે.

(અંતઃકરણ પર મેલ કેમ ચડતો હશે? તેનું સમાધાન જાણવું જે પ્રતિબિંબ જોવાવાળા અથવા કોઈ પણ કાચ પર આપણાં મોઢામાંની વરાળ નાંખીએ, ને તે વરાળ માત્ર પળ વારમાં, એની મેળે, (એટલે બહારની હવા સાથે ભેળાઈ) ઉડી જઈ, એ કાચ નિર્મળ દેખાય છે તેમ લૌકિકપણારુપી મેલ શ્વાસ દ્વારા નીકળી જ જાય છે.)

महतां कृपया यद्वत् कीर्तनं सुखदं सदा ॥
न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरुक्षवत् ॥५॥

અર્થઃ મોટાઓની કૃપા વડે ભગવાનનું કીર્તન જેવું સદા સુખદાયી છે તેવું લૌકિક (જનો)નું કીર્તન સુખદાઈ થતું નથી. હરિનું ભજન સ્નિગ્ધ ભોજનના જેવું છે, અને લૌકિકજનનું કીર્તન રુક્ષ ભોજનવત છે.

મોટાઓની કૃપાથી ભગવાનના ગુણોનું

શ્રવણ થયું હોય તે સંશયછેદક હોવાથી મનન દ્વારા અંતઃકરણમાં ખરી રીતે વસે છે, અને પછી કીર્તન દ્વારા અંતઃકરણના મેલ કાઢવાને તેજ શ્રવણ સમર્થ થાય છે. દોષવાળા માણસ (પ્રપંચમાં આસક્ત) પાસેથી કરેલ શ્રવણ, સંશયછેદક નહિ હોવાથી અંતઃકરણના મેલનું શોધન કરવામાં તે સમર્થ ન હોવાથી ઉલટો તેવો મેલમાં વધારો થાય છે, માટે મોટાઓની પાસેથી (તેમના આચાર વિચાર જોયા વગર વચન પર વિશ્વાસ રાખી) શ્રવણ કરેલું જ ઉપયોગી છે. પ્રપંચમાં અંતઃકરણની આસક્તિ સહજ છે, તેને શ્રવણ દ્વારા તેવું જ પોષણ મળે તો અંતઃકરણની આસક્તિ પ્રપંચમાં વિશેષ થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેવા શ્રવણના પ્રભાવથી કરાતું કીર્તન પણ પ્રપંચની

આસક્તિયુક્ત હોવાથી પ્રપંચ આસક્ત મનુષ્યો (રાજા વગેરે)ના ગુણો ગાવામાં આસક્તિવાળું થાય છે, અને તેવા પ્રપંચ આસક્તિવાળાનું ગુણગાન કરવાથી તે દ્વારા પાછું શ્રવણ પણ તેવું જ મલીન હોવાથી અંતઃકરણમાં પ્રપંચ આસક્તિ વધતી જાય છે.

પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થયા વગર પ્રભુની સ્મૃતિ થતી નથી. તેમજ તે વગર પ્રભુમાં સ્નેહ પણ થતો નથી.

પ્રભુમાં સ્નેહ એ જ ખરો સ્નેહ છે. પ્રપંચમાં સ્નેહ એ ખરો સ્નેહ નથી, પરંતુ સ્નેહનો ખોટો ભાસ છે. માટે જ પ્રભુ આસક્તિથી થતા કીર્તન સ્નિગ્ધ એટલે ઘીવાલા ભોજન જેવું અને પ્રપંચ આસક્તિથી થતા લૌકિક કીર્તનને લુખા ભોજન જેવું ગણ્યું છે.

આ પ્રમાણે મોટાઓની (પ્રપંચ આસક્તિ રહિત એટલે પ્રભુમાંજ આસક્તિવાળા ભગવદીયોની) કૃપાથી નિ:સંશય શ્રવણનું પાન થવાથી અંત:કરણ ભગવદાસક્તિવાળું થઈ પ્રભુમાં સ્નેહની વૃદ્ધિ કરે છે. જેથી ૧લા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણેનું પ્રભુના દર્શન વગર તાપકલેશરુપ દુ:ખ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પ્રથમ નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. હવે નિરોધનું મધ્યમ પગથિયું પ્રાપ્ત થવાનો ઉપાય બતાવે છે.

गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविंदस्य प्रजायते ॥
यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यत: ॥ ६ ॥

અર્થ: ગોવિંદના ગુણગાનથી જેવી રીતે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેવી રીતની સુખની પ્રાપ્તિ શુકદેવજી વગેરેને આત્મામાં નથી થતી. તો પછી બીજા સાધનથી તો ક્યાંથી જ થાય?

કીર્તનની મોટાઈ–૪થા અને ૫મા શ્લોકમાં કહેલ રીતે મોટાઓની કૃપાથી થયેલ શ્રવણના બળથી કીર્તન દ્વારા અંતઃકરણ શુદ્ધ થતાં અને પ્રભુમાં આસક્તિ વધતાં એવું વ્યસનવાળું થાય છે કે પ્રભુના ગુણગાન વગર શાંત રહી શકાતું નથી. એવા વારંવારના ભગવદગુણગાનના અધ્યાસવાળું અંતઃકરણ થતાં નવીન નવીન અધિકાધિક સુખ (આનંદ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેવી આનંદની પ્રાપ્તિ શાંત ચિત્તવાળા આત્મનિષ્ઠ શુકદેવજી વગેરેને પણ થતી નથી તો બીજા સાધારણ સાંખ્ય યોગ વગેરેમાં વૃત્ત જીવોને તો ક્યાંથી જ પ્રાપ્ત થાય? એટલા જ કારણથી ગુણગાનથી થતો અધિક અધિક આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે શુકદેવજી આત્મનિષ્ઠ છતાં પણ ગંગાજીના તટ ઉપર ભગવાનના ગુણગાન (પરીક્ષિત પ્રત્યે ભાગવતની કથા) માટે પ્રવૃત્ત થયા હતા.

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।
तदा सर्वं सदानंद हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

અર્થ: પોતાની પ્રાપ્તિને સારુ કલેશને પામતા એવા ભક્તજનોને જોઈને જ્યારે ભગવાન કૃપાયુક્ત થાય, ત્યારે હૃદયમાં રહેલા અખિલ સદાનંદ ગુણાતીત (શ્રીકૃષ્ણરુપે) બહાર પ્રકટ થાય છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ્યારે જેનું અંતઃકરણ પ્રભુના જ ગુણગાનના અધ્યાસવાળું થઈ જાય છે ત્યારે પ્રભુ મળવામાં વધતા જતા તાપક્લેશને લીધે તે પ્રભુકૃપાવાળું થાય છે. જ્યારે પ્રભુ ભક્ત પર કૃપા કરે છે ત્યારે હૃદયમાં રહેલા સદાનંદ પ્રભુ બહાર પ્રગટ થાય છે. તે વખતે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થવાથી ભક્તના તાપકલેશ દૂર થાય છે; અને ત્યારે ભક્ત પૂર્ણાનંદ પ્રાપ્ત કરે છે.

આવી સ્થિતિ થતાં ભક્તોનો મધ્યમ નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. હવે પ્રભુની કૃપા વડે ઉત્તમ નિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે તે બતાવે છે.

सर्वानंदमयस्यापि कृपानंदः सुदुर्लभः ॥
हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः प्लावयते जनान् ॥८॥

અર્થઃ ભગવાન સર્વાનંદમય છતાં પણ તેમનો કૃપારૂપી આનંદ અત્યંત દુર્લભ છે. હૃદયમાં રહેલા પૂર્ણપુરુષોત્તમ (ભગવાન) પોતાના ગુણોને સાંભળીને ભક્તોને આનંદ સમુદ્રમાં ભીંજવી દે છે.

પાછલા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રભુ સાક્ષાત્કાર થઈ પાછા હૃદયમાં પધારે છે, ત્યાર પછીનું ગુણગાન પૂર્ણ અનુભવવાળું હોવાથી તે ગુણગાન પ્રભુની કૃપા થવાના કારણરુપ થાય છે.

પ્રથમ મોટાઓની કૃપા વડે થયેલું પ્રભુ

ગુણગાનનું શ્રવણ અંતઃકરણના મેલ તોડવામાં સમર્થ બની છેવટે પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થવારુપી પ્રભુની દયાના કારણરુપ બને છે.

ભગવત સાક્ષાત્કાર થયા પછીનુ સ્વતંત્ર ગુણગાન સાક્ષાત મહાનુભાવવાળું હોવાથી પ્રભુની કૃપાના કારણવાળું થાય છે, જો કે પ્રભુ સર્વને આનંદ આપનાર છે, અને તે રીતે સર્વના પર સરખી કૃપાવાળા છે, પરંતુ સાક્ષાત્કાર જેને થયેલો છે તેવા ભક્તોના ગુણગાનથી પ્રભુની કૃપા તેના પર વરસે છે. તેવી કૃપા ઘણી દુર્લભ છે. તે કૃપા ભક્તને આનંદ સમુદ્રમાં ગરકાવ કરી દે છે, અને પુરૂષોત્તમ અને આવો તેનો ભક્ત પરસ્પર–પૂર્ણા–નંદનો આસ્વાદ અવિચ્છિન્ન લુટે છે. આજ નિરોધની ઉત્તમ અવસ્થા છે (લૌકિક રીતે વિચારતાં કુંવારાપણું, વેવીશાળ અને

લગ્ન, આનો એક પછી એક અવસ્થાનો સ્ત્રીભાવે વિચાર કરવો એટલે સમજાશે.)

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।
सदानन्दपरैर्गेयाः सच्चिदानंदता ततः ॥ ९ ॥

અર્થ: તેથી (પ્રપંચમાં મમતાબુદ્ધિ) સર્વ છોડી દઈને સદાનંદ પર એવો નિરોધના અધિકારી ભક્તોએ હંમેશાં ભગવદ ગુણો ગાવા તેથી સત, ચિત અને આનંદપણું (પ્રકટ) થાય છે.

૧ થી ૯ શ્લોક સુધી નિરોધનું વર્ણન કરી તે નિરોધથી આનંદમાં ગરકાવ થાય છે તે હકીકત કહી તેવો નિરોધ જેને મળી શકે તેવા (જેનું અંતઃકરણ પ્રભુમાં જ ચોટેલ છે તેવા) અધિકારી જીવોને આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે સર્વદા ભગવદ ગુણો ગાવા, તે ભગવદગુણો મોટાઓની સહાયતા વિનાના

પોતાથી મનકલ્પિત નહિ, પરંતુ અંતઃકરણને નિઃસંશય બનાવે તેવી રીતે મોટાઓના સંગ વડે શ્રવણ કરાયેલા ભગવદ ગુણોગાવા જેથી પ્રપંચમાં રહેલી અવશેષ સ્મૃતિ જઈ પૂર્વોક્ત નિરોધની પ્રાપ્તિ થશે.

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ॥
निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १० ॥

અર્થઃ હું રોધ વડે નિરુદ્ધ છું અને નિરોધ પદવીને પામેલ છું, જે નિરોધના અધિકારી છે તેના રોધને માટે આ નિરોધ તને (તારી સન્મુખ) વર્ણન કરું છું.

શ્રીઆચાર્યજી પોતાના અનન્ય ભક્તને આજ્ઞા કરે છે કે – એવો પૂર્વક્ત ઉત્તમ નિરોધ મને પ્રાપ્તથયો છે, જેથી તારી આગળ આ નિરોધનું વર્ણન કરું છું. તે એટલા માટે કે આવા નિરોધના જે અધિકારી જીવો છે, તેને તારા દ્વારા નિરોધ પ્રાપ્ત થાય.

આમ કહી એમ સૂચવ્યું છે કે આ પ્રભુ કૃપામય પુષ્ટિમાર્ગમાં, પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઇ, પ્રભુમાં અંતઃકરણનો નિરોધ થવો એ જીવ પોતાના પ્રયાસથી કરી શકતો નથી, મોટાઓ (જેને પ્રપંચની વિસ્મૃતિ પૂર્ણ થઇ નિરોધ પ્રાપ્ત થયેલ છે તે) દ્વારા નિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા જ માટે ઉદ્ધવજીને નિરોધનું દાન પ્રભુએ પોતે ન કર્યું, પણ શ્રીગોપીજન પાસે તેમને મોકલ્યા. એ ગોપીજનો જ ઉત્તમોત્તમ નિરોધ પામેલાં હોવાથી તેઓ ભક્તિમાર્ગનાં પરમ ગુરુ છે, અને તેમની કૃપાથી નિરોધ સિદ્ધ થાય છે.

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना: भवसागरे ॥
ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायांत्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

અર્થ: જે જીવોને હરિએ છોડી દીધા છે તેઓ નિરંતર ભવસાગરમાં મગ્ન આસક્ત) છે એને જે નિરોધ પામેલા જીવો છે તે

નિરંતર ભગવત વિષયમાં મગ્ન રહેલાં છે.

જે જીવો આ સંસારમાં એટલે અહંતામમતાવાળા આ સંસારમાં જ ગુંથાઈ રહેવામાં મજાહ માને છે તેઓને પ્રભુએ છોડી દીધેલા છે એમ જાણવું, અને પ્રભુએ જેનાં અંતઃકરણ પોતામાં રોકી રાખેલાં છે, એવા નિરોધ પામેલા જીવો સંસારની બાબતમાં વિસ્મૃતિ થયેલાં અને ભગવદ વિષયમાં મગ્ન રહેલા હોય છે. જે જીવોનો નિરોધ ભવિષ્યમાં થવાનો સંભવ હોય છે, તેઓ જો કે ભગવદવિષયમાં હાલ મગ્ન ન છતાં અને સંસારમાં ગુંથાયેલા છતાં તેમનું મન સંસારમાં રહેલું હોતું નથી. પણ પોતાની સ્થિતિ માટે અધૈર્ય આવવાથી દૃઢતાની ખામીને લીધે તેવી હોય છે. તેઓ સત્સંગ મળતાં નિરોધના રસ્તે ચડી શકે છે, પરંતુ જે સંસારમાં જ પુરેપુરા મગ્ન છે અને જેમનું ભગવત ગુણગાન તરફ

કશું વરણ નથી તેઓને (અહંબ્રહ્માસ્મિવાળાને) ભવિષ્યમાં પણ નિરોધની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે. કારણ કે તેઓ ભગવાનથી છોડાએલા છે, જેથી સંસાર પ્રવાહમાં કલ્પ પર્યંત અથડાયા કરે છે.

संसारावेशदुष्टानामिंद्रियाणां हिताय वै ॥
कृष्णास्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् ॥१२॥

અર્થ: સંસારાવેશ દુષ્ટ ઈન્દ્રિયોના હિતને માટે ભૂમ્નઈશ (વિરાટ પુરુષના ઈશ) શ્રીકૃષ્ણને વિષે સર્વ વસ્તુ યોજવી.

જેઓને નિરોધ થયો નથી પરંતુ ભવિષ્યમાં નિરોધ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા અધિકારવાળા જે મિશ્રપુષ્ટ જીવો છે તેઓને નિરોધની પ્રાપ્તિ થવા માટે ઉપાય બતાવ્યો છે કે -

સંસારમાં ગુંથાયેલ દોષ પામેલી ઈન્દ્રિયોને બળાત્કારથી સંસારમાંથી ખેંચી પ્રભુમાં

જોડવાથી ઘણી મુદતના અધ્યાસને લીધે તે ઈન્દ્રિયો પુરી રીતે સંસાર છોડતી નથી માટે તેમના ખરા હિતના ઉપાય તરીકે તેના પર બળાત્કાર કરવો નહિ. પણ જે તે વસ્તુમાં ઈન્દ્રિયોને પ્રભુમાં જોડવી જેથી ઈન્દ્રિયોને વસ્તુનો ત્યાગ કરવામાં બળાત્કાર ન થવાથી પોતાની રાજી ખુશીથી તે ઈન્દ્રિયો હાલ તરત મમતાવાળી વસ્તુ સહિત પ્રભુમાં લાગે છે. પછી જેમ જેમ પ્રભુમાં પ્રેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તે વસ્તુમાંથી પ્રેમ ઘટતો જઈ છેવટે પ્રભુમાં પૂર્ણ પ્રેમ અને તે વસ્તુની પૂર્ણ વિસ્મૃતિ થઈ જઈ નિરોધ દશા પ્રાપ્ત થાય છે.

(કુંવારી અવસ્થા, લગ્ન થયા પછીની અવસ્થા, સમય પ્રાપ્ત થતાં, પતિપત્નીની વચ્ચેનો અવિચ્છિન્ન પ્રેમ, અને પ્રભુકૃપાથી તે સૌનાં ફળરુપ બાળક પ્રાપ્ત થતાં, તેના પરનો માબાપનો મિશ્ર પ્રેમ, નિર્વિકારી પ્રેમ, અને

આ સૌમાં પણ માતાનો જે સર્વોત્તમ પ્રેમ, તેજ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ (ગુણાતીત એટલે પોતાના ગુરુ (પર પુત્રભાવે) પ્રત્યેનાં, નિરોધના દૃષ્ટાંતમાં ઘટે છે.)

गुणेष्वाविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ॥
संसारविरहक्लेशौ नस्यातां हरिवत् सुखम् ॥ १३ ॥
तदा भवेद् दयालुत्वम् अन्यथा क्रूरता मता ॥

અર્થઃ સર્વદા મુરવૈરી એવા શ્રીકૃષ્ણના ગુણમાં આવેશથી પુષ્ટ એવા ચિત્તવાળાને સંસાર ત્યાગમાં ક્લેશ થતો નથી, તેમજ સંસારના વિરહને લીધે ક્લેશ થતો નથી, પણ હરિવત સુખ થાય છે. જ્યારે આમ થાય છે ત્યારે દયાળુંપણું થાય છે, બીજી રીતે તો ક્રૂરતા મનાય છે.

બધી ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણને આધિન છે, માટે અંતઃકરણની મમતા સંસારમાંથી છુટી

પ્રભુમાં લાગેએ ઉપાય કરવાની જરુર છે. ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અંતઃકરણની મમતાવાળા પદાર્થો પ્રભુસેવામાં જોડવામાં આવે તો પ્રભુની મોટાઈનું ભાન થતાં અંતઃકરણ પ્રભુમાં વધારે વધારે જોડવાથી તેટલી તેટલી તે તે પદાર્થમાંથી મમતા મટતી જાય છે, આવી રીતે મમતા મટવામાં અંતઃકરણને કાંઈ દુઃખ થતું નથી. તેમજ પોતાને જગતના પદાર્થમાંથી મમતા મટી જવાથી તે વિના વિરહ અને ક્લેશ પણ થતો નથી.

(દાખલા તરીકે આપણે બાળપણમાં જે જે રમતો રમતા તે રમતો પડી મુકવાનો આપણે સંકલ્પ કર્યો નથી, પણ જેમ જેમ આપણું મન અન્ય વિષયમાં લાગતું ગયું, તેમ તેમ રહે તે રહે તે એક પછી એક તેવી

બાળચેષ્ટાઓ આપોઆપ તજાતી ગઈ. તે બાબત આપણને કદી કલેશ થયો નથી. તેવી જ રીતે જો ચિત્ત પ્રથમ તે તે પદાર્થ સહિત પ્રભુ તરફ જોડવામાં આવે તો પછી રહેતે રહેતે તે ચિત્ત પ્રભુમાં લાગી પદાર્થોમાંથી નીકળી જશે. પ્રભુમાં લાગેલું ચિત્ત પછી જગતના પદાર્થની ઈચ્છા કરશે નહિ (અને કદાચ થશે તો પ્રભુને સમર્પવા પુરતી જ દાસભાવે થાય.)

જ્યારે ચિત્ત પ્રભુમાં લાગી પ્રભુના ગુણગાનમાં આવેશવાળું થાય છે, ત્યારે જગતના પદાર્થોનો ચિત્તથી આપોઆપ ત્યાગ થયો હોય. અગર પ્રભુ ઈચ્છાથી તે પદાર્થનો (ધન ઘટી જવાથી, કુટુંબના માણસોના મોત વગેરેથી) ત્યાગ થયો હોય તો તેને કશો કલેશ થતો નથી પણ જે જે કાલે જે જે બને

તેમાં પ્રભુનું દયાપણું જ જણાય છે.

અહીં મુરવૈરી શબ્દ છે તેનો ભાવાર્થ એ છેકે ભક્તને પ્રભુ મળવામાં જે અંતરાયરુપ છે તે અંતરાયરુપ જ મુરદૈત્યનું સ્વરુપ છે. તે અંતરાયનો પ્રભુ પોતેજ કૃપા કરી નાશ કરે છે એમ અભિપ્રાય છે.

જ્યારે સંસારમાં આવેશવાળું મન હોય ત્યારે આસક્તિવાળા પદાર્થના ત્યાગથી તથા તેના વિયોગથી ઘણો કલેશ થાય છે એટલું જ નહિ પણ પ્રભુએ આ ઠીક ન કર્યું, મારું બગાડી નાંખ્યું, એવાં પ્રભુ ઉપર ક્રૂરતાપણાનાં આક્ષેપોવાળાં વાક્યો ઉચ્ચારાય છે.

बाधशंकापि नास्त्यत्र तदध्यासोऽपि सिद्धति ॥ १४ ॥
भगवद्धर्मसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ॥
गुणैर्हरेः सुखस्पर्शान्न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

અર્થઃ અહીંઆ બાધની શંકા પણ નથી. તે ઈન્દ્રિયોનો પ્રભુમાં અધ્યાસ સિદ્ધ થાય છે. ભગવદધર્મના સામાર્થ્યથી વિષયમાં સ્થિર વૈરાગ્ય રહે છે, હરિના ગુણો વડે સુખના સ્પર્શથી ક્યારે પણ દુઃખ નથી ભાસતું.

જ્ઞાનાદિ માર્ગમાં ચિત્તનો નિરોધ થવામાં સંસારનાં કષ્ટોનો અનુભવ થાય છે, પણ જ્ઞાનના પરિપક્વપણાથી તે કષ્ટો સહન કરવા જેટલું ધૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી તે કલેશોથી કંટાળી જતો નથી, પરંતુ આ ભક્તિમાર્ગમાં તો તેવી કોઈ જાતના બાધની પણ શંકા નથી. સંસારનાં કષ્ટોનો અનુભવ થયા વગર જ ચિત્તનો ભગવાનમાં અધ્યાસ સિદ્ધ થાય છે.

હરિના ગુણોનું એટલું સામર્થ્ય છે કે ચિત્તમાં આનંદ (સુખ)નો આવિર્ભાવ થતાં

તેનો ક્યારે પણ સંસારી દુ:ખનો ભાસ પણ થતો નથી.

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षों गुणवर्णने ॥
अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

અર્થ: એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભગવદગુણના વર્ણનમાં ઉત્કર્ષ (અધિકપણું) જાણીને અમત્સરવડે (અહંકારરહિત) અને અલુબ્ધ (સંતોષ) વડે હંમેશાં ભગવદગુણો વર્ણન કરવા યોગ્ય છે.

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગથી ભગવદગુણગાનનું અધિકપણું છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાનસિદ્ધિ થતાં પણ અંત:કરણને સંસાર કલેશ સહન કરવા પડે છે, ભક્તિમાર્ગમાં તો અંત:કરણમાં તેવા કલેશનો ભાસ પણ થતો નથી, માટે ભક્તિમાર્ગમાં રહેલા જીવોએ મત્સર વગરના થઈને તથા કોઈને તથા કોઈ પણ જાતના

લૌકિક લોભ વગરના થઈને ભગવાનના ગુણોનું સદા વર્ણન કરવું જોઈએ. મત્સર–બીજાના શુભનો દ્વેષ કરવો તે, પારકી સંપત્તિ જોઈ તેના અદેખા થવું તે, પોતા વિષે ધિક્કાર; લોભ=આકાંક્ષા, અપ્રાપ્ત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઘણી જ ઈચ્છા. તૃષ્ણા=પારકી વસ્તુમાં અત્યંત આસક્તિ.

ભગવદગુણનું વર્ણન સુસ્વરથી (પદ્યમાં) ગુણગાન, અથવા ભાષા(ગદ્ય)માં ગુણગાન કરવું. સૌ સૌને પ્રિય હોય તે પ્રમાણે પદ્ય કે ગદ્યમાં વર્ણન કરવું એમ આજ્ઞા કરેલ છે.

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ॥
दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥
श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ॥
पायोर्मलांशत्यागेन शेषभाग तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

અર્થ: સંકલ્પથી પણ હરિમૂર્તિ સદા

ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, તેમજ તે (હરિમૂર્તિ)માં સ્પષ્ટ (સાક્ષાત પુરુષોત્તમ એટલે ગુરુ બીરાજે છે એમ ભાવના રાખીને) દર્શન અને સ્પર્શ કરવાં અને તેજ મુજબ (ભાવના રાખી) કૃતિ અને ગતિ સદા કરવી. વળી શ્રવણ અને કીર્તન પણ સ્પષ્ટ (મનમાં આ બાબત સાક્ષાત થાય તેમ) કરવું. કૃષ્ણપ્રિય પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે જ રતિ કરવી.

પાયું-ઈન્દ્રિયમળ અંશના ત્યાગ વડે પરોક્ષ સેવા બજાવે છે એમ ભાવના રાખવી. આ ઈન્દ્રિય સિવાય શરીરનો શેષ ભાગ પણ પ્રભુ સેવામાં જોડવો.

આ શ્લોકમાં મન અને તેના આધીનની દશ ઈન્દ્રિય મળી કુલ્લે ૧૧ ઈન્દ્રિય પ્રભુમાં શી રીતે લાગે તે ઉપાય બતાવ્યો છે.

ધ્યાનથી મન, દર્શનથી આંખ, સ્પર્શથી

ત્વચા, અને ગંધના સ્પર્શથી નાક, કૃતિથી હાથ, ગતિથી પગ, શ્રવણથી કાન અને કીર્તનથી મુખ તથા જીભ એ ૯ ઈન્દ્રિયોનો સ્પષ્ટ સેવામાં વિનિયોગ બતાવ્યો. સાક્ષાત સ્વરુપની સાથે એ ઇન્દ્રિયોનો સ્પષ્ટ સેવામાં વિનિયોગ થાય છે, એવી ભાવના રાખવી.

હવે બે ઈન્દ્રિયો બાબત કહે છે-તેમાં ગુહયેંદ્રિ માટે આજ્ઞા કરે છે કે, કૃષ્ણને પ્રિય એવા પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે જ સ્વધર્મથી સ્વકીયા સ્ત્રી સાથે રતિ કરવી, વિષય ભોગ માટે નહિ. સંન્યાસ નિર્ણયમાં સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે કે વિષયાવેશવાળા દેહમાં હરિનો આવેશ સર્વથા થતો નથી.

પાયુ એટલે ગુદા ઈન્દ્રિય મળ અંશનો ત્યાગ કરી તે સિવાયનો શરીરનો બાકીનો ભાગ તથા તેને પોષણ કરતી દરેક

વસ્તુને પ્રભુ સેવામાં ઉપયોગી થવાનું કાર્ય કરે છે.

ઉપર પ્રમાણે ઈન્દ્રિયો સિવાય પેટ, મસ્તક, છાતી વગેરે શરીરના બીજા અવયવો પણ પ્રભુ પરાયણ ઈન્દ્રિયોને મદદ કર્તા થાય છે, તથા દંડવતાદિ દ્વારા પ્રભુ સેવામાં ઉપયોગી થાય છે, એવી ભાવના કરવી.

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।
तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चियः ॥ १९ ॥

અર્થ: જે ઇન્દ્રિયોનું જ્યારે ભગવતકાર્યને વિષે સ્પષ્ટપણું ન દેખાય ત્યારે તે ઈન્દ્રિયોનો વિશેષે કરીને નિગ્રહ કર્તવ્ય છે. એ પ્રમાણે નિશ્ચય છે.

જ્યારે ઈન્દ્રિયો સ્પષ્ટ રીતે પ્રભુમાં જોડાએલી રહે ત્યારે જ પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થાય છે. દાખલા તરીકે દર્શન કરતી વખતે

આંખ ઠાકોરજી સામી હોય પણ મન બીજે રખડતું હોય, તેમજ આંખો પણ પ્રભુ સન્મુખ હોવા છતાં વાંકું ચુંકું જોતી હોય તો દર્શનનો લાભ મળતો નથી. તેજ મુજબ શ્રવણ કરતી વખતે મન તેમાં બરાબર ન હોય, તેમજ કાન બીજામાં લાગેલાં હોય એ વગેરે કારણોથી શ્રવણ સિદ્ધ થતું નથી, માટે દરેક ઈન્દ્રિય ભગવતકાર્યમાજ લાગે તે માટે જ્યારે જ્યારે ઈન્દ્રિયો લૌકિકપણામાં લાગવાં જણાય કે તરત બુદ્ધિવડે ઈન્દ્રિયોનો વિશેષે કરીને નિગ્રહ (બીજે ન જવા દવી તે) કરવો. જેને આપણે મન મારવું કહીએ છીએ. જ્યારે જ્યારે કોઇ ઈન્દ્રિય ભગવદવિષયને બદલે લૌકિક વિષયમાં જતી જણાય, ત્યારે ત્યારે મન મારીને (મનસંયમ કરીને) બળાત્કારથી તે ઈન્દ્રિયોને તેમાંથી પાછી વાળવી જોઇએ. એમ સતત (વારંવાર) પ્રયત્ન કરવાથી

ઈન્દ્રિયોનો ભગવાનમાં અધ્યાસ થઈ જશે, પછી ભગવતકાર્ય છોડી લૌકિક કાર્યમાં જવાને ઈન્દ્રિયો પોતે જ લલચાશે નહીં.

नातः परतरो मंत्रो नातः परतरः स्तवः ॥
नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परं ॥ २० ॥

અર્થઃ આ (નિરોધ)થી બીજો મંત્ર નથી, આથી મોટું બીજું સ્તોત્ર નથી, આથી બીજી વિદ્યા નથી, અને આથી બીજું મોટું તીર્થ નથી.

નિરોધની બરોબરી કોઈ મંત્રથી, સ્તુતિથી,કોઈ વિદ્યાર્થી કે કોઈ તીર્થથી થઈ શકતી નથી, નિરોધ જ સર્વોત્તમ છે.

॥इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं निरोधलक्षणं संपूर्णम्॥

નિરોધલક્ષણનો સારાંશ.

(૧) નિરોધની વ્યાખ્યા – પ્રપંચમાંથી ચિત્ત નીકળી પ્રભુમાં લાગે તે.

(૨) નિરોધની પ્રથમ દશા–અવિદ્યાની નિવૃત્તિ

થઈ સ્વરુપજ્ઞાન થવાથી હું પ્રભુનો દાસ છું છતાં મને પ્રભુથી વિયોગ થયો છે એમ સમજવામાં આવે છે, જેથી અંતઃકરણમાં દુઃખ (તાપકલેશ) થાય છે. (શ્લોક ૧) સાધન મોટાઓની કૃપા વડે ભગવાન દયા કરે ત્યાં સુધી ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ અને કીર્તન કરવું (શ્લોક ૪-૫).

(૩) નિરોધની મધ્યમ દશા–નિરોધની પ્રથમ દશામાં અંતઃકરણમાં વિયોગના થયેલા તાપકલેશથી અંતઃકરણના તમામ દોષ (સંસારની આસક્તિ) નાશ પામે છે, અને પ્રભુમાં આસક્તિ થાય છે, જેથી પ્રભુની લીલાનો અનુભવ કરતાં કરતાં ભગવતસાક્ષાત્કાર થાય છે. (શ્લોક ૨) સાધન પ્રભુના ગુણગાનમાં જ આસક્તિવાળું મન પ્રભુની પ્રાપ્તિ સારુ મહા કલેશ પામે છે. ત્યારે હૃદયમાં બિરાજતા પ્રભુ બહાર પ્રકટ થઈ દર્શન આપે છે. (શ્લોક ૭)

(૪) નિરોધની ઉત્તમ દશા–પ્રભુ સાક્ષાત્કાર થયા પછી પાછા હૃદયમાં બિરાજે છે ત્યારે ફળરુપ વિરહદશા પ્રાપ્ત થાય છે. (શ્લોક ૩) આવી દશા પ્રભુની અત્યંત કૃપા ભક્ત પર વરસે તોજ થાય છે, કોઈ સાધનથી પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી. (શ્લોક ૮)

(૫) નિરોધદશા સ્વબળથી પ્રાપ્ત થતી નથી. મહાન ભગવદીઓની કૃપાથી જ થાય છે, માટે નિરોધ દશાની પ્રાપ્તિ માટેના અધિકારીઓએ ભગવદીઓનો સંગ કરી તેમની પાસેથી ભગવદગુણનું શ્રવણ કરી, ગુણગાન કરવું. (શ્લોક ૫–૯–૧૦)

(૬) જેને ભગવાને છોડી દીધેલા છે તેઓ (પ્રવાહી જીવો) આ ભવસાગરમાં મગ્ન છે અને જે નિરોધ પામેલ જીવો છે તે નિરંતર ભગવદવિષયમાં મગ્ન રહેલા હોય છે. (શ્લોક ૧૧)

(૭) સંસારાવેશવાળી ઈન્દ્રિયો સંસારમાંથી છૂટી પ્રભુમાં લીન થાય તે માટે તે ઈન્દ્રિયો જે જે વસ્તુમાં લાગેલી હોય, તે વસ્તુ સહિત તે ઈન્દ્રિયો ભગવાનમાં જોડવી.

(૮) મન સહિત સર્વ ઈન્દ્રિયો પ્રભુમાં લાગે તોજ નિરોધની પ્રાપ્તિ થાય માટે તે દરેકને પ્રભુ કાર્યમાં નીચે પ્રમાણે જોડવાં. (૧) ધ્યાનથી મન, (૨) દર્શન વડે આંખ, (૩) સ્પર્શ વડે ત્વચા, (૪) પ્રસાદી વસ્તુના ગંધના સ્પર્શથી નાક, (૫) કૃતિથી હાથ, (૬) ગતિથી પગ, (૭) શ્રવણથી કાન, (૮-૯) કીર્તનથી મુખ અને જીભ, એ રીતે નવ ઈન્દ્રિયોને સેવામાં પ્રત્યક્ષ સંબંધ થાય તેમ છે; અને (૧૦) ગુહ્યાદ્રિ માટે આજ્ઞા કરેલી છે કે કૃષ્ણને પ્રિય એવા પુત્રની (પુત્રભાવ પુત્ર વગર સંભવતો નથી) પ્રાપ્તિ માટે જ સ્વધર્મથી સ્વકીયા સ્રી સાથે

રતિ કરવી, વિષયભોગ માટે નહિ. તેમજ (૧૧) પાયુ એટલે ગુદા ઈન્દ્રિય મળ અંશનો ત્યાગ કરી શરીરનો બાકીનો ભાગ ભગવતસેવામાં ઉપયોગી થવાનું કાર્ય કરે છે, એ રીતે બે ઈન્દ્રિયો પરોક્ષ રીતે સેવા બજાવે છે, એમ અગિયારે ઈન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય સ્પષ્ટ રીતે ન કરે, તો તેનો બળાત્કારે નિગ્રહ કરવો. (શ્લોક ૧૯ થી ૧૯)

(૯) નિરોધથી બીજો મોટો મંત્ર નથી, કે કોઈ મોટું તીર્થ નથી. નિરોધ જ સર્વોપરી છે. (શ્લોક ૨૦)

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ अथ सेवाफलम् ॥ (શ્લોક ૭)

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ॥
अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥
फलं वाह्यधिकारो वा न कालोऽत्रनियामकः ॥

અર્થ: જેવી સેવા કહેલી છે તેની સિદ્ધિમાં ફળ કહેવાય છે.

અલૌકિકના દાનમાં પ્રથમ (૧) શ્રેષ્ઠ મનોરથ સિદ્ધ થાય, (૨) ફળ સિદ્ધ થાય, કે (૩) અધિકાર સિદ્ધ થાય, તેમાં કાળ નિયામક નથી.

શ્રીમહાપ્રભુજીએ આ સેવાફળનું વિવરણ કરેલ છે; તેમાં સેવાના ઉપર કહેલાં ત્રણ ફળ સ્પષ્ટતાથી ગણાવ્યા છે. (૧) અલૌકિક સામર્થ્ય, (૨) સાયુજય અને (૩) વૈકુંઠાદિકમાં સેવોપયોગી દેહ.

આ ત્રણે ફળ પ્રભુ અલૌકિક રીતે દાન કરે તો જ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપરનું ફળ પ્રાપ્ત થવામાં અથવા તેવા ફળનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવામાં કાલનું નિયામકપણું નથી; ફક્ત પ્રભુ જ નિયામક છે. કાળના પણ પ્રભુ નિયામક છે. પ્રભુ પોતાના ભક્તને ફળ આપવામાં બીજાને (પોતાના હાથ નીચેના દેવ, દેવતા વગેરેને) નિયામક ઠરાવતા નથી.

उद्वैग:प्रतिबंधो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

અર્થ: ઉદ્વેગ, પ્રતિબંધ, અથવા ભોગ એ ત્રણ (સેવા ફળમાં) બાધક છે. માનસી સેવા સિદ્ધ થવામાં ઉદ્વેગ, પ્રતિબંધ, અને ભોગ એ ત્રણે બાધ કરનાર છે.

ઉદ્વેગ એટલે મનમાં ચિંતા રહ્યા કરતી હોય તે = પ્રતિબંધ, એટલે મનપૂર્વક સેવા

થવામાં લૌકિક અને ભગવતકૃત અંતરાય નડતા હોય તે = ભોગ એટલે લૌકિક ભોગ.

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेग्दतिर्न हि ॥
यथा वा तत्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

અર્થ: ભગવાનને સર્વથા કર્તવ્ય ન હોય તો તો ગતિ નથી. ત્યારે તો જે પ્રમાણે તત્વનો નિર્ધાર (નિશ્ચય) થાય, તે રીતથી વિવેક રાખવો એજ સાધન માનેલું છે.

ભગવદ ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ બને છે. જેથી જો પ્રભુની જ ઈચ્છા માનસી સેવા સિદ્ધ થવાના વિરુદ્ધ હોય તો તો કોઈ જાતનો ઉપાય જ નથી.

જ્યારે અંતઃકરણમાં તેવી ખાત્રી થાય, તો શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાનરુપી તત્વનો નિશ્ચય કરવો, અને તેવા નિશ્ચયથી ઉત્પન્ન થતો વિવેક (વિવેક ધૈર્યાશ્રયમાં કહેલ) જ સાધન

માનેલું છે. એટલે સંસાર સાગરમાંથી તરવાનો એજ ઉપાય માનેલો છે. જો કે આ ઉપાય (સાધન) સેવા ફળ આગળ તો કાંઈક હિસાબમાં નથી, પણ તેમાં અધિકારી પ્રાપ્ત થવાનો જ સંભવ ન લાગતો હોય તો સંસાર સાગરમાંથી નીકળવા માટે બાકીના સાધનોમાં આ સાધન ઉત્તમ છે, માટે તે કરવું જોઈએ.

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथाऽपरम् ॥
निष्प्रत्यूहं महान्भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

ત્રણે બાધકનો પરિત્યાગ કરવો.

અર્થઃ ભોગમાં એકનો પરિત્યાગ કરવો અને અપર જે બીજો (પ્રતિબંધ નામે) બાધક છે તેમાં પણ એકનો પરિત્યાગ કરવો, પરંતુ નિર્વિઘ્ન મહાન ભોગ છે, તેનો સદા પ્રથમ ફળમાં (શ્રેઠ મનોરથની સિદ્ધિમાં) સમાવેશ થાય છે.

સેવાફળ દેવામાં પ્રભુની વિરુદ્ધ ઈચ્છા ન હોય પ્રમાદથી ફળ મળવામાં વિલંબ થતો હોય તો ત્રણે બાધકનો આ પ્રમાણે પરિત્યાગ કરવો.

ત્રીજો બાધક જે ભોગ કહેલ છે તે લૌકિક ભોગ બાધક છે, તે ત્યાગ કરવા લાયક છે, એમ સમજવું. કારણ કે અલૌકિક ભોગ તો સેવાના પ્રથમ ફળ (શ્રેષ્ઠ મનોરથ સિદ્ધિ) રુપ માનેલો છે.

બીજો બાધક જે પ્રતિબંધ છે તે પણ બે પ્રકારનો છે. તેમાં પણ લૌકિક પ્રતિબંધ બુદ્ધિવડે ત્યાગ થઈ શકે છે, પણ બીજો ભગવતકૃત પ્રતિબંધ છે તે જોકે સેવામાં બાધક છે, છતાં જીવથી તે ત્યાગ થઈ શક્તો નથી. તે બાબત પાછળના શ્લોકમાં કહેલી છે.

सविघ्नोऽल्पो घातकः स्याद्बलादेतौ सदा मतौ ।
द्वितीये सर्वथा चिंता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥५॥

અર્થ: (લૌકિક ભોગ) સવિઘ્ન, અલ્પ અને ઘાતક છે અને સાધારણ પ્રતિબંધ બળાત્કારથી ઘાતક છે, માટે એ બન્ને હંમેશાં પ્રતિબંધ માનેલો છે. (તે બંને ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.)

બીજી જાતનો જે ભગવતકૃત પ્રતિબંધ છે તેમાં સર્વથા સંસારના નિશ્ચયથી ચિંતા છોડવી.

(૧) લૌકિક ભોગ ત્યાગ કરવાનું કારણ કે તે વિઘ્નકર્તા છે તેમજ અલ્પ છે, એટલે તે ભોગથી ક્ષણિક આનંદ થાય છે. આ આનંદ પણ દુ:ખ ઉત્પન્ન કર્તા છે માટે લૌકિક ભોગનું ફળ સંસારમાં ખુંચવારુપ અને દુ:ખનો અનુભવ કરવારુપ દુ:ખ જ છે. તેમજ તે ઘાતક એટલે અધોગતિ કરનાર

છે, માટે તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

(૨) લૌકિક પ્રતિબંધ એટલે લોકમાં ગણાતા સગાં વહાલાં, દેહનું આલસ્ય, લોકમાં વ્યગ્ર મન વગેરે પ્રતિબંધ સેવામાં બાધકરુપ હોય તે અધોગતિ કરનાર છે માટે તેનો સમજી સમજીને ત્યાગ કરવો. પણ ભગવત્ કૃત પ્રતિબંધ હોય એટલે શરીરમાં કાયમના રોગાદિક આવે અથવા મનની વૃત્તિ જ પ્રભુ સેવામાં ચોંટે નહિ, પણ બીજા વિષયોમાં જ મનની વૃત્તિ ચોંટતી હોય, મનને વારંવાર પાછું વાળી સેવામાં લગાડતા છતાં વારંવાર મન સેવા સિવાયની અન્ય બાબતોમાં લાગતું હોય, તો આવા પ્રતિબંધને ભગવત કૃત પ્રતિબંધ માનવો.

ભગવત કૃત પ્રતિબંધમાં આગળના શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાનમાં

મન ખુંચવવું. અને વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં બતાવેલ વિવેક રાખવો. જેથી પ્રભુસેવારુપી ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત તો ન થાય. પરંતુ અક્ષરની પ્રાપ્તિનો સંભવ રહેશે, (મળી શકાશે) પરંતુ તેમાં પણ ચિત્ત રહેતું હોય તો પછી સંસારમાં જ ઊંચ નીચ દશા પ્રાપ્ત થવાની છે, તેમ નિશ્ચય કરી પોતાની શી ગતિ થશે તે બાબતની ચિંતા છોડી દેવી.

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ॥
अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन् मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

અર્થઃ પ્રથમ (ઉદ્વેગ નામે) પ્રતિબંધમાં ભગવાનને ફળ દેવાની ઈચ્છા નથી એમ જાણવું.

ત્રીજા બાધક લૌકિક ભાગના પરિત્યાગમાં બાધકરુપ ગૃહનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

આ સર્વ (સેવા ફળમાં આવતા પ્રતિબંધ)

હંમેશાં અવશ્ય વિચારવા જોઈએ, આ સિવાય બીજું મનનો ભ્રમ છે.

નવરત્નનાં અને અંતઃકરણ પ્રબોધ ગ્રંથમાં કહેલા વિચારો વડે ચિંતાને છોડવી પણ, મનમાંની કોઈ રીતે પણ ચિંતા (ઉદ્વેગ) ખસતી ન જ હોય તો એમ સમજવું કે ભગવાનને સેવાનું ફળ દેવાની ઈચ્છા નથી. પરંતુ ચિંતા રહ્યા કરતી હોય તો પણ ભગવત સેવા છોડે નહિ તો રહેતે રહેતે પ્રભુ કૃપા કરશે અને ચિંતાનો નાશ થશે જેથી સેવાફળના અધિકારી થઈ શકશે.

લૌકિક ભોગનો પૂરેપૂરો ત્યાગ કરવામાં વ્યસનદશા થયા બાદ ઘરનો ત્યાગ થવાની જરૂર છે. કારણ કે ઘર જ લૌકિક ભોગનો ત્યાગ થવામાં બાધ કરનાર છે. ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં પણ કહેલ છે કે ભગવાનમાં વ્યસન

થયા પછી ઘરનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ. જો ઘરનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો દૃઢ થયે ભક્તિ સુદૃઢ ભક્તિ થાય ત્યારે જ લૌકિક ભોગનો પુરેપુરો ત્યાગ થઈ શકે. (આ વસ્તુ વિરક્ત વૈષ્ણવોમાં પ્રત્યક્ષ છે) અને (તેથી ઉલ્ટી રીતે ગૃહસ્થાશ્રમીપણું જે પૂર્ણ રીતે ભોગવતાં પ્રભુ સેવામાં લાગેલા જ રહે છે તેમને મન જગતનો ત્યાગ અને જગતને મન આપણે કામનો નહિ એટલે બંનેનો ત્યાગ એજ પરસ્પર સહાય કરતા થાય છે.)

तदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलंबयेत् ॥
गुणक्षोभेऽपि द्रष्टव्यं एतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

અર્થઃ તદીયોએ તે પ્રમાણે કરવું. પણ પુષ્ટિમાં તો ન જ વિલંબ થાય.

ગુણને લીધે ક્ષોભ થતાં પણ એજ

દ્રષ્ટવ્ય (વિચારવા યોગ્ય) છે એ પ્રમાણે મારી મતિ છે.

પુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદા ભેદમાં કહેલ છે કે પુષ્ટિજીવોના મુખ્ય બે ભેદ છે. (૧) શુદ્ધ પુષ્ટિ જીવો, (૨) મિશ્રપુષ્ટિ જીવો આ મિશ્ર પુષ્ટિ જીવોના ભેદ બતાવેલા છે.

આ મિશ્રપુષ્ટિ જીવો ભગવાનનો અનુગ્રહ જેમ જેમ વધતો જાય, તેમ તેમ વધતા વધતા છેવટે શુધ્ધ પુષ્ટિમાં આવી શકે છે.

આ ગ્રંથમાં બતાવેલ સેવાફળના ત્રણ પ્રતિબંધનો વિચાર કરવાની બાબત તદીયો (પ્રભુની કૃપાનું બળ જેણે વિચારેલું છે તેવી નિ:સાધન મિશ્ર પુષ્ટિ જીવો) એ વિચારવાની છે પણ શુદ્ધ પુષ્ટિમાં જેની અંગીકૃતિ થઈ ગઈ છે તેમને માટે નથી. કારણ કે તેમને સેવાનું ફળ (એટલે કે અવિચ્છિન્ન નિર્વિકારી

સેવારુપી ફળ) આપવામાં પ્રભુ વિલંબ કરતા નથી.

શ્રીમહાપ્રભુજીના તથા શ્રીગુસાંઈજીના અનન્ય ભક્તો મધ્યેના કેટલાક ઘરમાં રહ્યા છતાં તેમને ભગવત્ સાક્ષાત્કાર થયો હતો, એમ વાર્તા ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે. શુધ્ધ પુષ્ટિમાં તેમની અંગીકૃતિ થવાથી તેમને કશું બાધકરુપ ન હતું.

વળી તેમના ઘણા ખરાના કુટુંબના તમામ જણ ઉપર તેવી કૃપા થઈ હતી. જેથી તેઓ બધા જ ભગવદી હોવાથી બાધ કેનાથી થાય? માટે તેવાના દાખલા જોઈ આપણે આવા બાધકનો વિચાર ન કરીએ, તો આ બાધક વડે આપણે નાશ જ થાય તેમાં શક નથી કારણ કે આપણી અંગીકૃતિ શુધ્ધ પુષ્ટિમાં થઈ નથી. ફક્ત પ્રભુની કૃપા એજ

અમારે બળ છે એમ મોઢેથી કહીએ છીએ, પણ મન હજુ તેટલું અનન્ય થયું નથી, એટલે મન તદિય થવામાં પણ હજુ અન્યાશ્રય આડો આવે છે, તો શુધ્ધ પુષ્ટિ ભક્તોનું બાહ્ય અનુકરણ કરવું તે કેટલું હાસ્યજનક છે, એનો દરેક જિજ્ઞાસુએ વિચાર કરવો જોઈએ.

જેમ એક સ્ત્રી મને કે તમને પોતાનાં લૌકિક પતિની આજ્ઞામાં રહે છે તેટલો પણ હું જે જીવ શરણે આવેલો છું તે ગુરુ પ્રત્યે, ગુરુની આજ્ઞા વિશે અથવા ગુરુ ઘર અને તેનાં સંબંધીઓ અને તેના નોકર ચાકર પ્રત્યે કેટલાં અંશે છું, તેનો વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ જણાશે.)

(સત્વ, રજ, અને તમ) ત્રણ ગુણોથી ખરડાયેલું આપણું મન છે, ગુણો વડે મન

હમેશાં ક્ષોભવાળું રહે એટલે પોતાની ગતિ બાબત મનમાં દિલગીરી રહ્યા કરતી હોય તો પણ સેવામાં ઉપરના ત્રણ બાધકનો વિચાર હમેશા કરી ત્યાગ કરવામાં ઉદ્વેગ અને સાધારણ પ્રતિબંધ અને લૌકિક ભોગનો પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવા પ્રયાસ કરવો, જેથી ધીમે ધીમે પ્રભુ કૃપા વધતાં બાધકોનો નાશ થશે. ભક્તિ માર્ગીઓએ આ બાધકોનો ઉપરની રીતે વિચાર ન કરતાં બીજા રીતનાં સાધનો (જ્ઞાન, યોગ, સાંખ્યવગેરે) કરવાનો સંકલ્પ પણ ન કરવો જોઈએ, કેમકે તેથી મનમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે.

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

અર્થઃ અહીંઆ કોઈ જાતની કુસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય તે ભ્રમરુપ છે.

મિશ્રપુષ્ટિ જીવોને આ ગ્રંથમાં બતાવેલ

રીતે સેવાના ફળ અને બાધકનું મનન ન થતાં કુસંગને લીધે મનમાં અવિશ્વાસરુપ વિચારો આવે, અથવા બીજા સાધનોમાં મન પ્રવૃત્ત થાય તો સુબુધ્ધિ વડે વિચારવું કે તે વિચારો ખોટા જ છે. ભ્રમથી તેમ થાય છે, મન ઊંધે રસ્તે ચડી જવાથી તેવા તરંગો આવે છે, એમ મનનું સમાધાન કરી પાછું ભક્તિ માર્ગના રસ્તે દોરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचित सेवाफलं संपूर्णम् ॥

સેવાફળનો સારાંશ

(૧) સિધ્ધાંત મુક્તાવલીમાં માનસી સેવાની વ્યાખ્યા આપી છે કે – ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાઈ જાય તેનું નામ માનસી સેવા.

(૨) માનસી સેવા સિધ્ધ થાય ત્યારે ૧ અલૌકિક સામર્થ્ય, ૨ સાયુજ્ય, ૩ વૈકુંઠાદિમા સેવોપયોગી દેહ, એ ત્રણ ફળ પ્રાપ્ત થાય

છે. પુષ્ટપુષ્ટિ, પુષ્ટિમર્યાદા અને પુષ્ટિપ્રવાહી એ ત્રણ ભેદવડે અનુક્રમે માનસી સેવાના ત્રણ ફળ બતાવ્યા છે. પુષ્ટપુષ્ટિ અલૌકિક સામર્થ્ય. આ સામર્થ્ય તે ભજનાનંદનો અનુભવ અથવા વિપ્રયોગ સહન કરવાની શક્તિ એ ગોપીજનને પ્રાપ્ત થઈ છે તે સમજવી. પુષ્ટિમર્યાદાને માનસી સેવા સિધ્ધ થતા શ્રીપુરુષોત્તમમાં સાયુજ્ય, અને પુષ્ટિપ્રવાહીને માનસી સેવામાં વૈકુંઠાદિ સેવોપયોગી દેહ એ પ્રમાણે ફળ મળે છે.

(૩) આ ફળ મળવામાં ઉદ્વેગ પ્રતિબંધ (જીવકૃત અને પ્રભુકૃત) બે જાતના. અને લૌકિક ભોગ, એ ત્રણ વાનાં બાધક છે.

ઉદ્વેગ–નવરત્ન અને અંતઃકરણ પ્રબોધમાં આજ્ઞા કર્યા મુજબ ત્યાગ કરવો.

જીવકૃત પ્રતિબંધ – યુક્તિથી ત્યાગ કરવો.

લૌકિક ભોગ – લૌકિકમાં વૈરાગ્ય વડે ત્યાગ કરવો, તેથી વૈરાગ્ય પ્રભુ સેવામાં મન વધારે લગાડવાથી અને ઈન્દ્રિયનિગ્રહ રાખવાથી થાય છે.

ભગવતકૃત પ્રતિબંધમાં કશો ઉપાય નથી, પણ બને તો શુધ્ધાદ્વૈત સિધ્ધાંત અનુસાર તત્વજ્ઞાન મેળવવાથી છેવટે અક્ષરપ્રાપ્તિ સુધી પહોંચાય છે.

અલૌકિક ભોગ – એ તો સેવાના મુખ્ય ફળરૂપ છે, પ્રતિબંધરૂપ નથી.

(૪) સેવાનાં ઉપર બતાવેલ ફળ મળવામાં સાધનનું કે કાળનું નિયામકપણું નથી, પ્રભુ દયા કરીને જ ફળ આપે છે.

(૫) સેવા ફળ ગ્રંથ તદિયો એટલે જેના અંત:કરણમાં સાધનનું બળ નથી પણ પ્રભુકૃપાનું જ બળ છે, તેવા અંત:કરણવાળા મિશ્રપુષ્ટિ જીવો માટે છે, શુધ્ધપુષ્ટિમાં પ્રવેશ થયેલા ભક્તોને કશું થતું નથી.

॥अथशिक्षाश्लोका:॥

यदा बहिर्मुखा यूयं भविष्यथ कर्थचन.
तदा कालप्रवाहस्था देहचित्तादयोऽप्युत॥१॥
सर्वथा भक्षयिष्यंति युष्मानितिमतिर्मम्॥
न लौकिक: प्रभु: कृष्णो मनुते नैव लौकिकम्॥२॥
भावस्तत्राप्यस्मदीय: सर्वस्वंश्चैहिनश्चस:॥
परलोकश्च तेनायं सर्वभावेन सर्वथा॥३॥
सेव्य: स एव गोपीशो विधास्यत्यखिलं हिन:॥
इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता: शिक्षाश्लोका:
समाप्तां॥(इमे श्रीमदाचार्यै: काश्यामासुख्यामोहलीलावसरे
स्वात्मज श्रीगोपीनाथविठ्ठलनाथौप्रत्युपदिष्टास्तदैव
भगवताप्रादुर्भूयसार्धश्लोकोऽप्युक्त: 'मयि 'चेदस्तिविश्वास:
श्रीगोपीजनवल्लभे. तदा कृतार्था यूयं हि
शौचनीयं न कर्हिचित्॥१॥
मुक्तिर्हित्वाऽन्यथा रुपंस्वरुपेण व्यवस्थिति:।'इति'।